

ZGODOVINA ZA VSE

leto XVI, 2009

VSE ZA ZGODOVINO št. 2

ZGODOVINA ZA VSE, leto XVI, št. 2, 2009

ISSN 1318-2498

9 771318 249009

ZGODOVINA ZA VSE

VSE ZA ZGODOVINO

VSEBINA

Zgodbe, ki jih piše življenje

Dušan Kos

- Problem Hermanovega sodišča** 5
FRAGEN ZUM GERICHT VON HERMANN

Damir Globočnik

- »Z zlatimi črkami bode vpisan današnji dan v zgodovino naše čitavnice.«** 15
Prvo desetletje čitalnice v Kranju
»MIT GOLDENEN BUCHSTABEN WIRD DER HEUTIGE TAG IN DIE GESCHICHTE UNSERES
LESEVEREINS EINGESCHRIEBEN SEIN.«
Das erste Jahrzehnt des Lesevereins in Kranj

Dunja Dobaja

- Pregled razvoja socialne zakonodaje
v Avstro-Ogrski monarhiji v letih 1867-1918** 49
EIN ÜBERBLICK ÜBER DIE ENTWICKLUNG DER SOZIALGESETZGEBUNG IN DER
ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHEN MONARCHIE IN DEN JAHREN 1867-1918

Eva Mally

- »Judovski klavci umorili krščansko deklo Estero Sollymossy«** 66
Židovski ritualni umor
»JÜDISCHE SCHLÄCHTER ERMORDETEN DIE CHRISTLICHE MAGD ESTER SOLLYMOSSY«
Jüdischer Ritualmord

Žiga Koncilija

- »Prezrti heroji velike vojne«** 79
Konji, psi, golobi in ostale živali na frontah prve svetovne vojne
»DIE NICHT BEACHTETEN HELDEN DES GROSSEN KRIEGES«
Pferde, Hunde, Tauben und andere Tiere an den Fronten des Ersten Weltkriegs

Meta Černigoj

- »Kupida je spoznala, preden je srečala matičarja.«** 96
Slovenski in italijanski avtorji o problemih spolnosti v dobi meščanstva
»SIE LERNT CUPIDO KENNEN, BEVOR SIE DEN STANDESBEAMTEN TRAF.«
Slowenische und italienische Autoren über die Probleme der Sexualität in der Epoche des Bürgertums

Katja Mihurko Poniž

- »Odkar dobivam Ženski svet ne poznam več malodušnosti«** 118
»SEITDEM ICH DIE ZEITSCHRIFT ŽENSKI SVET BEKOMME, KENNE ICH KEINE MUTLOSIGKEIT MEHR«

Aleksander Lorenčič

Strukturni premiki na področju

slovenskega podjetništva v obdobju »prve recesije«

133

STRUKTURELLE VERSCHIEBUNGEN IM SLOWENISCHEN UNTERNEHMERTUM
IN DER ZEIT DER »ERSTEN REZESSION«

S knjižne police

Marija Počivavšek

Tuberkli, tuberani, ... tuberkuloza!

144

Borut Batagelj

Zgodovini.ce, sedmič

147

Aleksander Žižek

Bog oče slovenske umetnije

149

Dušan Kos

Problem Hermanovega sodišča

KOS, Dušan, dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU,
Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI-1000
Ljubljana

929.52Celjski:340.15"1425"

PROBLEM HERMANOVEGA SODIŠČA

V članku avtor predlaga novo rešitev problema značaja sodišča, ki je leta 1425 procesiralo in oprostilo Veroniko Deseniško, drugo ženo grofa Friderika II. Celjskega obtožbo o čaranju in zastrupljanju. Friderikov oče grof Herman se je zato znesel nad mlado snaho, najprej s postavitvijo pred sodišče, nato pa z njeno zunaj sodno usmrtno sodbo. Doslej so raziskovalci menili, da je proces potekal na posvetnem sodišču. Na podlagi vsebine obtožbe, kot jo predstavlja edini vir »Kronika grofov Celjskih« iz srede 15. stoletja, pa kaže, da ta primer najbrž ni šel v kontekst posvetnega, temveč cerkvenega sodstva.

Ključne besede: *Veronika Deseniška, Friderik Celjski, zakonska zveza, čarovništvo, sodni proces 1425*

Kos Dušan, PhD, Scientific Councillor, ZRC SAZU
(Scientific Research Centre, Slovenian Academy of
Sciences and Arts), Milko Kos Historical Institute, Novi
trg 2, SI-1000 Ljubljana

929.52Celjski:340.15"1425"

THE PROBLEM OF HERMAN'S COURT

In his article, the author offers a new solution to the problem of the character of the court that processed and acquitted Veronika Deseniška, the second wife of Count Friderik II of Celje, on account of witchcraft and poisoning in 1425. Friderik's father, Count Herman, subsequently vented his rage on the young daughter-in-law, first by bringing her to trial and later by executing her extrajudicially. Up to now researchers have believed that the process took place in a secular court. However, the content of the charge, as presented in the only source, the Chronicles of the Counts of Celje from the mid-15th century, shows that the case probably did not fit in the context of secular but rather church judicature.

Key words: *Veronika Deseniška, Friderik of Celje, marriage, witchcraft, 1425 judicial process*

Po skoraj šestih stoletjih je zgodba še vedno intrigantna: potem ko je po sedemnajstih letih zakona leta 1422 ali 1423 Elizabeta Krško-Modruška, žena grofa Friderika II. Celjskega (ok. 1379–1454), ki je že od leta 1415 živela ločeno od moža, umrla v precej čudnih okoliščinah, se je po besedah avtorja »Kronike grofov Celjskih« v javnosti umora osumljeni vdovec Friderik leta 1425 mimo volje očeta grofa Hermana II. in nasvetov svaka kralja Sigmunda legalno (tj. z duhovnikovim blagoslovom), a na skrivaj poročil s statusno nižjo plemkinjo Veroniko, s katero je imel baje razmerje že v času življenja prve žene. Očetovo jezo nad novo snaho je podžigalo zavedanje, da je sinov libido ogrozil desetletna prizadevanja Celjskih, da se s pomočjo Krških knezov utrdijo na Ogrskem. Oče je v zadregi pred razburjenim hrvaškim svaštvom sina po njegovem neuspelem poskusu bega na Beneško še istega leta interniral na celjskem Zgornjem gradu, Veroniko pa ujel in jo postavil pred sodni tribunal, češ da je poroko dosegla s čarovnijo nad Friderikom ter ga nato celo poskušala umoriti s strupom in čarovnijami. Še isti dan pa je ženska odkorakala s sodišča oproščena vseh obtožb.¹ S sodišča mogočnega grofa Hermana? Kako je bilo to mogoče?!

V slovenskem (pa tudi tujem) zgodovino-pisju se dolgo krešejo mnenja o resničnosti tega sodnega procesa in značaju Hermanovega sodišča. Najprej o prvem: kljub pomislekom nekaterih zgodovinarjev, ki so obupali nad rezultati analize procesa, in na koncu zaradi kontradiktornosti skromnih poročil celo domnevali, da procesa ni bilo,² ravno sugestiven opis in poudarjanje Hermanovega procesnega poraza izpod peresa Celjskim grofom naklonjenega avtorja kronike kažeta, da se je proces res zgodil, saj bi drugače kronistu in bralcu za oris nenavadnosti zgodbe zadoščala že zgolj omemba Veronikine nasilne smrti. Pri življenju seveda še vedno ostaja tudi domneva, da je želel kronist s kazalko na (izmišljeni) proces zmanjšati Hermanov, za sodobnike že preveč izstopajoč zločin nad nedolžno žensko.

¹ Natančneje o dogajanju: Grafenauer, 1982, 412. Nazadnje je celjsko-deseniško afero skupaj s stanjem raziskav, a brez novih ugotovitev predstavila Mojca Kovačič (Kovačič, 2008, 23–34).

² Dolenc, 1930.

Prizor iz predstave Veronika Deseniška SLG Celje 1970-1971
(Zgodovinski arhiv Celje)

Dosedanje raziskave statusa Hermanovega sodišča so sledile metodi izločanja potencialno pristojnih sodišč glede na vsebino obtožbe in omembe v kroniki. Analitično sicer ustrezno opravilo, ki ga je že leta 1930 utemeljil Metod Dolenc, je izhajalo iz povezave statusa sodišča in Hermanovega statusa, njegovih deželno-knežjih (tj. sodnih) pravic, ustavnopravnega položaja njegovih dežel in vpletenih oseb ter srednjeveškega procesnega prava. Ker je bil Dolenc že spočetka trdno prepričan, da je lahko šlo le za posvetno sodišče in sum čarovništva, so tudi mlajši pisci razmišljali nekako takole: grof Herman je kot lastnik sodnih pravic v Celju tam kar sam postavil sodišče, toda proces se ni mogel odviti na celjskem Ograjnem sodišču (to je bilo edino legitimno za sojenje plemiškim ljudem), ker Herman v Celju tedaj ni imel deželno-knežje oblasti. V poštev tudi nista mogla priti trško ali deželsko celjsko sodišče, pa čeprav je od leta 1415 grof Herman imel pravico krvnega sodstva v svoji grofiji, ker sta oba sodila le neplemenitim ljudem, Veronika pa je bila plemkinja. Zato bi lahko šlo le za Hermanovo samovoljno izrabo svojega visokega političnega ugleda, kjer bi

Herman II. na portretu iz samostana v Lepoglavi
(Nada Klaić, Zadnji knezi Celjski, 1982)

lahko pred celjskim trškim sodnikom obtožil plemkinjo.³ V takšnem dojemaju je Veronikin proces služil kot rdeča nit za določitev ustavnopravnega značaja celjske grofije, čeprav ravno ta primer ni mogel govoriti o tem. Kot bom poskušal dokazati v nadaljevanju, primer namreč morda sploh ni šel v kontekst posvetnega sodstva.

Kaj je kronist o sodišču in procesu sploh zapisal? Poglejmo zadevni odlomek: »Herman liess ein recht besetzen und sy (tj. Veroniko, op. D. K.) fur recht fuhren und wolt sy mit recht umbracht

³ O zgodovini teh analiz: Štih, 1996, 228–229. Prvotno misel, da naj bi šlo za trško sodišče, je zavrnil že Metod Dolenc (1930, 6 sl.). V tem mu je pritrnil Sergij Vilfan, ki je celo dvomil, da bi sploh šlo za pravi sodni proces na uradnem sodišču (Vilfan, 1984, 18). Podobno je menil Peter Štih, češ da bi bila Veronika kot plemkinja uradno lahko obtožena le na deželnem ograjnem sodišču, ki pa ga leta 1425 Celjski grofje niso imeli, saj so bili podsodni štajerskemu ograjnemu sodišču; neformalno pa jo bi Herman po njegovem lahko obtožil kar na celjskem trškem sodišču (Štih, 1996, 228–229 in 254).

und überwunden haben. Und die ursach, die er zu ihr vor dem rechten sprechen und suchen lies, die was also: sy het mit zauberlisten seinen sohn graff Friederich überkommen, das er sy gemechelt und genomen hatt. Sy het auch ihm selbst mit giffit und in ander weis nachgestellet und auff sein leben gangen. Und solch ursach hat graff Hermann zu ihr suchen und klagen lassen, darumb das er sy mit recht überwunden und von leben zum todt bracht hett. Es wardt auch der Veronica ein vorseprech geben, und desselben tags emprach sy mit rechten durch hülff ihres vorseprechen.«⁴ Iz kratkega zapisa se da izluščiti naslednje: 1. Herman je »sklinal sodišče, ki naj bi o njej razpravljalo« in jo dalo usmrtiti, ni pa podatka – kje. 2. Razloga: sina je s čaranjem zapeljala, da jo je poročil; hotela pa je zastupati tudi samega Hermana (ali Friderika?). 3. Na procesu je Herman Veroniko z omenjenima obtožbama sam obtožil, da bi le bila obsojena. 4. Veronika je na procesu dobila zagovornika in bila z njegovo pomočjo še isti dan oproščena vseh obtožb. Zgolj po besedah iz prve točke sodišče sploh ni bilo nujno del Hermanovega sodnoupornega sistema, saj je bil edini grofov stik z njim očitno le vložitev obtožnice proti Veroniki. Po Dolencu pa niti tega sam ne bi mogel storiti, pač pa bi formalno to lahko storil le njegov zastopnik ali sam sodnik.⁵

Zanimivo je, da so raziskovalci ob tem nekako prezrli vsebino obtožnice. Ta ni bila uperjena le v ugotavljanje čaranja in zastrupljanja, marveč predvsem v nelegalnost in posledično razveljavitev sinove zakonske zveze. To izpričuje zaporedje v formulaciji, češ da je Veronika *zapeljala* Friderika v poroko (kar je po mojem bistvo obtožbe) s čaranjem, kar pa je bilo le sredstvo za dosego prvega. Veljavnost poroke so od zgodnjega srednjega veka obravnavala izključno cerkvena sodišča, ne glede na vzrok sporne poroke (tudi zaradi čaranja). Tudi Celjskim grofom v drugih okoliščinah (npr. prošnjah za poročne dispenze) nikoli ni bilo prihranjenno določilo, ki je sicer zadevalo ločevanje zakonske zveze: mož ne more odsloviti žene brez rabsodbe cerkvenega sodišča oz. škofa (X 4.19.3.). Tako se v ospredje prebija domneva, da se je Veronikin proces, če je seveda sploh bil, lahko odvil le na rednem cerkvenem sodišču. Na to namigujejo: 1. Oblika

⁴ Krones, 1883, c. XII (str. 79–80). Gl. tudi Goliev prevod kronike (Golia, 1972, 19–20).

⁵ Dolenc, 1930, 19.

obtožbe *per accusationem* (proces, ki se je začel šele na tožnikovo zahtevo, ki je tudi moral dokazati očitke);⁶ 2. Očitno sodelovanje Veronikinega branilca (*vorsprech*), ki je odgovarjal liku kanonskega advokata oz. prokuratorja (kronist je kanonskemu terminu dodelil vsebinsko najbolj smiseln nemški prevod, pa tudi F. Krones je v opombi v ediciji pojasnil, da gre za *Vertheidiger*⁷); na posvetnem sodišču prokurator niti ne bi bil potreben, saj bi se Veronika lahko otresla obtožb s pričami, ki bi potrdile njeno verodostojnost (ne pa dokazov!);⁸ 3. Hitra oprostilna razsodba, ki je posvetno sodišče brez daljšega procesa ne bi tako zlahka izreklo, še manj pa na pol privatno sodišče, ki bi ga Herman sklical sam in bi mu bilo gotovo poslušno.

Za čigavo sodišče bi lahko šlo? Formalno in dejansko v tistem času ne več sodišče savinjskega arhidiakona, marveč le škofovsko sodišče, skoraj gotovo pa ne inkvizicijsko sodišče, ki se je ukvarjalo le s čarovništvom in herezijami. »Srečno naključje« je bilo, da je na Hermanovem dvoru v Celju od leta 1420 užival azil pred Benečani ubegli oglejski patriarh Ludvik II. Teck, cerkveni ordinarij nad vsemi Hermanovimi spodnještajerskimi, spodnjekoroškimi in kranjskimi posestvi. Patriarh je v celjskem eksilu gotovo organiziral svojo pisarno in redno cerkveno sodišče za ozemlje patriarhata vzhodno od beneške Furlanije, ki ga je vodil njegov generalni vikar (še okoli leta 1423 je sodišče kot vikar za spiritualije, ki je razsojal tudi v zadevah zakonske zveze, vodil kranjski župnik Koloman de Manswerde, vendar kar v domačem Kranju⁹), vendar zapisov o njegovem splošnem delovanju iz tistih let skoraj ni.¹⁰

Za cerkveni proces govori tudi struktura Hermanove obtožnice, saj se oče sploh ni skliceval na domnevne statusne nepravilnosti in star-

Prizor iz predstave Veronika Deseniška SLG Celje 1970-1971
(Zgodovinski arhiv Celje)

ševske pravice ter konsenz za sinovo poroko, kar bi z upanjem na uspeh lahko storil na posvetnem sodišču. Tam bi lahko obtožbo celo reducirjal le na čaranje in zastrupljanje kot zločina »per se«, kar so posvetna sodišča sama procesirala od zgodnjega srednjega veka do 18. stoletja.¹¹ Dejansko je bil grof Herman osebno res precej prepričan o obstoju čarovnic v svojih deželah, saj je npr. leta 1432 kot slavonski ban naročil županu in plemiškim sodnikom zagrebške županije (torej posvetnim organom!) strog pregon čarovnic in zastrupljevalk, kar je tedaj pomenilo tudi kaznovanje s smrtjo.¹² Umanjek vsega drugega v obtožnici pa je bil kanonsko logičen vsaj iz treh razlogov:

1. Sin je bil leta 1425 star že ok. 46 let in zato daleč od nedoletnosti za samostojno življenje in poroko, kot je določal dekretal X 4.2.1.

2. Starševski konsenz za poroko v kanonskem smislu sploh ni bil potreben. Vmešavanje tretje osebe v poroko sicer ni bilo v nasprotju s

⁶ Bayer, 1982, 103.

⁷ Krones, 1883, op. 10 na str. 80. Tako besedo razlaga tudi Matthias Lexer v »Mittelhochdeutsches Taschewörterbuch«, 37. Aufl. (Stuttgart 1883), 303. Pač pa je Dolenc menil, da termin pomeni »besednika«, tj. pravno izurjenega pomočnika obtožencu in tožniku za formalno pravilno procesiranje (Dolenc, 1930, 18).

⁸ Bayer, 1982, 70–71.

⁹ Tedaj je poklical pred svoj »tribunal« konjiškega duhovnika (AS ZL, 1423 XII 7, Kranj).

¹⁰ Gruden, 1992, 458. Protokoli patriarhove pisarne in sodišča so ohranjeni šele od leta 1472 naprej.

¹¹ Bayer, 1982, 67 sl.

¹² Cf. po: Bayer, 1982, 526.

Prizor iz predstave Veronika Deseniška SLG Celje 1970-1971
(Zgodovinski arhiv Celje)

človekovo svobodno voljo, če se je želelo zaročenca npr. obvarovati pred zmoto, trpljenjem in prena-gljenostjo. V 9. stoletju je Cerkev uspela omiliti pa-triarhalno oblast in starševski konsenz je v kanon-skem pravu vedno bolj zamenjeval konsenz para, psevdoizidorski dekretali pa sploh niso več poznali starševskih poročnih ovir.¹³ Legitimnost svobodno sklenjene poroke je sicer ostala vprašljiva v posve-tnem pravu. Tam so nadzor porok otrok staršem formalno zagotavljali stanovski privilegiji. Ti pa so bili napisani predvsem v smislu zagotavljanja pravic ministerialov proti samovolji deželnega kneza in svobodnih gospodov.¹⁴ V 14. stoletju pa stanovski privilegiji niso več zadovoljivo štutili zapuščine po starših v primerih, ko so se otroci poročili mimo volje staršev. Teologi so zato staršem morali neko-

liko popustiti, čeprav je kanonsko pravo od konca 12. stoletja brez popuščanja uveljavljalo ženinov in nevestin konsenz kot bistveni element poroke in zakonske zveze. Očetovo privoljenje se je skrčilo na čas še nekonzumirane zaroke ali ob ugrabitvi hčerke.¹⁵ Kanonisti in sholastiki, na čelu s Tomažem Akvinskim so med poudarjanjem zakramen-talnosti zakonske zveze oblikovali kompromisno mnenje, da je starševski konsenz pri polnoletnih otrokih le še zaželen (predvsem pri zarokah, ki so materialni pól zakonske zveze), njegova odsotnost pa ne izničuje veljavnosti zakonske zveze.¹⁶ Zato je bila kronistova obrazložitev, da je kralj Sigmund še pred procesom s pretvezo ujel Friderika in ga izročil očetu, ker da je Friderik Veroniko »ahn wil-len seines vatters graff Hermanns, auch ahn rath könig Sigmund seines schwagers genommen hett«, kanonsko brezpredmetna.¹⁷ Ne pa v resničnem ži-vljenju.

3. Statusno različne zveze ali morganat (*mesaliance, missheirat, matrimonium morgana-ticum*, »poroka z levo roko«¹⁸) v času Friderika in Veronike niso bile nič posebnega, niti ne prepove-danega ter niso ogrožale zapuščinskih poti. Morganat je bil v obliki zveze med svobodnjakom in nesvobodno žensko pogost že v zgodnjem srednjem veku, ko so si ga privoščili celo knezi brez nevar-nosti za legitimnost svojih potomcev. Do visokega srednjega veka pa je statusna neenakost (ne-svoboda) z dovoljenjem Cerkve pogojno vendarle lahko razdrila zakonsko zvezo. Že leta 757 je cerkvena sinoda v frankovskem Compiègneju dopustila, da se zakonska zveza med svobodnikom in nesvobo-dnico (ali nasprotno) lahko razveže, mož pa poroči z drugo, če svobodnik pred poroko ni nič vedel o partnerjevem nižjem statusu ali pa če je tak postal po poroki; če pa je vedel, naj zveza obstane.¹⁹ Otroci iz mešanih zvez nesvobodnika (-ce) in svobodnika (-ce) so avtomatično ostali nesvobodni in dodelje-ni skrbi matere in njenega sorodstva. Morganat je spet bolj prišel do veljave od 13. stoletja, ko je zelo poraslo število poročnih zvez med ministeriali in

¹³ Cf. po Gratianu: C. 30 q. 5 c. 1 in 3. Prim. Freisen, 1893, 314–315.

¹⁴ Za kranjsko plemstvo velja omeniti poročne omejitve oz. starševske kompetence pri porokah otrok v privilegijih iz leta 1186 in 1237 za štajersko plemstvo iz leta 1186 in 1237 (Spreitzhofer, 1986), 1237 za Lož, leta 1246 za Krško ter za Kranjsko iz let 1338 in 1365 (za goriški deželi Slovensko marko in Metliko ter Istro) s kasnejšimi ponovitvami in dopolnitvami, iz leta 1460 (»Zlata bula Kranjcev«). Določila so bila sorodna ali enaka tistim v privilegijih za koroško in štajersko plemstvo (Levec, 1898, 53–58 in Vilfan, 1993, 223–226). Gl. tudi Vilfan, 1996, 442 sl.

¹⁵ C. 32 q. 2 c. 12. X 4.5.5 (dekretal papeža Urbana III. iz leta 1186). Prim. Freisen, 1893, 234–242 in 316–317.

¹⁶ X 4.2.1 in 4.5.6. Prim. Freisen, 1893, 317–323.

¹⁷ Krones, 1883, c. XI (str. 78–79).

¹⁸ Ta izraz izhaja iz razlike v poročnem obredu – pri običajni poroki sta si ženin in nevesta izmenjala roke, pri poroki z levo roko pa je ženin z levico prijel nevestino desnico (Zedler, 1739, 2088).

¹⁹ MGH Capit. I, št. 16 c. 6, 13.

svobodnimi gospodi, obenem pa se je vzpostavila zahteva po *enakorodnosti* plemiških partnerjev – predvsem zaradi materialnih oz. dedovanjskih potreb. V srednjeveških pravih je veljala prevlada moškega oz. očetovega statusa: žena je s poroko zapustila očetovo in vstopila v moševo družino, in dobila status in ime moža. Prevzem statusa po moževi oz. očetovi strani je veljal le znotraj istega stanu: če se je neplemkinja poročila s plemičem, je sicer dobila njegov status, ne pa vseh premoženjskih pravic; če pa se je plemkinja poročila z neplemičem, je izgubila plemenitost. Toda te nevarnosti ni bilo v celjskem primeru, saj je bila Veronika plemkinja, resda opazno nižjega ranga.²⁰ Med zakoncema se po poroki največkrat ni vzpostavila popolna pravna skupnost, saj je žena obdržala svoj vzdevek/priimek in namesto običajnih poročnih prejemkov dobila le jutrnjo (*Morgen-gabe*); iz tega je tudi izšel termin za takšno poroko. Do očeta in njegovih sorodnikov je imel otrok iz takšnega zakona le subsidiarno dedovanjsko pravico do alodov, ne pa do fevdov²¹ in šele od 16. stoletja mu je bil s precejšnjo težavo in v omejenih primerih (npr. ob grozečem izumrtju družine) lahko priznan vstop v dedni red plemenitega očeta.²² Tudi v tem primeru se Herman ni imel česa bati, saj je imel leta 1425 še živega sina Hermana III., Friderik pa je imel iz prvega zakona že skoraj odraslega sina Ulrika II. (roj. ok. 1406). Razumljivo je do neenakih porok najprej in v največji meri prišlo v socialno propulzivnih sredinah (tj. v mestih). Tudi v večjih mestih na Slovenskem, npr. v Ljubljani, sta se od konca 13. stoletja spajala vrhni sloj bogatega meščanstva kvazipatricijskega tipa in nižje plemstvo z dežele, ki se je za stalno ali začasno naseljevalo v mestih. Takšna praksa se je obdržala še naprej, zlasti od 15. stoletja, ko so se bogati meščani tudi brez poroke poplemenitili s pomočjo velikega premoženja, deželnih funkcij in selitve na kupljene gradove.²³

²⁰ Po besedah celjskega kronista: »... wiewohl sy ihm nicht eben gleich was an dem adel, denn sy was geschlechter rittermessiger leut.« (Krones, 1883, c. 11, str. 78–79). Razumljivo pa je celjskim grofom nenaklonjeni Enej Silvij Piccolomini v *Historia Australis* iz ok. leta 1453 zapisal, da je bila Veronika le ena od mnogih Friderikovih konkubin (cf. po: Mlinar, 2005, 220).

²¹ Npr. pri Izidorju Sevilskem (*Isidorus Hispalensis, Etymologiae*, 1911, lib. IX c. 5 § 18, 24, 25).

²² Elverfeldt–Ulm, 2001, 22–24; Cornaro, 63–64; Willoweit, 2004, 56 sl. (s primeri) in 104 sl. (za pravo).

²³ Kos, 2005, 96–104, 174–179,

Prizor iz predstave Veronika Deseniška SLG Celje 1970-1971 (Zgodovinski arhiv Celje)

A tudi Hermanov glavni adut, da s črno magijo kriminalizira sinov zakon, na rednem cerkvenem sodišču ni mogel naleteti na veliko razumevanje. Kanonisti namreč niso oblikovali enotnega sistema sankcioniranja čarovniških deliktov kot sredstva za doseg posvetnih koristi (*maleficium*), kaj šele v smislu novoveškega sabatizma,²⁴ čeprav so bili po drugi strani tako na posvetnih sodiščih kot papeškem tribunalu od 14. stoletja naprej znani (sicer zelo redki) procesi zaradi škodovanja s čaranjem, predvsem visokim plemičem (jasno, s povsem človeškimi ozadji).²⁵ Sploh pa je bil nevzdržen očitek o Veronikinem ogrožanju ljubljene Friderika (ali tasta?), čeprav je kanonsko pravo sankcioniralo tudi takšne primere: dekretal X 4.19.1. je možu omogočal ločitev od žene, ki ga je s spletko želela spraviti s sveta, vendar se je z drugo lahko

²⁴ To navsezadnje dokazujejo zelo skromne omembe čarovništva in njegovih posledic v vseh redakcijah in knjigah *Corpus iuris canonici: Liber quintus ima sicer posebno poglavje, a zelo kratko (le s tremi kanoni) o čaranju (Tit. 21: De sortilegiis), ki pa zadevajo predvsem klerike in divnacija (prim. tudi Brundage, 1986 in Bayer, 1982).*

²⁵ Bayer, 1982, 121 sl.; geslo »Hexenglaube und Zauberei« C. Daxelmüllerja v *LexM* 4, 2203–2204, in Košir, 1997, 124).

poročil šele po smrti prve. Dekretala X 4.7.1. in 4.7.3. pa nista dopuščala poroke z drugo ženo, če je bila ta vpletena v smrt prve žene. Toda cerkveni sodniki so že na začetku morali priznati oprostilno sodbo kraljevega razsodišča o smrti Friderikove prve žene, saj zadeve mimo posvetnega sodišča še enkrat niso mogli obravnavati. Z ugotavljanjem obtožbe o domnevnem Friderikovem umoru grofice Elizabete se je na pobudo Elizabetinih sorodnikov namreč že leta 1424 ukvarjal tribunal kralja Sigmunda in njegovega takratnega gosta na dvoru v ogrski Peči, unionskega skandinavskega kralja Erika VII., ki je Friderika (s tem pa posredno tudi Veroniko) formalno opral krivde.²⁶ Herman zato ni mogel v tem oziru pognati novega posvetnega tribunala, saj ni želel in ni mogel še enkrat procesirati smrti sinove prve žene, takšno sodišče pa bi bilo nelegitimno. Le cesar je imel v rokah zadnjo apelacijsko inštanco, kar pa je Sigmund postal šele leta 1433, Herman pa, kot vemo, nikoli.

Morda bi imel Herman več sreče, če bi sinu in snahi očital in dokazal prešuštvo v času Elizabetinega življenja, saj v takem primeru kanonsko pravo ni bilo naklonjeno prešuštnikovi drugi poroki niti po smrti prve žene: dekretal X 4.7.5. je celo zahteval, da se vdovec, ki se je poročil z ljubico, vsekakor loči, čeprav sta bila poročena več let in imela otroke. Toda dekretal X 4.7.6. za Hermana ni bil več tako ugoden: če se nekdo po smrti prve žene poroči z drugo, s katero je imel spolne odnose (torej je tudi prešuštoval!), a ji ni obljubljal poroke, se drugi zakon obdrži, če le ni bil nobeden od njiju vmešan v smrt prve žene. Točno to pa je uspel že leta 1424 Friderik dokazati na razsodišču v Peči! Za nameček je Hermana oviralo še dvoje: 1.

Najprej splošni »fenimimni princip« v kanonskem pravu, ki je sankcioniral predvsem žensko prešuštvo.²⁷ 2. Konkretno pa še dekretal X 5.16.1., ki je pravil: če nekdo zapelje nezaročeno devico, jo z izplačilom poročnega darila lahko tudi poroči. In ker sta bila sin in snaha v letih 1422/1423–1425 formalno samska, je bilo cerkvene sodnike nemoogoče prepričati, da je njun zakon neveljaven, saj je bil kanonsko očitno ustrezno sklenjen, tudi z obojestranskim konsenzom, in bil zanesljivo tudi že neštetokrat konzumiran. Hujših cerkvenih zažrkov za veljavnost Friderikovega in Veronikinega zakona torej ni moglo biti, razen moralnih, ker je par do poroke živel v pravno precej nedolžnem konkubinatu.²⁸

Tako so se lahko le cerkveni sodniki, ki so bili za pritiske posvetnih sponzorjev manj občutljivi od posvetnih sodnikov in bili zavezani razmeroma milemu matrimonialnemu pravu, mimo Hermanove volje tako hitro odločili v Veronikino korist. Njena sodna zmaga pa je imela sistemsko težavo: cerkvena sodišča niso imela na voljo dovolj učinkovitih izvršilnih sredstev, ki bi nezadovoljne stranke prisilila v izpolnitev razsodb in Veroniki pred Hermanovim neformalnim maščevanjem formalna oprostitev še ni dajala dejanske zaščite. Herman je dal nesrečno snaho brez strahu pred posledicami spet zapreti in končno utopiti na gradu Ojstrica pri Vranskem, s sinom pa je za dolgo prekinil stike.²⁹ In prav oprostitev in nato utopitev je pravnega formalista Dolenca najbrž tako zmedla, da je procesu na koncu odvzel resničnost, je pa Veronikino usmrtitev pravilno pripisal Hermanovi oblastniški samovolji.

Ker se je oče Herman za tisti čas že preostro znesel nad snaho, je kasneje nastal mit o ljubezni, ki izpolnjenost najde v zakonski zvezi, a je nato kruto prekinjena.³⁰ Takšna zgodba pa ni

²⁶ Dogajanje na tem razsodišču je omenil zaupnik kralja Sigmunda Eberhard Windeck v memoarih »Denkwürdigkeiten« (cf. po: Mlinar, 2005, 211–213). V literaturi je kot kraj sojenja včasih naveden ogrski Budim (Mlinar, 2005, 65, Kovačič, 2008, 26), kralj Erik pa se napačno oštevilčuje kot VIII. (Kovačič, 2008, 26). Šlo je za sina pomorjanskega vojvode Vratislava VII. in Marije Meklenburške, ki je bil v letih 1397–1439 tudi kralj dansko-švedske-norveške »kalmarske« unije, sorodnik in politični zaveznik cesarja Sigmunda. Umril je leta 1459. (geslo »Erich VII.« Th. Jexleva v: LexM 3, 2141–2142). Ob robu tega procesa velja omeniti zanimivost, da je bil Erikov tesen prijatelj že tedaj (ali pa šele od procesa naprej?) Elizabetin nečak in Friderikov tožilec Ivan VI., ki je bil nato več let Erikov namestnik na Švedskem (gl. <http://hr.wikipedia.org/wiki/Frankapani>). Očitno pa mu prijateljstvo na procesu ni posebej koristilo!

²⁷ Tako govori celotno poglavje »De adulteriis et stupro« v CIC X 5.16.

²⁸ Kronist Eberhard Windeck je Veronikin status v tistih letih označil za »skrivno ženo« (slofwib) (cf. po: Mlinar, 2005, 212).

²⁹ Krones, 1883, c. XIII (str. 80–81).

³⁰ Dolenc, 1930, 22. Navsezadnje je skoraj do pike enako (z obdolitvijo čaranja in utopitvijo) je leta 1435 samovoljno končal neželeni, a legalen morganski zakon sina Albrehta III. z meščanko Agnes Bernauer tudi bavarski vojvoda Ernest! (Kovačič, 2008, 29).

več ustrežala srednjeveškemu dvorskemu mitu o neizpolnjenosti zaljubljenega viteza in (z drugim) poročene dame, marveč je ustrežal paradigmam ljubezni, ki se izpolnjuje v zakonski zvezi, posledično pa je celo ustrežal pred- in potridentskim cerkvenim reformistom, ki so poudarjali bistvenost zakonske zveze v odnosu med moškim in žensko. Celjski mit je v sozvočju z Rougemontovo tezo o neločljivi zvezi ljubezni in tragičnosti zato postal razvpit v romantičnem meščanskem 19. stoletju, ker je izhajal iz poroke iz ljubezni oz. po Orožnovi (1854) in Kronosovi (1883) objavi »Celjske kronike«. Veronikina in Friderikova tragedija je zato še vedno imperativ celi plejadi medievistov – da o mislecih raznih »zgodovin žensk« ne govorimo – ki se jim kaj zapiše o Celjskih grofih ali celo o pomenu ljubezni v preteklosti. Pa čeprav se pogosto ne sprašujejo po ozadjih mita, še manj pa o takšnih podrobnostih, kot je problem statusa sodišča, ki je sodilo nesrečni Veroniki.

Viri in literatura:

- AS ZL: Arhiv Republike Slovenije, Zbirka listin (AS 1063).
- Bayer, Vladimir: Ugovor s đavlom. Procesi protiv čarobnjaka u Evropi a napose u Hrvatskoj. Zagreb, 1982.
- Brundage, James A.: Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe. Chicago, 1987
- Cornaro, A. Freiherr von: Die Ursprünge des Adels im deutschsprachigen Raum. V: S. Freiherr v. Elverfeldt–Ulm (izd.), Adelsrecht. Entstehung – Struktur – Bedeutung in der Moderne des historischen Adels und seiner Nachkommen. Limburg an der Lahn, 2001, 46–66
- Dolenc, Metod: Kazenska pravda zoper Veroniko Deseniško. Založba rektorata univerze kralja Aleksandra I. v Ljubljani. Ljubljana, 1930-1931
- Elverfeldt–Ulm, S. Freiherr von: Adelsrecht im deutschsprachigen Raum. V: S. Freiherr v. Elverfeldt–Ulm (izd.), Adelsrecht. Entstehung – Struktur – Bedeutung in der Moderne des historischen Adels und seiner Nachkommen. Limburg an der Lahn, 2001, 11–45.
- Freisen, Joseph: Geschichte des Canonischen Eherechts bis zum Verfall der Glossenliteratur, 2. izd. Paderborn, 1893.
- Krones, Franz; Golia, L. M., prev.: Kronika grofov Celjskih. Ljubljana, 1972
- Grafenauer, Bogo: Veronika Deseniška. V: Slovenski biografski leksikon, 13 zv. Ljubljana, 1982, 412–413.
- Gruden, Josip: Zgodovina slovenskega naroda (reprint šestih zvezkov, ki so izšli v letih 1910–1916). Celje, 1992.
- Isidorus Hispalensis, Etymologiae (1911): Libri etymologiarum (sive originum) libri XX (et se summo boni libri tres). Izd. M. W. Lindsay v: Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis, 1911). Oxonii.
- Kos, Dušan: Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja. Ljubljana, 2005.
- Košir, Matevž: Sabat v čarovniških procesih – evropski fenomen na Slovenskem od 16. do 18. stoletja. V: O. Luthar in V. Likar (ur.), Historični seminar II. Ljubljana, 1997, 123–142.
- Kovačič, Mojca: Veronika Deseniška – nesrečne ljubezni in prepovedane poroke v srednjem veku. V: K. Keber, K. Šter (ur.), Historični seminar 6. Ljubljana, 2008, 9–39.
- Krones, Franz, izd.: Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli, 2. Teil: Die Cillier Chronik. Graz, 1883.
- LexM 3, 4: Lexikon des Mittelalters 3, 4. Zürich (1986, 1989).
- MGH Capit. I: Monumenta Germaniae Historica, Capitularia: Legum sectio II: I, A. Boretius (izd.), Capitularia regum Francorum I (1883, ponatis 1984).
- Mlinar, Janez: Podoba Celjskih grofov v narativnih virih. V: Historia 11. Ljubljana, 2005.
- Štih, Peter: Celjski grofje, vprašanje njihove deželnoknežje oblasti in dežele Celjske. V: V. Rajšp (ur.), Grafenauerjev zbornik. Ljubljana, 1996, 227–254
- Štuhec, Marko: Materialna kultura plemstva na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja. Disertacija na Filozofski fakulteti. Ljubljana, 2000

Vilfan, Sergij: Glose k zgodovini srednjeveškega Celja. V: Kronika 32, št. 1. Ljubljana, 1984, 15–19.

Willoweit, Dietmar: Standesungleiche Ehen des regierenden hohen Adels in der neuzeitlichen deutschen Rechtsgeschichte. Rechtstatsachen und ihre rechtliche Beurteilung unter besonderer Berücksichtigung der Häuser Bayern und Pfalz. V: Bayerische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse, Sitzungsberichte, 2004, Heft. 5. München.

Zedler, J. H.: Grosses vollständiges Universal Lexicon, Bd. 19. Halle und Leipzig, 1739.

Zusammenfassung

FRAGEN ZUM GERICHT VON HERMANN

Schon lange prallen in der Historiographie die Meinungen aufeinander bezüglich der Wahrheit über den Prozess und den Charakter des Gerichtes, das im Jahr 1425 gegen Veronika von Desenice, zweite Ehefrau des Grafen Friederich II. von Cilli, nach einer Anklage wegen Hexerei und Vergiften einen Prozess durchführte, der mit einem Freispruch endete. Friedrichs Vater Hermann kühlte sein Mütchen an seiner jungen Schwiegertochter ab und ließ sie zunächst vor Gericht stellen und schließlich außergerichtlich hinrichten.

Die bisherigen Untersuchungen über den Charakter des Gerichtes von Hermann folgten der Methode des Ausschlusses potenziell zuständiger Gerichte im Hinblick auf den Inhalt der Anklage und die Erwähnungen in der „Chronik der Grafen von Cilli“. Die Methode beruhte darauf, dass man den Status des Gerichtes und der landesfürstlichen (d.h. gerichtlichen) Rechte, den verfassungsrechtlichen Status der Länder der Cillier Grafen und die involvierten Personen zueinander in Verbindung setzte. Die Forscher waren nämlich überzeugt, dass der Prozess vor einem weltlichen Gericht stattgefunden hat. Nach Durchführung ihrer Analysen kamen sie mehrheitlich zur Ansicht, dass es sich um eine Gerichtsfarce und einen außergerichtlichen Mord gehandelt hat, beides nur möglich aufgrund von Hermanns großer politischer Macht. Doch ein anderes Nachdenken über die Inhalte der Anklage, wie sie in der einzigen Quelle – der

„Chronik der Cillier Grafen“ aus der Mitte des 15. Jahrhunderts – vorgestellt wird, zeigt, dass der Fall wahrscheinlich nicht im Kontext einer weltlichen, sondern einer geistlichen Gerichtsbarkeit stand. Die Anklage gegen Veronika war nämlich nicht auf die Schuldfeststellung bezüglich des Todes der ersten Ehefrau gerichtet, sondern auf Zauberei zur Erlangung der Ehe, und zielte somit in Richtung Annullierung der Ehe des Sohnes. Beim Chronisten war keine Rede von einem Gerichtsprozess wegen Ermordung der Gräfin Elisabeth, was tatsächlich vor einem weltlichen Gericht verhandelt worden wäre. Mit der Feststellung der Schuld an Elisabeths Tod hatte sich jedoch auf Anklage von Elisabeths Verwandtschaft schon im Jahr 1424 ein Tribunal König Sigismunds im ungarischen Pécs beschäftigt. Es hatte das Paar formell von der Schuld an Elisabeths Tod reingewaschen. Graf Hermann konnte deshalb 1425 nicht erneut ein weltliches Tribunal einsetzen, denn er konnte nicht noch einmal wegen des Todes der ersten Ehefrau des Sohnes prozessieren. Zauberei und ein geistliches Gericht waren daher der rettende Strohalm, um den ungehorsamen Sohn gerichtlich zur Vernunft zu bringen und die unliebsame Schwiegertochter loszuwerden.

Hermann und Veronikas Richtern blieb also nur die Befassung mit der Gültigkeit der Ehe, was aber bis zum 18. Jahrhundert ausschließlich vor geistlichen Gerichten verhandelt wurde. Seit dem Jahr 1420 genoss der vor den Venezianern geflohene Patriarch von Aquileia Ludwig II. Teck, kirchlicher Ordinarius über alle untersteirischen und Krainer Besitzungen, Asyl auf Hermanns Hof in Celje. Der Patriarch hatte im Cillier Exil sicher eine Kanzlei und ein ordentliches Gericht für das gesamte Gebiet des Patriarchates östlich des venezianischen Friaul organisiert, unter Leitung seines Generalvikars. Es gibt jedoch keine Niederschriften über seine allgemeine Tätigkeit in jenen Jahren. Dass es sich um einen geistlichen Prozess handelte – wobei unwesentlich ist, ob darin Patriarch Ludwig selbst oder nur Konsistoriumsräte aktiv waren – bezeugt auch die Mitwirkung von Veronikas Verteidiger, der einem kanonischen Advokaten bzw. Prokurator entsprach, noch mehr aber der rasche Freispruch, den ein weltliches Gericht nicht so leicht ohne einen längeren Prozess hätte fällen können.

Somit wird auch verständlich, dass sich Hermann in der Anklageschrift nicht auf vermeintliche

statusmäßige Misstände und Elternrechte oder den Konsens zur Heirat des Sohnes berief, was er vor einem weltlichen Gericht hätte tun können. Für diese Einschränkung gab es zumindest drei Gründe: 1. Der Sohn war volljährig. 2. Der elterliche Konsens war für eine Ehe im kanonischen Sinn nicht notwendig. 3. Statusmäßig unterschiedliche Verbindungen bzw. Morganate waren zur Zeit von Friedrich und Veronika weder etwas Besonderes noch etwas Verbotenes und bedrohten auch nicht die Erbfolge. Auch Hermanns einziger Trumpf, nämlich mit schwarzer Magie die Ehe des Sohnes zu kriminalisieren, konnte nicht auf Verständnis eines geistlichen Gerichts hoffen. In der war nämlich Hexerei damals noch kein triftiges Argument, um irgendein Verbrechen zu beweisen. Überhaupt war der Vorwurf, Veronika bedrohe den geliebten Friederich, lächerlich – obwohl das kanonische Recht solche Beispiele sanktionierte: Die Dekretale X 4.19.1. ermöglichte dem Ehemann die Scheidung von der Ehefrau, wenn diese ihn durch eine Intrige aus der Welt schaffen wollte. Die Dekretale X 4.7.3. erlaubte keine Heirat mit der zweiten Ehefrau, wenn diese in den Tod der ersten verstrickt gewesen war. Da aber Friederich und Veronika in den Jahren 1422/1423–1425 formell ledig waren, war es unmöglich, die Richter zu überzeugen, dass ihre Ehe ungültig sei, war sie doch gemäß dem Kanon in beiderseitigem Konsens geschlossen und auch bereits konsumiert worden.

So mussten die geistlichen Richter, die für den Druck weltlicher „Sponsoren“ weniger empfänglich waren als weltliche Richter, an Hermanns Wünschen vorbei zugunsten von Veronika entscheiden. Ihr Sieg vor Gericht hatte jedoch ein großes Problem: Geistliche Gerichte hatten in matrimonialen Angelegenheiten nicht genügend wirksame Exekutionsmittel, um die unzufriedenen Parteien zur Erfüllung des Urteils zu zwingen und die formale Freisprechung Veronikas bedeutete noch nicht tatsächlichen Schutz vor Hermanns informeller Rache. Die Öffentlichkeit war sich allerdings bewusst, dass Friederich – unabhängig von seiner Rolle beim Tod seiner ersten Ehefrau – Veronika aufrichtig geliebt hatte und verurteilte daher ihre Verbindung wohl nicht. Und weil sich der Vater Hermann auch im Hinblick auf die damalige Zeit schon zu brutal gegenüber seiner Schwiegertochter verhalten hatte, konnte später der komplexe Mythos von Friedrichs

und Veronikas Liebe entstehen, der bis heute in der Publizistik weiterlebt.

Schlagwörter: *Veronika von Desenice, Friederich von Cilli, Ehe, Hexerei, Gerichtsprozess 1425*

Damir Globočnik

»Z zlatimi črkami bode vpisan današnji dan v zgodovino naše čitavnice.«¹

Prvo desetletje čitalnice v Kranju

GLOBOČNIK Damir, dr., muzejski svetovalec za umetnostno zgodovino, Gorenjski muzej v Kranju, Tomšičeva 44, SI-4000 Kranj

027.9(497.4Kranj) "1863"
930.85(497.4Kranj) "1863"

»Z ZLATIMI ČRKAMI BODE VPISAN DANAŠNJI DAN V ZGODOVINO NAŠE ČITAVNICE.«

Prvo desetletje čitalnice v Kranju

Čitalnica v Kranju je bila ustanovljena 29. januarja 1863 kot osma narodna čitalnica po vrsti po vzoru Narodne čitalnice v Ljubljani. Deželna vlada je pravila čitalnice potrdila 16. decembra 1862 (dopolnjena so bila konec leta 1866). Čitalnica je začela s prirejanjem »bésed«. Konec leta 1863 je imela 113 članov. Preselitev iz začasnih prostorov v Mayrjevo hišo, v kateri je bilo od 1846 kazinsko društvo, je čitalnica slovesno praznovala 16. avgusta 1863 (mdr. slovesnost na grobu pesnika Franceta Prešerna). 13. septembra je čitalnica napravila prvi izlet, 29. junija 1864 je čitalnica sprejela člane Južnega sokola iz Ljubljane. Na slovesnosti v čitalnični dvorani so tedaj prvič igrali. 20. avgusta 1864 je bila ustanovljena podružnica Južnega sokola. Čitalnica je od ljubljanske vzornice prevzela tudi dobrodelno dejavnost (za siromake iz Notranjske, pogorelce v Stražišču, revno šolsko mladino). Čitalnica je oktobra 1869 poskrbela za slovesen pogreb Simona Jenka in dala pobudo za pesnikov nagrobni spomenik (odkritje septembra 1873). V sedemdesetih letih je vnema za čitalniško delo upadla. Po nekaj letih je število članov znova začelo naraščati.

Ključne besede: Kranj, narodna čitalnica, narodno gibanje

GLOBOČNIK Damir, PhD, Museum Councillor for Art History, Museum of Gorenjska in Kranj, Tomšičeva 44, SI-4000 Kranj

027.9(497.4Kranj) "1863"
930.85(497.4Kranj) "1863"

“THIS WILL BE A RED-LETTER DAY IN THE HISTORY OF OUR READING SOCIETY.”

The First Decade of the Reading Society in Kranj

The reading society in Kranj was established on the 29th January 1863 as the eighth in a series of national societies that followed the model of the National Reading Society in Ljubljana. Regional government verified the reading society's regulations on the 16th December 1862 (these were amended at the end of 1866). The society started organizing cultural events called “*bésede*”. By the end of 1863 it had 113 members. The society moved from the original temporary location into Mayr's house, in which the Kazina society had been located since 1846, and marked this occasion with a celebration on the 16th August 1863 (one of the celebrations took place at the grave of the poet France Prešeren). On the 13th September the society organized the first outing and organized a reception for members of the Južni sokol (Southern Falcon) society from Ljubljana on the 29th of June 1864. On this occasion, a musical performance took place in the society's reading room. On the 20th August 1864 a branch of Južni sokol was founded. Following the example of the society in Ljubljana, it engaged in charitable activities (for the poor from Notranjska, victims of fire in Stražišče and poor school children). The society organized a solemn burial of Simon Jenko in 1869 and initiated raising a tombstone in his memory (it was unveiled in September 1873). In the 1870s enthusiasm for participation in the society waned. After a few years, however, the number of members began to rise again.

Key words: Kranj, national reading society, national movement

¹ Iz govora Mateja Pirca 16. avgusta 1863, po: »Γ.«, »Iz Kranja 17. avg.«, Novice, 1863/34.

Slovenska društva, ki so nastala pred pomladjo narodov in med njo, je zatrl absolutizem. Narodnoprobudno društveno delovanje je lahko znova zaživelo po obnovitvi ustavnega in parlamentarnega življenja leta 1860. Slovenci so začeli ustanavljati čitalnice, ki so postale središča kulturnih, narodnih in političnih prizadevanj. Prvi so uspeli uresničiti zamisel o slovenski čitalnici v Trstu januarja 1861, istega leta so sledile čitalnice v Mariboru, Ljubljani in Celju. Konec leta 1869 jih je bilo 58, predvsem v mestih, trgih in večjih krajih, povezovale pa so okrog 4.000 članov.² Vzor za čitalnice so bila nemška in italijanska (kazine) ter češka in hrvaška društva.

Čitalnice naj bi spodbujale bralno kulturo in javno rabo slovenščine, zato so bile naročene na domače in tuje časopise, ponekod so bile celo prave knjižnice. Časopisi in knjige za poduk in prosti čas so bili na voljo čitalničarjem in njihovim gostom. Mnoge čitalnice so imele pevske zборе, pevske šole in godbo.³ Čitalniške prireditve so bile poleg negovanja družabnosti namenjene krepitvi zavesti o narodni in kulturni pripadnosti ter utrjevanju rabe slovenščine v javnem prostoru.

»Kaj je čitavnica? Čitavnica je narodna naprava, katere namen je duha buditi in bistrirati s podučivnim čitanjem (branjem) časnikov in knjig slovenskih pa tudi družih narodov, duha razveseljovati z ubranim petjem in s poštenimi igrami kakor v gledišču. Razložek med to in tako imenovano 'kazino' je ta, da čitavnica izobražuje ves narod tistega kraja, kjer je ustanovljena, kazina pa je le v prid samim udom, zato ker je dozdej vravnana v ptujem jeziku, kateri je pa večini prostega ljudstva neznan. V kazinah kraljuje ptuja beseda; čitavnica nasproti daje prvo mesto domači besedi, ne zaničuje pa nobenega družega jezika, zakaj modra je in dobro vé, da toliko móž človek veljá, kolikor jezikov zná. V čitavnici so od časa do časa poštene veselice; v nji se slišijo govori, kateri učijo ude svoje pravilno in čisto in gladko svojo besedo rabiti; tudi petje se ne zabi, zato ker je duša vesele družbe. Največi, najimennitnejši namen čitavnice pa je: izobraževati prosto

ljudstvo.«⁴ Zaključno misel dekana Antona Grašiča, predsednika po vrsti dvanajste slovenske čitalnice, ustanovljene avgusta 1864 v Ilirski Bistrici, ne velja razumeti dobesedno. »Naša čitavnica ima postavno podlago; nji se lahko pridruži brez pomislika vsaki duhovnik, urednik, obrtnik, rokodelnik in kmet,« je sicer ob odprtju celjske čitalnice poudaril Štefan Hočevar.⁵ Toda vrata čitalnic so ostala zaprta za rodoljube, ki niso zasedali dovolj uglednega mesta na družbeni in socialni lestvici. »Prosto ljudstvo« se je čitalničnih prireditev morda lahko udeležilo, v čitalnice pa se praviloma ni moglo vpisati. V njih se je zbirala predvsem izbrana salonska družba, elitna manjšina, slovenski višji sloji, narodno zavedna inteligenca, mestna in tržna gospoda, obrtniki ter podeželski veljaki, premožnejši kmetje in duhovniki. Izjema so bile nekatere čitalnice na Primorskem.

Dr. Janez Bleiweis (1807–1881) je na čitalniški prireditvi v Ilirski Bistrici poudaril, da nekateri sicer mislijo, da so čitalnice podobno kot po laškem vzoru nastale kazine povezane samo z gospodo v mestih in trgih, ne pa s podeželjem, kjer biva slovenski narod, kajti kmečki človek potrebuje štiri stvari: »Prva je cerkev, kjer človek dobiva, kar mu je treba za blagor duše njegove, – drugo je šola, kjer mladina dobiva podučenje, da se človek loči od neumnega voleka, – tretje gosposkina kancelija, kjer dobiva človek pravico, kadar je išče, – četrto pa je čitavnica, ktera, ako je oskrbljena s knjigami in časniki, je od ene strani učilnica odraščanim ljudém, od druge pa dom poštenega veselja, kjer se pojó čedne domače pesmi, deklamujejo koristne ali zabavne stvari, igrajo male glediščne igre itd. – po vsem tem pa se širi omika národna po poti národni.«⁶

Narodno zavest, izobrazbo ter družabno in kulturno življenje so čitalnice krepile z *bésedami* (izraz za prireditve z igrami, recitacijami, petjem, koncertnimi točkami, govori in predavanji izvira iz češčine) in drugimi narodno-kulturnimi prireditvami za člane in vabljeni goste. »Govorili so navdušeno, pelo se je krasno in vso dvorano je stresal nepopisljiv, viharen ter navdušen odmev,« se je ljudske veselice, ki jo je leta 1862 priredila mariborska čitalnica, spominjal pravnik dr. Josip

² Po: Etbin Henrik Costa, »Statistični pregled vseh slovenskih čitalnic«, *Letopis Matice Slovenske za leto 1869*, Ljubljana 1869, str. 286.

³ Po: Ferdo Gestrin & Vasilij Melik, *Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918*, Ljubljana 1966, str. 141.

⁴ »Iz Bistrice na Notranjskem« (iz govora predsednika čitalnice dekana Antona Grašiča), *Novice*, 1864/33.

⁵ »Iz Celja 18. sveč.«, *Novice*, 1862/9.

⁶ Po: »Iz Bistrice na Notranjskem«, *Novice*, 1864/33.

Sernec (1844–1925). »Bilo je, kakor da bi se ljudje vzdramili iz globokega spanja; prevzela je ljudstvo narodna zavest, ki je že bila, rekel bi, okamenela, z elementarno močjo. Oduševljenost in radost sta rastle od stopnje do stopnje. Ljudstvo je našlo svoje narodno srce – med njimi tudi jaz.«⁷

Publika je navdušeno sprejemala, slovenski časniki so nekritično hvalili čitalniške bésede, na katerih so prevladovali amaterski nastopi. »In če tudi v gledaliških igrah ne more biti vselej vse izvrstno, vendar sega v srce, kar iz srca pride; kdor se vadi, se navadi; hudobne kritikarje pa tiramo – na Grintovec.«⁸ V resnici je večina točk imela diletantski oziroma amaterski značaj. Volja do nastopanja in domoljubni zanos sta bila zadosten dokaz odličnosti. Nastopajoči so poželi živahno odobravanje in ploskanje. Najbolj pomemben je bil narodnoprebudni učinek bésed; donela je rodoljubna patetika, ki je grela narodna srca. Prevladovale so pevske točke z domoljubno vsebino, med igrami pa komedije, burke, enodejanke, zahtevnejših iger ni bilo na programu. Na čitalniških prireditvah so se prvič preizkusili tudi bodoči profesionalni igralci in glasbeniki. *Bésede* so se ponavadi zaključile s plesom, tombolo in vesellicami.

Ustanovitev čitalnice 29. januarja 1863

V letu 1862 so se tudi meščani Kranja, Radovljice in Škofje Loke pripravljali na ustanovitev narodnih čitalnic. Maja 1862 so poskušali ustanoviti čitalnico v Radovljici.⁹ Bolj uspešni so bili v Škofji Loki, kjer je bila konec novembra 1862 ustanovljena sedma slovenska čitalnica.¹⁰

K slovesni *bésedi*, s katero je 23. novembra začela z delovanjem loška čitalnica, je »privrel« tudi »ves slovenski Kranj«. Dva dni kasneje je po Kranju krožila okrožnica (»Povabilo vsem domoljubnim mestjanom«), ki je meščane »v ognjevitih

besedah«¹¹ pozivala, naj ustanovijo svojo čitalnico. »Ker imajo v Ljubljani in po drugih slovenskih mestih že več časa čitavnice in so te dni tudi v Loki to društvo ustanovili, pa jo bodo tudi v Novem mestu, je ne smemo mi Kranjci odlašati.

Namen čitavnic je, da se domači po domače vedemo, to je, da beremo domače, pa tudi druge slovanske časnike, se pojejo domače pesmi, se v domači besedi govori kaj podučnega in kratkočasnega, pa se tudi kaka druga veselica obhaja, kakor letni čas nanese.

S tem pa, da za omiko in veljavo domačega jezika skrbimo, ne sovražimo nobenega družega, zato imajo čitavnice tudi kak pošten nemšk, lašk ali še drug časnik.

Preden pa položimo prošnjo za dovoljenje čitavnic naši sl. c. kr. vladi, moramo vedeti, koliko jih pristopi temu domačemu društvu.

Letno plačilo ne bo veliko. Zato podpišite se vsi častiti mestjani in mestjanke! Gotovo bodo se nam pridružili tudi domoljubi iz okolice naše. Marsikatera vesela ura nas čaka!

V Kranji na sv. Katarine dan 1862«

Pod okrožnico so bili podpisani: trgovec Konrad Pleiweis (1816–1865), trgovec, tovarnar sit in kranjski župan Konrad Lokar (Loker, Locker), lekarnar, mag. pharm. Karel (Dragomir) Šavnik (1840–1922), trgovec Matej Pirc (1824–1891) in gospa Katarina Florian, posestnica v Kranju.¹² Na okrožnico se je odzvalo 71 rodoljubov iz Kranja in okolice ter Ljubljane.¹³

⁷ Josip Sernec, »Moja mladost in študijska doba«, Spomini, Celje 2003 (prvotno izšlo 1929), str. 8.

⁸ »Iz Kranja 18. sept.«, Novice, 1865/38.

⁹ Po: »*«, »Iz Gorenškega 24. maja«, Novice, 1862/22.

¹⁰ Po: Ivan Prijatelj, »Slovensko društveno življenje v šestdesetih letih«, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, II. del, Ljubljana 1956, str. 164.

¹¹ Po: Božidar Vodušek, *Tridesetletnica »Narodne čitalnice« v Kranji 1863–1893*, Ljubljana 1893, str. 4.

¹² Po: Makso Pirnat, *Narodna čitalnica v Kranju 1863–1913*, Spominska knjižnica, posvečena ob petdesetletnici vsem dosedanjim članom in sodelavcem, dobrotnikom in prijateljem, Kranj 1913, str. 7–8.

¹³ Konrad Pleiweis, Konrad Lokar, Karel Šavnik, Matej Pirc, Katarina Florian, Franc Mayr, Lambert Mayr, Janez Holzer, Tone Pečnik, Jan. Šlibar, Janez Mandelc, Peter Mayr, Janez Marenčič, Andrej Trebar, Franc Krisper, Juri Zavrl, Oton Detela, Karel Pec, Bogdan Lappain, France Blažir, Mat. Potočnik, Kr. Gasperini, Jan. N. Gonca, Tone Ješe, France Dolenc, Ferdinand Riedl vitez pl. Reitenfels, Tomaž Gregorač, Jožef Pollak, Janez Schiffrer, Andrej Vavken, cerkljanski župnik Andrej Bohinc, šenčurski kaplan Janez

Odziv na okrožnico je bil pričakovan. V Kranju so večinoma živeli narodno zavedni meščani, tudi posvetno in duhovno vodstvo mesta je bilo slovensko opredeljeno. »Na čelu duhovščine stoji tehant, kterega blago srce bije za svoj narod, na čelu mestjanov pa župan, kteri vé, da Kranj nima zastonj svojega slovenskega imena; tudi v ces. uradni imamo vrla možaka, která, spoznavata, kaj ustavni čas terja od vradnikov. Tudi med mestjani in mestjankami našimi nahajamo domoljubne srca, ktere navdaja duh Prešernov, ki čuje nad Kranjem, da se ne bo vlegla na-nj slana tiste 'kulture', která zamorjuje domačo omiko na domači poti.«¹⁴

Kranjska čitalnica je bila ustanovljena 29. januarja 1863 kot osma narodna čitalnica po vrsti.¹⁵ Ustanovnega občnega zbora v zgornjih prostorih gostilne Stara pošta¹⁶ se je udeležilo 24 članov, ki so za predsednika izbrali »iskrenega domoljuba in posestnika« Mateja Pirca (predsednik od 1863 do 1869), za tajnika Karla Šavnika, za »dnarničarja« (blagajnika) Konrada Pleiweisa, med odborniki sta bila kranjski župan Konrad Lokar in gimnazijski katehet Janez (Ivan) Globočnik (1824–1877). »Nadjamo se prav veselega napredka; že štejem

Fotografija Mestnega trga z vodnjakom, pred 1883
(Gorenjski muzej v Kranju)

dokaj društvenikov, imamo mnogo časnikov itd.«¹⁷ Čitalnica se je naročila na 14 listov, med katerimi je bilo 6 slovenskih.¹⁸

Vzor za kranjsko in loško čitalnico je bila »matera slovenskih čitalnic«¹⁹ Narodna čitalnica v Ljubljani. Po njenih pravilih so se zgledovala pravila kranjske čitalnice. Pisana so bila v nemščini (»Statuten der narodna čitavnica in Krainburg«).²⁰ 30. novembra 1862 so jih Lokar, Šavnik, Pleiweis in Franc Dolenc (+1901) poslali deželni vladi v Ljubljano,²¹ ki jih je potrdila 16. decembra 1862.²² »Slavna c. kr. deželna vlada nam je že dovolila napravo čitavnice. Kdaj se bo odprla, bomo povedali ob svojem času, kadar bomo s stanovališčem go-

Koprivnikar, knjigovodja v Ljubljani Jožef Pirc, kupec v Ljubljani Vaso Petričič, duh. pomočnik Anton Mežnarc, duhovni pomočnik Matej Smolej, Franjo Jalen, kolarski mojster v Trzinu Fortunat Kurnik, I. Urbančič, Miha Pučnik, trgovec v Ljubljani Franjo Souvan ml., trgovec v Ljubljani J. Kušar, dekan Janez Reš, vodja normalke Miha Lazar, Lovro Krob, Ant. Skubic, Franjo Sav. Petrič, gimnazijski profesor Vekoslav Kanc, trgovec v Aleksandriji Leopold Jugovic, poštni odpravnik z Otoka Peter Avsenek, učitelj verouka Ivan Globočnik, M. Rooss, Ferd. Schrott, župnik v Kovorju Franc Vohinc, Oroslav Dolenc, kaplan Jaka Razpotnik, župnik Matevž Ravnikar, šolski vodja v Škofji Loki Ig. Eržen, Ferdo Urbančič, Janez Kunstel, R. Naglič, Jan. Guzelj, L. Cvek, J. Fabiani, France Prevc, baron Anton Zois, Ant. Kummer, dr. Janez Bleiweis, dr. Lovro Toman, Valentin Prešeren, župnik v Škofji Loki Prim. Remic in trgovec v Ljubljani Ferd. Souvan (po: Makso Pirnat, Narodna čitalnica v Kranju 1863–1913, Kranj 1913, str. 8–9).

¹⁴ »#«, »Iz Kranja 26. aprila«, Novice, 1862/18.

¹⁵ Po mnenju Ivana Prijatelja naj bi bila kranjska čitalnica deveta slovenska čitalnica. Namesto občnega zbora je namreč upošteval datum preselitve čitalnice v lastne prostore (16. avgust), 23. julija pa je bila ustanovljena čitalnica na Ptujju (po: Ivan Prijatelj, »Slovensko društveno življenje v šestdesetih letih«, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, II. del, Ljubljana 1956, str. 178).

¹⁶ Stavba je bila tako imenovana, ker je bila zgrajena po letu 1770 kot poštna postaja.

¹⁷ Po: »Iz Kranja«, Novice, 1863/5.

¹⁸ Po: Božidar Vodusek, Tridesetletnica »Narodne čitalnice« v Kranju 1863–1893, Ljubljana 1893, str. 5.

¹⁹ Po: Božidar Vodusek, prav tam, str. 6.

²⁰ Arhiv Republike Slovenije, Deželna vlada v Ljubljani (pravila društva), AS 68, arhivska enota 4851.

²¹ Po: Božidar Vodusek, Tridesetletnica »Narodne čitalnice« v Kranju 1863–1893, Ljubljana 1893, str. 4.

²² Po: Makso Pirnat, Narodna čitalnica v Kranju 1863–1913, Kranj 1913, str. 26.

tovi,« je bralcem *Novice* sporočil dopisnik iz Kranja konec leta 1862.²³

Ljubljanska čitalnica je 2. februarja 1863 pripravila »Vodnikovo bése do«, kranjska in škofjeloška čitalnica pa sta se v februarju odločili počastiti »našega največjega, edinega pravega pesnika«²⁴ dr. Franceta Prešerna (1800–1849), ki je zadnja leta življenja bival v Kranju.

Sveta maša v Prešernov spomin (zadušnica) v Kranju je bila 11. februarja 1863 ob 10. uri dopoldne, istega dne zvečer pa je škofjeloška čitalnica svojo tretjo bése do posvetila Prešernu. »Prihodnje leto se misli v Kranji tudi praznovati Preširnov rojstni dan; gotovo bi naš največji pesnik zaslužil, da ga tudi Ljubljana praznuje,« je poudaril Fran Levstik (1831–1887),²⁵ ki je za »bése do« v loški čitalnici napisal pesem »Na Prešernove smrti dan«.

Tudi kranjska čitalnica je začela s prirejanjem *bésed*. Na *bése di* po veliki noči 1863 je bila čitalničina dvorana nabito polna, med vso domoljubno množico pa je kraljevala »židana volja«. Domači pevci so zapeli pet pesmi, s štirimi »krasnimi« pesmimi so sledili ljubljanski pevci, »domorodkinji« (rodoljubni Kranjčanki) pa sta nastopili z deklamacijami.²⁶

Ne glede na to, da je bila posestnica Katarina Florianova med ustanovitelji kranjske čitalnice, so bili člani kranjske in nasploh vseh čitalnic praviloma samo gospodje. Narodne dame in gospodične (žene in hčere članov čitalnice) so lahko sodelovale na čitalničnih prireditvah, v pevskih zborih, gledaliških skupinah. Nepogrešljive so bile tudi pri plesih, postrežbi in krasitvi čitalniških prostorov ob slavnostnih prireditvah.

Tudi na *bése di* oziroma veselici kranjske čitalnice maja 1863 se je zbralo veliko članov in njihovih gostov. »Vsa častitljiva družba mestjanov in gostov, gospá in gospodičin je bila kot ena blaga družina. Prijazno pomenkovanje v mili domači besedi, lepo petje naših že dobro izurjenih pevcev,

mična deklamacija neke gospodične, tombola itd., vse se je v tako lepem redu vrstilo in družino kratkočasilo, da se je gotovo vsak zadovoljen povrnil na dom.« Prisotne je razveselilo naznanilo, da je »slavnoznani podpornik Slovanov«, utemeljitelj jugoslovanske akademije, džakovski škof Josip Juraj Strossmayer (1815–1905), uslišal prošnjo kranjske čitalnice in postal njen prvi »častni ud« (častni član). Strossmajerjevemu lastnoročnemu dopisu je bilo v podporo čitalnici priloženo darilo 50 goldinarjev. »Navdušeni slava- in živioklici so doneli preblagem, toliko rodoljubnemu gospodu, ki naj ga Bog ohrani in blagoslovi še mnogo mnogo let!«²⁷

Mlada kranjska čitalnica je lepo zaživela. Okrog velike noči 1863 je imela že 85 »udov« (članov), do konca leta pa je število naraslo na 113.²⁸ *Bése do* so lepo uspele, domoljubni gospodični sta prisotne razveselili z lepimi deklamacijami, prav tako pevci s petjem. »... ker je pesem jedro, okoli ktere se sučejo vse druge veselice čitavničine, je pač želeti, da bi dobili kakega učenika, ki je z dušo in telesom vodja pevcev!«²⁹

Čitalnica se je naročila na naslednje časopise: *Novice*, *Naprej*, *Slovenski glasnik*, *Slovenski prijatelj*, *Učiteljski tovariš*, *Zgodnja Danica*, hrvaški *Glasonoša*, nemški *Illustriertes Familienbuch*, *Pagne's Panorama*, *Reform*, *Stimmen aus Innenösterreich*, *Über Land und Meer* in *Volksfreund*.³⁰

Na občnem zboru maja 1863 so (po zgledu ljubljanske čitalnice) sklenili izdati 100 brezobrestnih delnic v višini 5 goldinarjev. Z njihovo pomočjo so želeli pridobiti sredstva za opremo čitalničnih prostorov z mizami in stoli, klavirjem in mizo za biljard. Vsak mesec so nameravali »izsrečkati« (izžrebat) po 4 do 8 delnic.³¹

Praznovanje pridobitve čitalniških prostorov 16. avgusta 1863

Sprva je čitalnica delovala v začasnih prostorih v prvem nadstropju Stare pošte, nato v Ge-

²³ Po: »Iz Kranja 20. dec.«, *Novice*, 1862/52.

²⁴ Po: »Iz Kranja«, *Novice*, 1863/5.

²⁵ Fran Levstik, »Beseda Ljubljanske čitalnice. Vodniku na spomin«, *Naprej*, 1863/10.

²⁶ Po: »Iz Kranja«, *Novice*, 1863/15.

²⁷ Po: »X«, »Iz Kranja 20. maja«, *Novice*, 1863/21.

²⁸ Po: Makso Pirnat, *Narodna čitalnica v Kranju 1863–1913*, Kranj 1913, str. 29.

²⁹ Po: »Iz Kranja 5. april«, *Novice*, 1863/14.

³⁰ Po: Makso Pirnat, *Narodna čitalnica v Kranju 1863–1913*, Kranj 1913, str. 50–51.

³¹ Po: »L.«, »Iz Kranja 14. maja«, *Novice*, 1863/20.

igerjevi hiši (rotovžu, Mesto št. 2, Spodnji trg 167, lastnik hiše je bil trgovec in kavarnar Kristijan Geiger).³² Čeprav naj bi v rotovžu »nekaj kranjski vojvodi prebivali«,³³ se je 16. avgusta 1863 čitalnica preselila v nove prostore v sosednji Mayrjevi hiši (hiša v lasti Petra Mayrja st.,³⁴ Mesto št. 3, Spodnji trg 166), v kateri je bilo od 1846 kazinsko bralno in zabavno društvo.³⁵

V kazinsko društvo oziroma kazino so zahajali predvsem uradniki. Občevalni jezik v kazini je bila nemščina. Tudi mnogi kranjski meščani so za pogovorni jezik uporabljali nemščino. Kot se je spominjal rodoljubni zdravnik dr. Josip Vošnjak (1834–1911), ki je med bivanjem v Kranju (1858 do 1861) postal celo predsednik kazine in je zato lahko poskrbel, da je bil v njej na voljo slovenski časnik *Novice*, se je leta 1860 »začela zmerom bolj vzbujati narodna zavest in že smo se začeli o narodnih vprašanjih pogovarjati in prepirati.«³⁶ Kazina je v tem času začela životariti. Zaradi pomanjkanja članov so jo leta 1866 opustili, prodali pohištvo in najeli majhno sobico za nemško »bralno društvo« (nem. *Leseverein*).³⁷

³² Po: Ivan Fugina, *Narodna čitalnica v Kranju 1863–1933*, Kranj 1933, str. 22.

³³ Po: »X«, »Iz Kranja 20. maja«, *Novice*, 1863/21.

³⁴ Peter Mayer je bil poleg dr. Karola Bleiweisa konec leta 1864 izvoljen za odbornika kranjske čitalnice (po: »Iz Kranja 25. dec.«, *Novice*, 1864/52).

³⁵ Po: Josip Žontar, »Meščanske hiše«, *Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939*, str. 408.

³⁶ Po: Josip Vošnjak, »V Kranju 1858–1861«, *Spomini, Ljubljana 1982*, str. 60–61.

³⁷ Po: Josip Žontar, »V območju meščanskega liberalizma«, *Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939*, str. 321.

Čitalnice so deloma nastale po zgledu kazinskih društev, ki so se v slovenskih mestih pojavila predvsem v prvi polovici 19. stoletja. Imela so nemški značaj, vendar so se v njih zbirali Nemci in Slovenci, kasneje pa so vanje zahajali samo Nemci in nemškutarji. Ustanovitelja kazinskega društva v Kranju sta bila Konrad Lokar in Fran Potočnik.

V razmerju med čitalnico in kazino v Kranju so se odsevale politične spremembe v habsburški monarhiji. Čitalnica je v prvem razmahu na začetku ustavne dobe prehitela kazino in simbolno prevzela njene (najbrž najete) prostore. Na začetku sedemdesetih let je čitalnica začela hirati. Iz Mayrjeve hiše se je preselila v Prevčevo hišo v Kokrskem predmestju (po domače: »pri Jahaču«). Zaradi pretesnih prostorov ni bilo mogoče prirejati gledaliških iger. Leta 1874 je oživelo kazinsko društvo. Kazini je dal na razpolago prostore trgovec Franc Dolenc (+1901), ki je bil v šestdesetih letih odbornik čitalnice (blagajnik od 1865). H kazinskemu društvu je pristopilo več članov čitalnice. Konec sedem-

Kranjčani so preselitev čitalnice v Mayrjevo hišo praznovali z vsem bliščem in sijajem. Priprave na praznovanje, ki je 16. avgusta trajalo od 8. ure zjutraj do pozne noči, so vodili kranjski župan, predsednik čitalnice in njen odbor.³⁸

Odbor čitalnice je v *Novicah* objavil oznanilo: »Pol leta bo kmali preteklo, kar se je ustanovila v Kranji čitavnica. S slovesno besedo pa obhajati njeni rojstveni dan ni bilo pred mogoče, dokler nismo imeli dostojnega stanovanja. Vsem častitim družnikom kranjske čitavnice, vsem prijatlom naroda našega v Kranji in po deželi razglašujemo danes, da se bo čitavnica konec tega meseca preselila v bolj prostorno stanovanje, in sicer tje, kjer je dozdej 'kazina' bila. /.../ Prijazno toraj vabimo danes vse domoljubne kranjske mestjane, domoljube in prijatle poštenega národnega napredka v okolici naši, da se obilno vpišejo v to domače društvo, in podpirajo blagi namen njeni, kakor nam je potrjen po pravih sl. deželne vlade. Vabimo pa k slovesnosti naši tudi vse rodoljube slavenske: namestnik Blede [op. na veliki šmaren 1861 in 1862 sta bili na Bledu narodni srečanji] nam je letos Kranj!«³⁹

Novice in *Naprej* sta se na široko razpisala o slovesnem dogodku. Podrobno poročilo pod naslovom »Iz Kranja 17. avg.« je v *Novicah* objavil dopisnik »Γ.«,⁴⁰ v *Napreju* (list je izhajal od januarja do septembra 1863) pa je o »jako veličastni in prijetni« slovesnosti (»Iz Ljubljane«) poročal poročevalec »-l-« (najbrž urednik Fran Levstik).⁴¹ Kot je zapisal

desetih let se je okrepilo delovanje čitalnice, ki se je 1877 vrnila v Mayrjevo hišo. V osemdesetih letih je kazinsko društvo začelo nazadovati. Zaradi prezidave Dolenčeve hiše se je preselilo k »puščavniku« in se 1887 razšlo (po: Božidar Vodusek, *Tridesetletnica »Narodne čitalnice« v Kranji 1863–1893*, Ljubljana 1893, str. 9–10, in Josip Žontar, *prav tam*, str. 328 in 335).

Število članov kranjske čitalnice se v šestdesetih letih ni spreminjalo. Konec leta 1869 imela 112 (80 domačih in 32 zunanjih) članov (po: Etbin Henrik Costa, »Statistični pregled vseh slovenskih čitalnic«, *Letopis Matice Slovenske za leto 1869*, Ljubljana 1869, str. 286).

Leta 1872 je bilo članov čitalnice 82, leta 1873 pa 86. Na začetku leta 1876 je bilo članov samo še 41. Konec leta 1877 je število naraslo na 72 (po: Božidar Vodusek, *prav tam*, Ljubljana 1893, str. 9–10).

³⁸ »Iz Kranja«, *Novice*, 1863/33.

³⁹ »Iz Kranja, 25. julija / Narodne čitalnice oznanilo«, *Novice*, 1863/30.

⁴⁰ »Γ.«, »Iz Kranja 17. avg.«, *Novice*, 1863/34.

⁴¹ »-l-«, »Iz Ljubljane. 17. avgusta«, *Naprej*, 1863/66.

kranjski dopisnik *Novic*, je bilo »vse od konca do kraja veličastno in pomenljivo«. Slovesnosti se je udeležil skoraj ves Kranj »ter pokazal, da je vreden zgodovinske imenitnosti in da je res drugo središče v kranjski Sloveniji«. ⁴² Prišlo je tudi veliko ljudi iz bližnje in daljne okolice, iz Ljubljane, Radovljice, Škofje Loke, Kamnika, Železnikov, Tržiča, Novega mesta, pa tudi Štajerske, Koroške, Istre, Hrvaške in Moravske.

Kranj je bil praznično okrašen. Na Stari pošti so bile razobešene narodne belo-modro-rdeče zastave (tribarvnica, nastala je 1848 iz barv kranjskega deželnega grba oziroma zastave Kranjske). Na Mayrjevi hiši sta viseli narodna in cesarska zastava. Slovesnost se je začela ob 8. uri v »lepo okinčani« dvorani. Tajnik čitalnice, mladi Karel Šavnik, »domoljub z dušo in telesom in izurjen govornik«, je izročil pevskega zboru kranjske čitalnice, ki je štel 14 članov, ⁴³ pevsko zastavo v narodnih barvah. ⁴⁴ Šavnik je poudaril: »Slavno društvo! Z veseljem lahko zapazi vsak rodoljub, da se čedalje bolj širi narodno petje po domovini naše slovenske zemlje, kar nam veselo priča, da se čedalje bolj zbujata narodna zavest. Ni dolgo, kar se je ustanovilo tudi pri nas v Kranju društvo, ki se je namenilo posebno gojiti milo narodno petje. Vam čestiti gospodje, ki ste se udali temu namenu, izročam denes v imeni našega društva, kranjske čitalnice, to zastavo, katero boste nosili ob svojih izgredih. Nikdar je ne zapustite, ampak svétu kažite, da ste sinovi matere Slave. Prejmite zastavo v znamenje prisrčne zahvale, ker ste uže tolikrat naše društvo razveselili z milimi pesmami. Zagotavljam vas, da vam bode naša čitalnica vedno zvesta podpornica, da pridete do svojega prelepega namena in izpolnite svojo častno nalogo. Zmirom torej prepevajta mile narodne pesmi, da v vsacem srcu obudite ljubezen do naroda. Samo to vam priporočam, naj bode vedno zloga med vami, ki imate isto pošteno misel, isto srce. Ogiblajte se razprtije zaradi malih reči, da iz iskric ne bode plamena, ki razdene vso hišo.« ⁴⁵ Zastava, ki so jo

izdelale in poklonile kranjske narodne gospe in gospodične, je služila tudi za društveni prapor. ⁴⁶

Trgovec Rajko Krisper je sprejel zastavo in jo izročil praporščaku (zastavonoši) Janezu Mandelcu, stolarju in posestniku v Kranju. Ta je nemudoma izpolnil obljubo, da bo zastavo »v krepki roci pred zborom nosil«. Na čelu velike množice se je podal na Labore, da bo z zastavo pozdravil pevski zbor ljubljanske čitalnice. Kranjski pevci so skupaj z županom Lokarjem in odborniki Janezom Holcerjem, Rajkom Krisperjem in dr. Edvardom Šavnikom ter podpredsednikom čitalnice Karlom Bleiweisom in njenim predsednikom, trgovcem Matejem Pircem odšli ljubljanskemu pevskega zboru naproti. Župan Lokar je pevce pozdravil v imenu kranjskega mesta, Matej Pirc pa v imenu čitalnice. Praporščak France Vidic se je v imenu ljubljanskega pevskega zbora zahvalil za prijazen sprejem. Ljubljanski zbor je zapel *Naprej, zastava Slave* (avtorja Simon Jenko in Davorin Jenko, ⁴⁷ leta 1860 je bila prvič objavljena v *Slovenskem glasniku*, veljala je za slovensko himno in stalno točko »bésed« ⁴⁸), »zastavi pa ste se déle navskriž«. Kranjski zbor je zapel pesem *Hej rojaki* (Hej, rojaki ali Rojakom iz 1860, avtorja Fran Cegnar in Davorin Jenko), ljubljanski pa slovansko himno *Hej Slovani* (napev je po neki poljski mazurki 1797 priredil Poljak Mihael Kleofas Ogrinski, besedilo je 1834 napisal Slovak Samuel Tomášik, avtor slovenskega prevoda ni znan) »in pobratita se zbora med navdušenim klicanjem zbranega naroda 'živili' in 'slava'.« ⁴⁹

⁴² »F.«, »Iz Kranja 17. avg.«, *Novice*, 1863/34.

⁴³ Mdr. Peter Cebin, Franc Dolenc, Rajko Krisper, Ivan Lebar, Franc Lokar, Janez Mandelc, Simon Paternoster, Anton Pečnik, Andrej Petel(i)n, Matej Roos in Ferdinand Sajovic (po: Makso Pirnat, *Narodna čitalnica v Kranju 1863–1913*, Kranj 1913, str. 32).

⁴⁴ Po: »F.«, »Iz Kranja 17. avg.«, *Novice*, 1863/34.

⁴⁵ »-l-«, »Iz Ljubljane. 17. avgusta«, *Naprej*, 1863/66.

⁴⁶ Po: Makso Pirnat, *Narodna čitalnica v Kranju 1863–1913*, Kranj 1913, str. 26.

⁴⁷ Kapelnik in skladatelj Davorin Jenko (1835–1914) in notarski kandidat ter pesnik Simon Jenko sta bila leta 1863 vpisana v knjigo odličnih gostov kranjske čitalnice, poštni uradnik in pesnik Fran Cegnar (1826–1892) je vpisan leta 1864 (po: Makso Pirnat, *Narodna čitalnica v Kranju 1863–1913*, Kranj 1913, str. 52–53).

Davorin Jenko, ki je bil rojen v Dvorjah pri Cerkljah, in Simon Jenko iz Podreče na Sorškem polju sta bila sošolca v prvem razredu ljudske šole v Kranju. Družila sta se tudi na Dunaju, kjer je nastala koračnica *Naprej, zastava Slave*. Na Dunaju sta tedaj študirala tudi Karel Šavnik in Janez Mencinger, ki je bil v sedemdesetih letih eden najbolj aktivnih članov čitalnice (njen predsednik 1872–1875 in 1877–1882). Simon Jenko je bil 1868 soustanovitelj in prvi tajnik čitalnice v Kamniku.

⁴⁸ Po: Ivan Prijatelj, »Slovensko društveno življenje v šestdesetih letih«, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, II. del, Ljubljana 1956, str. 145.

⁴⁹ »F.«, »Iz Kranja 17. avg.«, *Novice*, 1863/34.

Na hujanski gmajni so začeli pokati možnarji, ki so se oglašali pozno v noč. Družba se je napolnila proti Kranju, pevci so med potjo prepevali. Ob prihodu v mesto so zastavi shranili v županovi hiši. Ob 11. uri je bila v farni cerkvi sveta maša, ki so se je udeležili vsi gosti. Pri maši so pevci iz Novega mesta peli slovenske pesmi. Opoldne so zastavi odnesli v čitalnico, kjer je na pevce čakala številna družba.

Ljubljanski pevci so prejeli trak iz dragocene moareja z izvezenima napisoma: »Naprej zastave Slave!« in »Domorodkinje kranjske národnim pevcem ljubljanskim«. »To je delo kranjskih domorodkinj pod vodstvom vrle umetnice gospé Ivane Škarjeve; reči moremo, da 'delo mojstrovino hvali'«. Županova hčerka, »ljubezniva« gospodična Marija Lokar, je trak pripela na ljubljansko zastavo: »Prosim vas, da sprejmite mali ta darek v spomin goreče zahvale, da ste prišli danes pozdravljat starodavno slovensko mesto kranjsko in malo čitalnico našo, kjer bodemo slišali marsiktero naše srce ogrevajočo pesem. Ohranite nas v spominu in kodar koli hodi-te s svojo prelepo, s tem trakom ozaljšano zastavo, pomnite, da ste sinovi veličastne matere Slave, in da vaše geslo je 'Naprej zastave Slave!'« »Blagim domorodkam« se je v imenu ljubljanskih pevcev zahvalil gospod »R-r.«: »Ko bode s podnebjá naše domovine svitlo solnce razlivalo blagodejne žarke na to zastavo, bode nam znamenje, da takisto mili so tudi vaši občutki, da nam bode takisto svetila tudi vaša krasota v lepo bodočnost matere Slave; kadar pa bosta proti črnim oblakom vihrala zastava in trak, podarjen iz vaših nježnih rok, bosta nam oznanovala, da so nemirne tudi vaše srca, ki čutijo z nami vred nemilo nevihto. Razodeti moram še eno misel, ki nas danes posebno vse navdaja, to je, da bode ta trak trdna vez med starim Kranjem in belo Ljubljano; da naši in vaši pevci – zakaj bi ne rekel tudi – pevke? stopijo združeni v kolo domačega petja, ki bode zložno donelo po vsi predragi domovini in klicalo in budilo slovenske hčere in sinove.« Pevci so zapeli udarno narodno budnico *Naprej, zastava Slave*. Sledili sta *Pobratimija* (Simon in Davorin Jenko, prvič izvajana 1860 na slovenski »bésedi« na Dunaju) in himna *Hej Slovani*.⁵⁰

Po končani slovesnosti so zastavi odnesli v Staro pošto, kjer je 142 oseb kosilo pri šestih dolgih mizah. Pevci so se razdelili tako, da se je ta ali ona

pesem pri prvi mizi zapela in potem pri vseh mizah ponavljala. Nad veselim društvom sta vihrali zastavi. Med obedom je predsednik Matej Pirc z navdušenimi besedami nazdravil cesarju Francu Jožefu I. Napitnici vladarju so sledile nove napitnice, »gotovo ni bil pozabljen nihče, kdor se trudi za blagost in omiko slovenskega naroda«. Po obedu je nad 60 zbranih pevcev zapelo *Hej Slovani*. Društvena zabava je bila za nekaj časa končana. Ljudje so se razkropili, nekateri so odšli k sorodnikom ali prijateljem, drugi so si ogledali mesto in okolico.

Ob 5. uri popoldne so se čitalničarji in gostje z zastavami podali na Prešernov grob, ki je bil okrašen z lipovimi venci, smrekami in praporji narodnih barv. »Kako so morali narodnega moža, pesnika ljudjé jako čislati, vidimo iz tega, ker je bilo o tej priliki na njegovem grobu sto in sto zbranih, med katerimi jako mnogo kmetov.«⁵¹

Čitalničarjem so se pridružili prebivalci Kranja in okolice. Številna množica je na pokopališču čakala na začetek slovesnosti. Pevci so obstopili spodobno okrašen spomenik, zastavi so prekrižali pred grobom. Kranjski pevci so najprej zapeli pesem Frana Levstika *Na grobu dr. Preširna* (Na dr. Preširnovem grobu).⁵² Posebej za to priložnost nanovo uglasbeno pesem je v imenu celjske čitalnice poslal njen podpredsednik, narodno zavedni duhovnik Davorin Trstenjak (1817–1890) s pismenimi pozdravi: »Srčno me veseli, da se je tudi v starem častivrednem Kranji – nekdanjem slavnem sedežu kranjskih vojvod ustanovila čitalnica – ta lepa šola narodne omike. Kranj ni samo po svojih historičnih uspomenah slavno mesto, temoč tudi je veljavno in ugledno zavoljo izobraženosti svojih prebivalcev. Gotovo bode Kranj središče društvenega življenja krepkim Gorencem, in njihova narodna moč bode čvrsto delovala ne samo po romantičnem Gorenskem, temuč svitli žari domoljubja njihovega bodo se razširjali čez visoki Grintovec v rodovitne ravnine zeleno-svitile Savine in dereče Drave. Želim Vam toraj: Srečo dobro! /.../ Da pa za to odlično slovesnost vaše čitalnice tudi od Slovencev iz Štajarskega dobite cvetlice v sjajne vence, ktere so sple-

⁵¹ »-l-«, »Iz Ljubljane. 17. avgusta«, *Naprej*, 1863/66.

⁵² Prvič je bila prvič objavljena v *Novicah*, 1852, št. 54, prvič izvajana 3. julija 1852 ob slovesnem odkritju Prešernovega nagrobnega spomenika v Kranju, tedaj jo je uglasbil Gregor Rihar (1796–1863).

⁵⁰ Prav tam.

Kranj, razglednica z okrog leta 1900. Desno stoji stavba, v kateri je delovala Narodna čitalnica (Gorenjski muzej v Kranju)

tale nježne roke domoljubnih Kranjic, Vam pošljem dve pesmici. Ena pod naslovom 'Zagorska' naj Vam bode živa priča, kako narodno pesništvo še v tako zelenih naših hribih in žitapolnih dolinah lepo cve-té; – lep napev ji je zložil častitljivi prijatelj moj dr. Gustav Ipavec, slavnoznani kompoziter slovenski. – Druga lepa cvetlica je sicer izrastla na polji čuda-polne kranjske dežele, in dasiravno ji je že slavni pesnik dal zlahtnega duha dovolj, vendar pesem z napevom dobiva večé življenje.⁵³ Moj ravno imenovani prijatelj je tudi to pesem oblekel sicer žalobnim glasom, kakor ga išče zapopadek pesme same, vendar sem prepričan, da 16. velikega srpana v Kranji ne bodo obhajali narodnega praznika brez spomina na največjega pesnika slovenskega, katerega truplo počiva na mirnem pokopališču kranjskega mesta.«

⁵³ Poročevalec Novic omenja kot avtorja B. Ipavca (t. j. dr. Benjamina Ipavca, 1829–1908) in v nadaljevanju poročila citira dopis Davorina Trstenjaka, v katerem je naveden verjetnejši avtor napeva, dr. Gustav Ipavec (1831–1908). Benjamin Ipavec je tedaj kot zdravnik deloval v Gradcu, Gustav Ipavec pa v rodnem Šentjurju pri Celju, kjer je bil Davorin Trstenjak župnik od 1861 do 1868. Davorin Trstenjak in Gustav Ipavec sta bila prijatelja in sodelavca pri narodnem delovanju.

Sledil je govor predsednika kranjske čitalnice Mateja Pirca: »Tu na spominku beremo napis: 'Ena se želja je tebi spolnila, v zemlji domači da truplo leži'. Pač bridka beseda, da le 'ena' želja se je spolnila neumrlemu pesniku! Al ko bi zdaj vidil nas tū zbrane, gotovo bi rajsko vesel zaklical: 'Spolnila se mi je še druga srčna želja, da narod slovenski zaveda se, da živi!' Kličemo tedaj: Slava spominu Preširnovemu! – in 'slava – slava' se je razlegalo po Božji njivi.«⁵⁴ Po odpetih *Sveti noči*, ki so jo lju-bljanski pevci morali ponoviti, saj se je glasila »tako milo, tako otožno, da so si ljudjé oči brisali«,⁵⁵ in Luni nadučitelja v Cerkljah na Gorenjskem in člana kranjske čitalnice Andreja Vavkna (1838–1898) je množica s solznimi očmi zapustila pokopališče. »Ni mi moč z besedo povedati, kako veličastna, kako ginljiva je bila slovesnost na grobu Preširnovem; dasiravno je bilo nad tisoč ljudi tū zbranih, je kra-ljevala vendar grobna tihota; vsa množica je bila za čas odmaknjena zemeljskim občutkom.«⁵⁶

⁵⁴ Po: »F.«, »Iz Kranja 17. avg.«, Novice, 1863/34.

⁵⁵ Po: »-l-«, »Iz Ljubljane. 17. avgusta«, Naprej, 1863/66.

⁵⁶ »F.«, »Iz Kranja 17. avg.«, Novice, 1863/34.

Ljudje so se napotili proti nekdanji nemški kazini oziroma novi čitalnici, kjer je bil zbran skoraj ves Kranj. Nad vhodom jih je pozdravljala transparent v domačih barvah z verzi Jovana Vesela Koseskega: »Pokažite svetu lik domače navade in misli / Biti slovenske krvi, naj bode Slovencu ponos.« Na stopnicah je bil transparent »Dobrodošli!« Vhod so krasile lipove veje in banderca. Tudi dvorana je bila okusno okrašena z domačimi, cesarskimi, avstrijskimi in bavarskimi banderi ter s cesarjevo, cesaričino, Vodnikovo in Prešernovo sliko (avtor slednje je bil slikar Ivan Frankè). Dvorano je »malal« domači, »svetu premalo znani malar« Bizjak.⁵⁷

Ob 8. uri so začeli zopet grmeti možnarji. V dvorani se je zbrala množica ljudi (okrog 300), prisotnih je bilo mnogo veljakov duhovnega in deželnega stanu, posebej številne so bile gospe in gospodične iz bližnjih in daljnih krajev. Mnogi so *bésedi* prisluhnili na mestnem trgu. Predsednik Pirc je začel z govorom, ki sta ga dopisnika *Novic* in *Napreja* v približnem povzetku vključila v svoje poročilo: »Slavno društvo! Tudi staro slovensko mesto Kranj, kjer je stala zibel marsikterega naših narodnih voditeljev, čulo je glas slovenskega zvona, ki se razlega po slovenski zemlji, ki nam doní iz slovenskega središča – iz Ljubljane; tudi naši rojaci se zavedajo, da se pretaka slovanska krí v njihovih žilah; tudi mi smo osnovali podružnico ljubljanskega središča; tudi mi imamo čitavnico! .../ Vsak kraj, vsako mesto, vsaka dežela omaguje brez društvenega življenja; saj 'sloga jači, nesloga tlači'; države, dežele pešajo, ako sloge ni; celó posamezne družine propadajo, kadar manjka edinosti. Pač imamo društvenemu življenju ukrotiti še mnogo zaprek; posebno slovanska društva imajo težko nalogo. Le složnost spravi nas na trdnejše noge; gojimo, krepčajmo sedaj naše mlado dete, strezimo mu, da ne oslabí, temuč da bode dostojna sestra družim sestram po lepi slovenski zemlji, in dostojna hči stare veličastne matere Slave. .../ Z zlatimi črkami bode vpisan današnji dan v zgodovino naše čitavnice. Ne sežem predeleč, ako prerokujem našemu početu krepk napredek, če se ozrem v slavno društvo, ki se je danes tukaj zbralo. .../ Da se pa tū smemo

zbirati, ne utrpim, da ne bi se zahvalil mogočnemu gospodarju, ki nam je poklonil ravnopravnost, in ki nam jo gotovo tudi ohrani; ne utrpim, da ne bi zaklical našemu pravičnemu, junaškemu vladarju, cesarju in vojvodu Francu Jožefu: slava! slava! slava! Držimo se svojega gesla: 'vse za vero, domovino in vladarja!' Ostanimo Slovani! Slovan je steber mogočne Avstrije. Ne zabimo svojih slovanskih bratov; delajmo složno; stojimo na pravičnem potu kakor sinja skala, in še pozni potomci bodo nam hvaležni!« Med govorom so večkrat zadoneli kliči »Živio!« in »Slava!«. Po predsednikovem »Slava cesarju« je po dvorani zagrmelo »Slava!«, na pomolih (altani) pa se je zasvetil bengalični ogenj, ki je razsvetlil mesto; možnarji so začeli hitreje pokati, ljudje so vzklikali »Slava, živio!«⁵⁸

Urednik *Novic*, zdravnik in poslanec v kranjskem deželnem zboru, »vodnik in učitelj slovenskega naroda«, »narodni oče«⁵⁹ in kranjski rojak dr. Janez Bleiweis, je prisotne nagovoril v imenu ljubljanske čitalnice:⁶⁰ »Pripoveduje se od mene, in pisalo se je že tudi, da hodim po Slovenskem čitavnice 'instalirat'. Pa kaj se je že vse pisalo! Saj je prav zdaj čas za take pravlice in 'fabule'. Vzrok mojega prihoda danes v Kranj, premili mi rojaci, ni tedaj instalacija; prišel sem, ker ste me tako prijazno klicali, v družini čitavnice ljubljanske, katero radostna dolžnost veže, da pozdravlja drago sestrico svojo kranjsko, in da ravno jez, kot zvest sin vašega mesta, presrčni Vaš pozdrav odzdravljam v imenu njenem. Oj! kako meni, kako vsem, ki smo prišli od blizo in deleč, srce veselja igra, ako se ozremo okoli in vidimo tako častljivo družbo meščanov in meščank tukaj zbrano, – ako vidimo, da je čitavnica vaša v posest vzela najlepše stanovališče! Al ne temu se ni čuditi ne unemu; čisto naravno je oboje. Ako bi Kranjec in Kranjica bila zoper slovenščino, tedaj bi tudi moral biti sin zoper očeta, hči zoper mater; to pa bi bilo zoper četrto zapoved Božjo, zoper katero se noben pošten Kranjec ne pregreša. Ker tedaj iskreno ljubite svojo mater in jo spoštujete visoko, je tedaj tudi naravno, da ste jo posadili v najlepši dom. Res je, da ste nekoliko pozneje kot druge mesta slo-

⁵⁷ Eden članov družine sobnih slikarjev Bizjak oziroma Wisasiak: oče Franc Bizjak (1810–1880) ter sinova Edvard Bizjak (1841–1874) in Anzelm Bizjak (1837–1876), ki je bil tudi »umetni slikar« (po: Anton Koblar, »Slikarji v Kranju«, Gorenjec, 1913/52).

⁵⁸ »I.«, »Iz Kranja 17. avg.«, *Novice*, 1863/34.

⁵⁹ Po: »Beseda na čast dvajsetletnega truda g. dr. Janeza Bleiweisa, vrednika 'Novicam'«, *Naprej*, 1863/54.

⁶⁰ Njen prvi predsednik ljubljanski župan Mihael Ambrož je predsedstvo odložil zaradi kritik *Novic* in *Napreja*. Za njim je čitalnico od 1863 do 1881 vodil Bleiweis.

venske odprli čitavnico svojo; al tega vam nihče očitati ne more, kdor pozna razmere vaše. Pokazali ste z zmernim postopanjem svojim le, da niste silni, ampak miroljubni, da niste strastni, ampak prijazni. Verjemite mi, da to bode spoznala, prej ali pozneje, tudi kazinica kranjska in se pridružila vam, ki ne bote skrbeli samo za igro in ples, za tombolo in berilo, temuč bote skrbeli za dušno povzdigo v 'besedah' s sladkimi pesmami in mičnimi govori. Časi se spreminjajo pa s kolesom tem premogočnim se vrti tudi človek in narod, dokler ne pride na pravo mesto svoje. Saj krí ni voda. Ako se ozremo v zgodovino kranjskega mesta nazaj, koliko se je že premenilo tukaj! Kaj bi se tudi kazina ne? /.../ Ni tedaj čuda, da nekdanje prvo mesto zemlje slovenske ima zdaj čitavnico kakor druge mesta slovenske; čudno bi marveč bilo, da bi je ne imelo. Avstrija naša podobna se mi zdí velikemu ulnjaku (bčelnjaku), kateri šteje mnogo panjov; panjovi so narodi različni, pa vsi so pod eno streho enega gospodarja. Kakor veliki polk bčelic istega ulnjaka mirno živi med sabo in ni treba, da bi klal drug družega, tako tudi narod ne naroda, pa ne brani naj se nebenemu, da slobodno kakor bčelica leta v svoj panj k matici svoji. Taki panjovi so nam čitavnice naše. Imate zdaj tudi vi čitavnico pod vodstvom veljavnih mož, katerim morete popolnoma zaupati. Gojite jo kot domače ognjišče, da se pri njem ogreva čedalje več domoljubnih src, pa taja tudi tacih, ktere obdaja še led nemarnosti; ohranite jo kot središče, okoli kterega se zbere vse, kar si je na svoje tribarveno zastavo napisalo svete tri besede: vero, cesarja, domovino.« Bleiweisovemu govoru, pri katerem se je po mnenju dopisnika *Novic* resna beseda združila s kratkočasno, so sledili gromoviti vzkliki »Slava! in »Živio!«.

Za besedo je poprijel deželno- in državnozbornski poslanec dr. Lovro Toman (1827–1870), ki se je kot dr. Bleiweis vpisal med člane kranjske čitalnice. Tudi Tomanove, »v navadni svoji čarobni govorici« izrečene domoljubne misli so bile sprejete z navdušenjem, kar ni bilo presenetljivo, saj je Toman slovel kot izvrsten in odločen narodni govornik. »Ko se danes oziram po slavnem kranjskem mestu, na katero gledajo snežni velikani z očetom Triglavom, katero opira sivobistra Sava; katero trdno stoji na mogočni skali; ko se oziram in vidim, kako sijajno slovesnost danes obhaja; kako krasno poslojpe odpira narodnemu društvu; kako marljivi so meščanje: v duhu vidim mogočno ženo – našo mater Slovenijo, ki se vrača v srce svoje zemlje. Če

je Ljubljana glava, Kranj je srce. Kaka radost mora nas navdajati, ko zvemo, da se giblje vse slovensko teló. Nje udje so že oživljeni v Mariboru, v Celji, v Tolminu, v Gorici in Trstu in če je kaka žilica že mrtva, tudi v nji se gotovo ogreje krv. Da se pa to zgodi, moramo delati, obujati in ustanavljati čitavnice, knjižnice, učilnice narodu na korist in druge plodonosne društva. V rabo jemati in brez strahú braniti moramo navzgor in navzdol vse pravice, ki so nam po naravi in po državnem zakonu. Treba je, da prava narodna omika pride v nas, ker brez nje popolnoma opeša naše, nekdanj dobro materialno stanje, kakor vidimo, žalibog! pri naši obrtnosti. Bodimo marljivi vsak na svojem mestu, po svoji okolici. Zato vas prosim, vrle matere Slovenke! redite pošteno svoje otroke po običaji in v jeziku naših očetov in dedov; ve mile in ljube Slovenke! posnemajte Rozmanovo Lenčico [op. morda zaročenka in nevesta kralja Matjaža], ki je šla za starega očeta v boj nad Turka. Bojujte se z nasprotniki z vso milino in nježnostjo, ker vaša moč je nezmagljiva. Dragi mladeniči! delajte pridno, vedite se povsod na čast in slavo svoje matere. Vsi delajmo za dom! Ker smo danes pričo tako slavnega djanja, trdne ustanovitve tukajšnje čitavnice, moramo zahvaliti njene početnike, posebno gosp. prvosednika in odbornike! Slava, slava jim in hvala, da se moremo tukaj tako slavno zbirati in navduševati! Slava jim!«⁶¹

Sledil je »Pozdrav«, ki ga je posebej za ta večer sestavil »iskreni domoljub kranjski« gospod J. in »v prijetni besedi« predstavila gospodična Malica Gregoračeva (Malči Gregoričeva). Govornici so prisotni odzdravljali s »slavaklici«. Kranjski zbor je izvrstno zapel *God enakopravnosti* (besedilo Matevž Ravnika Poženčan,⁶² napev Andrej Vavken). *Domovino* (besedilo Andrej Praprotnik,⁶³ Anton Nedvčed glasba) so morali ljubljanski pevci zapeti dvakrat. *Črnogorsko mater* je »deklamovala z navdušeno besedo« gospodična Pecova (najbrž sorodnica zemljiškknjižnega uradnika Dragotina/

⁶¹ Po: »I.«, »Iz Kranja 17. avg.«, *Novice*, 1863/34.

Novice in Naprej sta objavila Tomanov govor v celoti. V *Napreju* je bil objavljen povzetek Bleiweisovega govora.

⁶² Župnik v *Predosljah*, pesnik in nabiralec narodnega blaga Matevž Ravnika - Poženčan (1802–1864) je bil član kranjske čitalnice (po: Makso Pirnat, *Narodna čitalnica v Kranju 1863–1913*, Kranj 1913, str. 70).

⁶³ Andrej Praprotnik (1827–1895) je bil leta 1863 vpisan v knjigo odličnih gostov kranjske čitalnice (po: Makso Pirnat, *prav tam*, str. 54).

Kranj, razglednica z začetka 20. stoletja. Desno je stavba, v kateri je delovala Narodna čitalnica (Gorenjski muzej v Kranju)

Karla Peca, dolgo časa edinega uradnika med člani čitalnice).⁶⁴ Tudi pesem *Triglav* po napevu Jurija Flajšmana/Fleišmana (1818–1874) so kranjski pevci zapeli tako lepo, da so jo morali ponoviti. S pesmijo *Kje dom je moj?* J. Skraupa je nastopil izurjeni pevec in skladatelj Andrej Vavken.

Na oder je stopil čitalnični tajnik Karel Šavnik. Predstavil je »dve po slovenskih napevih zloženi kadrilji«,⁶⁵ ki ju je kranjska čitalnica pripravila v čast »preslavnima rojakoma kranjskega mesta«, dr. Bleiweisu in predsedniku kranjske kmetijske družbe, slovenskemu industrialcu in podporniku kulturnega življenja Fidelisu Terpincu (1799–1875).⁶⁶ »Prejmite vi g. dr. Bleiweis ta posvečeni dar za znamenje iskrene zahvale zaradi neprecenljivih zaslug za slovenski narod, čegar pravice tako krepko zagovarjate uže skoraj četrto stoletje; prejmite, ker je vaše vodilo v boji za narodne pravice zmiror le ljubezen do domovine, Avstrije in cesarja,

ta posvečeni dar za znamenje trdnega zaupa in globokega spoštovanja; prejmite dar, vi preslavni gosp. prvosednik kmetijske družbe, ki ste umeten povzdigovalec domačega gospodarstva in obrtnosti, domoljub podpornik vsake domače naprave; ki ste tudi našo mlado čitalnico tako krepko podpirali, in pripomogli jej, da krepkeje napreduje, za znamenje srčne zahvale zaradi prevelikih podpor, ki nam so došle iz vaših premilih rok. Bog vaji ohrani in blagoslovi še mnogo let v blagost naše domovine, v blagost slovenskega naroda. Prosim vaju, kjer koli bosta čula mile glasove narodnih pesem, ki so v teh četverkah, da se blagovoljno spomnita kraja, kjer vama je nekdanj tekla zibelka, in kamor vaji vežejo najslajši spomini zlate mladosti; spomnita se svojih vrlih rojakov, kranjskih meščanov, katerim je ponos, da vaji, preslavna gospoda! katerih imena slové daleč po svetu, imenujejo svoja rojaka.«⁶⁷

Dr. Bleiweis se je »očitno ginjen« tudi v imenu Fidelisa Terpince, ki se »bésede« ni mogel udeležiti,⁶⁸

⁶⁴ Po: Josip Žontar, »V območju meščanskega liberalizma«, *Zgodovina mesta Kranj*, Ljubljana 1939, str. 321.

⁶⁵ *Kadrilja* (fr. *quadrille*): četvorka, iz Francije izvirajoč družabni ples s štirimi pari v plesni skupini; tudi glasba za ta ples.

⁶⁶ Fidelis Terpinč je bil svak Jožefa Skarje, poštarja v Kranju.

⁶⁷ Po: »-l-«, »Iz Ljubljane. 17. avgusta«, *Naprej*, 1863/66.

⁶⁸ Leta 1863 je Fidelis Terpinč poklonil »društvu za pirhe« državno obljacijo v višini 200 K (po: Makso Pirnat, *Narodna čitalnica v Kranju 1863–1913*, Kranj 1913, str. 25).

zahvalil za dragoceno darilo in predrag spomin na ljubljene rojake. Končal je z besedami: »Nikoli še nisem plesal, pa mi tudi nikoli še ni žal bilo, da nisem plesal; al danes pa mi je, da ne morem prvi plesati svoje kadrilje!« Bleiweisovim besedam je sledil vesel hrup, glasbeniki so začeli igrati kadrilji.

Izkupiček od prodaje »narodnih« kadrilj je bil namenjen »uže zdavnaj zaželeni, našemu slovstvu tako zelo potrebni 'slovenski matici'« (t. j. Slovenski matici).⁶⁹ Kadrilji sta bili v 300 izvodih natisnjeni v »kamnotiskarnici« ljubljanskega tiskarja Jožefa Blaznika, ljubljanski »bukovec« in kranjski rojak Ignacij (Nace) Klemens pa je izdelal »okusne zavoje« iz svilenega žameta, z vezmi v slovenskih barvah in zlatim napisom: »Čitalnica kranjska g. dr. Bleiweisu – Fideliju Trpincu«. »Zavoj kadrilje 'Spominke', gosp. dr. Bleiweisu posvečene, nosi zvun lepega napisa v domačih barvah, sliko kranjskega mesta; one 'pomnice' gospodu Trpincu podarjene pa sliko fužinskega gradu.«

Ljubljanski zbor je zapel *Milenko, Hej Slovani* pa pevci obeh zborov, katerim so pritegnili vsi prisotni. Poročevalec *Novic* omenja, da so se ljubljanski pevci izvrstno izkazali, a tudi kranjski zbor se je »vrlo obnašal, dasiravno je še na mladih nogah«. Ljubljanski zbor je vodil Leopold Bélar, kranjskega pa Andrej Petelin.

Po uradnem delu »bésede« se je začel ples, ki je trajal do petih zjutraj. Nekdanji častnik, poštar v Kranju Jožef Skarja je čitalnici prijazno odstopil eno svojih sob. Med plesom v dvorani se je v drugih sobah začela nova *béseda* za gospode, ki niso plesali. Vrstili so se zanimivi govori in razne napitnice. Posebno velikokrat je napil »dobro skušeni govornik«, kanonik Dragotin Simandl (1828–1864), »naš koroški sosed, mnogocenjeni pisatelj slovenski«. »Tu je kraljevalo nedolžno veselje blizo do polnoči. Tovarš je tovarša objemal, ki ga že dolgo vidil ni; spominjalo se je vrednih sinov domovine, ki jih že krije črna zemlja; spominjalo se je bratov, ki v krvavi razprtii na severu živé in žele se jima je blagi mir; spominjalo se je sploh Slovanov.«

Bésedo so s prisotnostjo počastili kranjski dekan Janez Reš (+1874), namestnik kranjskega okrajnega glavarja, komitatni predstojnik Logar in mnogo drugih uradnikov, duhovnih in posvetnih gospodov in veljakov. Pismeni pozdravi so prispeli iz Celja, Ribnice, Vipave in drugod, ljubljanska in škofjeloška čitalnica sta poslali svoje odbornike.

»Kranjci! lepo ste pokazali, kaj zmore domoljubje in bratovska ljubezen! Na trdni sinji skali stojiš, Kranj! na trdni sinji skali pa stoji tudi tvoja zvestoba do vere, vladarja in domovine! Stari Kranj! pomni včerajšne veselice, pomni včerajšnjih obljub, pomni včerajšnjih govorov: in zvesti smo si, da pozni unuki ponosno pomnili bodo tudi tebe in tvoje zdaj še mlade, pa na trdnih nogah stoječe čitavnice. Še enkrat tedaj: presrčna hvala in slava vam!«⁷⁰

»Zlet« 13. septembra 1863

13. septembra 1863 je kranjska čitalnica napravila »zlet« (izlet) z glasbo in petjem v Velesovo, ki se je spremenil v »pravi ljudski shod«. ⁷¹ Čitalničarje so med potjo pozdravljali okolišnji prebivalci. Med mašo v Velesovem naj bi čitalnični pevci prisotne ganili s prelepim petjem. Za kosilo na vrtu Godelmanove gostilne je bil postavljen šotor iz lipovih vej. Za sprejem čitalničarjev je bil zlasti zaslužen domačin Mat. Danič (najbrž trgovski potnik Matevž Danič). Napitnica je sledila napitnici. Družbi okrog 60 mož, gospa in gospodičen sta se pridružila župnik Rant in kaplan Franc Pustavrh (1827–1871)⁷² ter 8 kmečkih gospodarjev iz Stiške vasi. »Nepopisljivo je unelo srce vsacega nas, ko je slišal iz ust prostega kmeta, da se lepo zaveda svoje národnosti. Da je vrle domačine naše društvo radostno sprejelo, mi ni treba dostavljati. Tako veseli združeni smo bili vès čas, dokler se je solnce skrilo za gore.«⁷³

Prešernova béseada 13. decembra 1863

Z *bésedo* »na spomin godu nepozabljivega prvaka slovenskih pesnikov« dr. Franceta Prešerna

⁶⁹ Slovenska matica: vseslovensko založniško, znanstveno in kulturno društvo. V tem času so potekala intenzivna prizadevanja za njeno ustanovitev, zasnovana je bila 1863, njena pravila so bila potrjena 1864, občni zbor pa je bil 1865.

⁷⁰ »Г., «Iz Kranja 17. avg., Novice, 1863/34.

⁷¹ Po: Božidar Vodusek, *Tridesetletnica »Narodne čitalnice« v Kranju 1863–1893, Ljubljana 1893, str. 7.*

⁷² Franc Pustavrh je bil kaplan v Velesovem od 1859 do 1867, ukvarjal se je tudi s slikarstvom (po: Janko Polec, »Pisma Franca Pustavrha in Ivana Franketa Edvardu Strahlu«, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 1931, str. 51).

⁷³ Po: »X«, »Iz Kranja, 14. sept., Novice, 1863/38.

v nedeljo 13. decembra 1863 je kranjska čitalnica prehitela naznanilo Frana Levstika, da bo *béseda* v Kranju februarja naslednje leto. Odbor čitalnice je na *bésedo* povabil vse člane kranjske in drugih čitalnic.⁷⁴

Bésedo je začel predsednik čitalnice Matej Pirc, ki je naznanil pozdrave Južnega sokola. »Godovni govor neumrlemu Prešernu na spomin« (predavanje) je pripravil tajnik čitalnice Karel Šavnik. »Zbor je radostno slušal tehtne besede, ki so navdušenemu govorniku kaj gladko tekle; vidilo se je, kaj zmore lepa domača beseda, in kako povzdiga srca za domače svetinje unete.« Pevski zbor pod vodstvom učitelja Petra Cebina je zapel Prešernovo *Strunam*, Poženčanovega *Starega Kranjca* pa gospod Mandelc in si prislužil vesplošno pohvalo. Prešernovo balado *Lenora* je recitirala gospodična A. G. »Znalo se je govornici, da ima slovensko besedo popolnoma v oblasti, in dala je lep izgled, naj se slovenske gospodične ne sramujejo maternega jezika, ki se posebno v vezani besedi tako milo glasi!« Domovino je izvedel zbor. Prešernovo Novo pisarijo sta predstavila gospoda D. Š. in D. P. »ter obudila nam željo, da se tudi pri nas vpeljejo gledišne igre v domači besedi,« kot jih je prirejala ljubljanska čitalnica. Po *bésedi* je sledila tombola. »Tombola nikakor sicer ne budi duha; al naše veselice dozdej še niso tako razvite, da bi ji mogli slovó dati. In tako to veselico vpišemo v zlato knjigo čitavnice naše!«⁷⁵

Čitalnica je v letu 1863 priredila osem *bésed*, dve med njimi sta bili dve slovesni. Naročena je bila na 22 listov. Na občnem zboru 27. decembra 1863 so izvolili odbor za naslednje leto, »dnarničar« pa je predložil račune. Premoženje čitalnice je znašalo 384 goldinarjev in 84 krajcarjev. Po občnem zboru je bila »mala *béseda*«. Na občni zbor in »malo *bésedo*« so bili vabljeni vsi domači in zunanji udje čitalnice.⁷⁶

Vodnikova *béseda* 31. januarja 1864

Januarja 1864 je čitalnica priredila tri *bésede* s plesom (10., 17. in 31. januarja). Slednja je bila posvečena 106. obletnici rojstva Valentina Vodnika in prvi obletnici čitalnice. Med gosti od blizu in daleč je bil tudi dr. Lovro Toman s soprogom in bratom Iva-

nom Tomanom. Dvorana je bila okrašena s slikami slovanskih veljakov in »*doprnsico Vodnikovo*«, t. j. z Vodnikovim doprnskim kipom, obdanim s slovenskima zastavama in bršljanom. Nad okni in vrati so bili napisi z verzi (izreki) slovenskih pesnikov »v domačih barvah«:

»Ne sina ne hčere po meni ne bo,
Dovolj je spomina, me pesmi pojó!
Vodnik. [op. iz pesmi Moj spominik]

Budite s petjem svoj sorod!
Naj se v omiko ženo
Obhajaje veseli god
Slovenije oživljene! **Slomšek.**

Če nam je omika mati,
in sloga nas pobrati,
Večna bo Slovencev čast.
Virk. [op. Jožef Virk, Slava Slovincem]

Vremena bodo Kranjcem se zjasnile,
Jim mil'še zvezde kakor zdaj sijale.
Prešeren. [op. Sonetni venec]

Narod smo čvrst, in čutimo
V žilah zmaglavno krepoto;
Svete so naše reči,
Prava podpora je Bog!
Podgorski. [op. najbrž Luka Svetec]

Cenite vrednosti scer roda sedanjega tud';
Kdor zaničuje se sam, podlaga je tujčevi peti.
Koseski. [op. Jovan Vesel Koseski, iz pesmi Bravcem Novic h koncu leta 1847]

Svobodnega duha, edin'ga srca,
Da narodnost naša,
Beseda da naša
V deželi domači za trdno veljá!
Dr. Toman.«

Bésedo je v predsednikovem imenu začel tajnik Šavnik »z izvrstnim govorom o pomenu tega dné; omenivši zaslug Vodnikovih in družih po Vodniku izbujenih možakov je sklenil ginljivi govor svoj s 'slava' našemu cesarju! in 'slava, slava' je odmevalo po dvorani«. *Bésedo* je zaključil dramatični prizor Janeza (Ivana) Bilca (1839–1906) Vodnik, Linhart in Zois ali Slovenija oživljena (op. leto poprej je bil Bilčev dramatični prizor izveden na »Vodnikovih

⁷⁴ Po: »Iz Kranja«, *Novice*, 1863/48.

⁷⁵ Po: »V Kranji, 16. dec. +«, *Novice*, 1863/52.

⁷⁶ *Prav tam.*

bésedi« v ljubljanski čitalnici), »ker je loški orhester bil zadržan se udeležiti besede«. »V mični tej igrici se je posebno odlikoval gosp. D. P., predstavlja Zois; pokazal je lepo, da ima v oblasti slovensko besedo in da živo čuti, kar govori.« Sledil je ples, ljudje so se po sobah zbirali v skupine, prepevali pesmi in nazdravljali. »Petje radoljskih pevcev je bilo posebno lepo; le škoda, da izvršni pevci tudi pri besedi niso pomagali.« Vrstile so se zdravice. Dr. Toman je v zdravici okrajnemu predstojniku Logarju poudaril, »kako uradnik lahko na prid naroda uraduje pa tudi dolžnosti do svojega cesarja izpolnjuje itd.«. Logar je ganjen odzdravil na napitnico. »Ko je zarja jutranja objemala snežnike, smo zapustili veselí kraj, želé, da čitavnica krepko napreduje, ter nam čez leto in dan o drugi obletnici podari še večje število cvetlic odgojenih na domačem vrtu!«⁷⁷

7. februarja je bil v čitalnici ples, 28. februarja in 13. marca *béseda* ter 17. aprila *béseda* s plesom. Vsaka »veselica« se je začela ob sedmi uri zvečer, posebnih vabil ni bilo, v primeru sprememb pa bi bili čitalničarji obveščeni v *Novicah*, je poudaril odbor čitalnice, ki je prijazno opomnil zunanje člane, naj poravnajo članarino za preteklo leto pri blagajniku Konradu Pleiweisu – »prosimo tudi vse gosp. družnike, kateri imajo knige iz čitavnice za domače branje izposojene, naj jih kmali nazaj pošljejo.«⁷⁸

Béseda s plesom 17. aprila 1864 je bila odpovedana, saj je čitalnica želela maja pripraviti slovesno *bésedo* z gledališko igro.⁷⁹

Sprejem Južnega Sokola 29. junija 1864

29. junija 1864 je čitalnica v Kranju gostila člane Južnega sokola, ki je bil ustanovljen po češkem zgledu 1. oktobra 1863 v Ljubljani. Program obiska »prvega narodnega gimnastičnega društva« je bil objavljen v *Novicah*: ob 9. uri dopoldne sprejem Južnega Sokola na Laborah, ob 11. uri maša v župnijski cerkvi, ob 13. uri kosilo na Stari pošti, ob 17. uri telovadba in ob 20. uri slovesna *béseda* z gledališko igro *Pravda*.⁸⁰

Ob 9. uri zjutraj so se odborniki čitalnice s pevsko zastavo podali na Labore Južnemu sokolu naproti. Po prisrčnem pozdravu so se odborniki, starosta narodno-telovadnega društva Južni sokol dr. Etbin Henrik Costa (1832–1875) in druga ljubljanska gospoda odpeljali v mesto. Sokoli so se napotili peš. »Bilo je veselje gledati lepo četo. Najpopred zraven kranjske zastave prelepa zastava Sokolcev s trakom, ki na daleč kaže pomenljive besede: 'Ljubljanske Slovenke Južnemu Sokolu.' In zatem okoli 80 Sokolovcev v mični in kaj pripravnih obleki. Hlače in jopič iz ruskega platna, rdeče srajce, okrogli sivi klobuki s sokolovimi peresi in v tej obleki zale podobe, – to mora biti prijetno očesu. Rdeče srajce pa so bile prav posebno vidne zavoljo tega, ker so jopiče nosili obešene čez levo ramo. Tako so šli najpopred do stare pošte; njihovi godci pa so jim godli prijetni sokolski marš.« Ob 11. uri je bila v farni cerkvi maša, na kateri so peli Sokoli. Cerkev, »ki jo sicer tudi 'gospôsko' imenujejo«, že dolgo ni bila tako polna. Po maši so zastavi spravili v čitalnico ter se razšli po mestu.

Ponovno so se zbrali na kosilu v Stari pošti. Sokoli in kranjski meščani so bili prav dobre volje, zdravica je sledila zdravici, igrali so kranjski godci. Dopisnik *Novic* na kratko omenja govornike. Dr. Etbin Henrik Costa je napil kranjskemu mestu in predsedniku čitalnice Pircu. Ta je pozdravil Južne sokole in se jim zahvalil za prijaznost, ki so jo s prihodom izkazali kranjski čitalnici. Šavnik je nazdravil »vrlemu sinu kranjskega mesta« dr. Janezu Bleiweisu, ki se je zahvalil z daljšim govorom. Bleiweis je pri omembi Južnega sokola in ljubljanske čitalnice poudaril: »Zdi se mi sokol ljubljanski kakor mož, in čitavnica kakor žena njegova. Krepak mož in brihtna žena, to je srečna poroka; zato je želeli, da se kmalu sklene več takih možitev, da tudi slavna čitavnica kranjska in vsaka čitavnica slovenska dobi krepkega moža sokola.« Ob koncu govora je Bleiweis napil v čast slogi in v dokaz njene potrebe povedal »mično priliko«: »Hudo je udarjal v starodavnih časih sovražnik na neko okolico, pa krepko so se mu ustavljali prebivavci njeni in malo je mogel opraviti. Pade pa seme razprtije med vojskovodje braniteljev in požene žalosten kal. Razdeli se vojskovodstvo in pravega poglavarja ni bilo več. Pa še to ni bilo najhujše. Mesto da stopi tabor s taborom v prijateljsko zvezo, počne en tabor braniteljev črniti drugi tabor, podtikati mu nečiste namene in podkopavati njegov upljiv. Iz tovarša mu postane sovražnik. Pravi so-

⁷⁷ Po: »I«, »V Kranji 1. sveč.«, *Novice*, 1864/6.

⁷⁸ Po: »Iz Kranja. Oklic«, *Novice*, 1864/1.

⁷⁹ Po: »Iz Kranja 9. aprila (Iz čitalnice)«, *Novice*, 1864/15.

⁸⁰ Po: »Iz Kranja 19. junija. (Poziv iz čitalnice)«, *Novice*, 1864/25.

vražnik pa med tem ni rok križem držal, ponovil je svoje napade, in to z večjo silo ko popred. Junaško sta se sicer branila oba tabora vsak na svojem mestu; ali razdeljena drug od drugega, brez prijateljskega dogovora, brez edinosti v vodstvu sta bila pobita oba. Nesloga jim je skopala grob!⁸¹ Pristotnih so se živo dotaknile Bleiweisove besede, ki so letele na razkol v slovenskem taboru (med prvaki in skupino okrog Levstika).⁸² Kot je poudaril poročevalec *Novic*, bi si jih moral zapomniti vsakdo, ki se podaja na spolzko in pogubno pot nesloge.

Zdravici načelniku Južnega sokola dr. Costi je sledil govor o oblačilih Južnega sokola. Ker govornik ni vsega prav zadel, ga je načelnik Južnega sokola nekoliko podučil. Z navdušenjem je bila sprejeta zdravica škofu Josipu Juraju Strossmajerju. Zdravica je bila namenjena tudi zagrebškemu pevskeemu društvu Kolo, ki je na slavnost poslalo svojega predstavnika. Zastopana je bila tudi loška čitalnica. Kosilo je bilo končano ob 15. uri.

Uro pozneje se je vsa družba podala na pokopališče, h grobu pesnika dr. Franceta Prešerna. Zbrala se je velika množica ljudi. Nagrobni spomenik je krasil venec. »Nekakošen svet občutek se je polastil src vseh pričujočih na tem kraju, ki je odločen miru rajnkih in solzam živečih.« Zastavnika z zastavama sta stopila vsak na eno stran nagrobnega spomenika, Sokoli so se postavili »v red« in pozdravili grob. Dr. Costa je »z ginljivo besedo« govoril o pesnikovih zaslugah. »Ko izgovori, stopita k grobu dva Sokolovca: eden mu vtakne šopek cvetic v grob, eden pa položi tje lipov venec.« Gospod Pouk (morda občinski odbornik prof. Janko Pajk, 1837–1899, ki je od 1864 do 1866 poučeval na gimnaziji v Kranju) je nastopil s spomenico (*Prigodnico*) pesnika Janeza Bilca.

Zbor je zapel *Molitev* (avtorja Simon in Davorin Jenko, znana je tudi kot *Slovanska, Slovenska, Slavenska himna*). Sokoli so znova pozdravili grob, množica je ganjena zapustila pokopališče. Sokoli so se z godbo podali skozi mesto na vojaško telovadnico pod Gaštej (na t. i. Gaštejski gmajni na desnem

bregu Save, med mostom, Savo in železnico). »Tu so pokazali resnično veliko izurjenost v najtežjih delih telovadstva; pričujoči so z občno in glasno pohvalo sprejeli te vaje. Tu je bilo ljudstva vseh stanov, da je bilo vse črno, ki je od blizu in daleč in celo gori z roba šmartinškega gledalo gimnastično umetnost predragih gostov naših ljubljanskih.« Sokoli so po prvi javni telovadbi v Kranju odšli pred čitalnico, kjer so shranili zastavi, zapeli *Naprej, zastava slave* in se razšli.⁸³ Telovadnega nastopa Južnega Sokola se državni in deželni uradniki niso smeli udeležiti.⁸⁴

Čitalniški oder

Ob osmih zvečer so se ljudje začeli ponovno zbirati v lepo okrašeni čitalnični dvorani. Slovesna *béседа* se je začela ob pol devetih. V programu sta nastopila ljubljanski čitalnični zbor pod vodstvom češkega glasbenika Josefa Fabianija (*Slavska domovina* in *Na ples*) in kranjski čitalnični zbor pod vodstvom Petra Cebina (*Mornarjevo zaupanje*, *Puško na klin* in *Večerni zbor* – iz opere Konradina Kreutzerja in Friedricha Kindsa *Das Nachtlager von Granada*). Peli sta tudi gospodični Konceva in Pecova (dvospev *Brodar*), z lastno skladbo *Ljubav do doma* se je predstavil Vojteh Valenta (1842–1891), pevec in dirigent zbora ljubljanske čitalnice. »Komična godba Sokolovcev je radovala društvo nad vse, ker vpletala je med miločno petje venec prijetne šale. Pa ne samo godba bila je komična, komična bila je tudi obleka, fizionomija in vedenje godcev, ki tudi najbolj čmernega mizantropa morajo prisiliti v smeh.«

Ta večer se je v kranjski čitalnici prvič igralo. »Namen vsake čitavnice je napredek vsakoršnji; posebno pa ta namen vé izpolnovati kranjska čitavnica. Prepričal se je namreč nevtrudljivi njeni odbor, da treba čitavnici ne le petja, deklamacij, plesa itd., ampak da je tudi gledališče živa potreba društvom, ki imajo namen narodne omike. Napravila si je za to kranjska čitavnica prav ličen oder za gledališčne igre, ki se imajo pa zdaj vrstiti z družimi veselnicami. Kaj pripravno je narejen z lahko pre-

⁸¹ Po: »+« (*Globočnik Anton*), »Iz Kranja, 30. jun.«, *Novice*, 1864/27.

⁸² Po: Ivan Prijatelj, »Slovensko društveno življenje v šestdesetih letih«, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, II. del, Ljubljana 1956, str. 191.

⁸³ Po: »+« (*Globočnik Anton*), »Iz Kranja, 30. jun.«, *Novice*, 1864/27.

⁸⁴ Po: Majda Žontar, »Razvoj kulturnih društev na Gorenjskem 1860 do 1914«, *Kulturna društva na Gorenjskem v letih 1860 do 1914, katalog razstave, Gorenjski muzej v Kranju*, 1980, str. 52.

makljivimi prepahami (kolisami), ki izbo, ko bi trenil spremené itd. Malarija je okusna in ne krha nikakor enoličnosti z prelepo dvoranino malarijo; zato gré tu očitna hvala malarju gosp. Egartner-ju, ki res zasluži podpore v svoji umetnosti, kajti mož je, ki res ume svoje delo.« Premične gledališke kulise je poslikal domači slikar in član čitalnice Jožef Egartner ml. (1833–1905).⁸⁵ Kranjska čitalnica si je oder dala zgraditi med prvimi čitalnicami na Slovenskem.⁸⁶

Uprizorili so igro Rodericha Benedixa *Pravda*, ki jo je poslovenil gimnazijski katehet Janez Globočnik. V njej je nastopilo šest članov kranjske čitalnice. »Igravci igrali so v občno pohvalo. 'Matič' in 'Vrbovec' sta izvrstno zadéla značaje svojeglavih, trmastih sosedov; doktor 'Zavijač' pa je bil v resnici zvijač od nog do glave; tudi jetničar 'Strah' je vrlo vršil svojo nalogo. Ostale role so manjše pomembe. Glediščne igre so tedaj pričete; zimski čas bode gotovo prinesel več tacih veselíc kranjski čitavnici.« Po *bésemi* je bil ples, ki se je zavlekel pozno v noč. Sokoli so se ob 2. uri zjutraj vrnili v Ljubljano, »nam je pa ostal na-nje prevesel spomin in zato jim še enkrat s presrčnim pozdravljanjem kličemo: Na zdravje!«⁸⁷

Ustanovitev podružnice Južnega Sokola 20. avgusta 1864

Mlajšo čitalniško generacijo pod vodstvom trgovca Leopolda Jugovica (+1877) je navdušil obisk Južnega sokola v Kranju.⁸⁸ Zato je bila – tudi v skladu z željo, ki jo je konec junija izrekel dr. Bleiweis – 20. avgusta 1864 ustanovljena kranjska podružnica Južnega sokola. Štela je 19 članov.

Ljubljanski sokoli so se odzvali na povabilo k *bésemi*, ki jo je kranjska čitalnica priredila 28. septembra 1864 (zaradi požara 26. septembra je bila prestavljena za dva dni).⁸⁹ Program je bil naslednji: Škraupova *Staročeska*, samospev Miroslava

Vilharja *Srcu*, samospev Gregorja Riharja *Peričnik*, samospev in zbor Benjamina Ipvavca *Napitnica* ter veseloigra s petjem v enem dejanju *Starost in slabost* (op. nemška veseloigra, poslovenil J. Drobnič). Pesem *Peričnik* je gospodična Marija Konc zapela tako »mično«, da jo je morala ponoviti. Igra *Starost in slabost* naj bi se »dovršila tako izvrstno, da od diletantov kaj več gotovo nihče zahteval ne bo«. »Prvak bil je gosp. M. [glede pripis s svinčnikom v izvodu *Novic* v Študijski knjižnici v Kranju naj bi bil to tisk. poslovodja Leopold Mikuš], igravec majorja, komičen v vsaki stopnji. Vpletal je v igro tudi neko pesem, ktera je pravo zrkalo sedanjosti. Vsaki stavek bil je z gromovitim ploskanjem in pravoklici sprejet. Pa tudi gosp. P. [morda Dragotin Pec, prav tam], igravec stotnika, se je tako vedel, da ga ne bo kmali kdo prekosil. Z eno besedo: igravci kakor tudi pevci, ki so med igro peli, so vsi prav dobro rešili svojo nalogo. Vidivši pa danes pri M. G. [morda posestnica Marija Götzl], da imamo tudi v gospodičnih zdatnih moči za gledišče, nas je ta igra še tem bolj razveselila. Obljubile so nam tudi druge gospodične, da bodo prihodnjič stopile na glediščni oder. Prav tako, drage domorodkinje, da se vdeležujete národnih veselíc, kajti še le potem bo popolnoma národno kolo, ko boste tudi ve vanj stopile.« *Bésemi* je sledil ples, ki se je zavlekel do dveh ponoči. Med drugim so plesali kolo.⁹⁰

Praznovanja prve obletnice ustanovitve Južnega sokola v Ljubljani 2. oktobra 1864 so se »vlični sokolovski obleki« (rdeče srajce, sivi jopiči, surke) udeležili tudi kranjski sokoli. Ljubljanski sokoli so jih ob 10. uri dopoldne sprejeli v Šiški in pospremili v mesto. Ob 3. uri popoldne se je na (po)letnem telovadišču začela javna telovadba, sodelovali so tudi telovadci iz Kranja. Zvečer je Južni sokol v čitalnični dvorani pripravil ples, na katerega je prišel tudi pozdrav kranjske čitalnice.⁹¹

Čitalnica posreduje pri nameravani prodaji Mestne hiše

Velikopotezno gospodarjenje je kranjski mestni občini nakopalo dolg v višini 1194 goldinarjev⁹² (2288 goldinarjev). Primanjkljaj v mestni

⁸⁵ Po: »+« (Globočnik Anton), »Iz Kranja, 30. jun.«, *Novice*, 1864/27.

⁸⁶ Po: Ivan Prijatelj, »Slovensko društveno življenje v šestdesetih letih«, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina*, II. del, Ljubljana 1956, str. 191.

⁸⁷ Po: »+« (Globočnik Anton), »Iz Kranja, 30. jun.«, *Novice*, 1864/27.

⁸⁸ Po: Josip Žontar, »V območju meščanskega liberalizma«, *Zgodovina mesta Kranja*, Ljubljana 1939, str. 321.

⁸⁹ Po: »Š.«, »Iz Kranja 26. sept.«, *Novice*, 1864/39.

⁹⁰ Po: »X«, »Iz Kranja 29. sept.«, *Novice*, 1864/40.

⁹¹ Po: »2. dne t. m. je bilo vse živahno v sokolovem društvu ...«, *Novice*, 1864/40.

⁹² Po: »*-«, »Iz Kranja 15. nov.«, *Novice*, 1864/47.

blagajni so zakrivali izdatki za vodovodni stroj, ki ga je župan Konrad Lokar naročil v livarni grofa Christalnigga pri Sv. Janezu na Koroškem, in druge neplačane obveznosti. Kranjski mestni hiši je »žugal boben«. ⁹³ Grozilo je, da bo 10. decembra 1864 prišla na dražbo. *Novice* so pozvale mestni odbor, naj se zdrami in reši mestno hišo. »Saj ima mesto še kako drugo, ne tako neobhodno potrebno lastnino; to naj prodá; ali pa naj naprosi mestjanov, da so upniku porok, da bode kmali plačan. Saj je menda še kaj mož v našem mestu, da odvrnejo sramoto in škodo lastnemu domovju. Pravljica starodavna o Kranji pripoveduje, da so nekdanji 'ratsherri' [op. mestni svetniki] za južino prodali šmaretno goro, – ne dajmo, da bi se od nas zdaj reklo, da smo nečimerni poslušali, ko je boben pel mestno našo hišo! Stari Paulini, Jozeki, Šporarji in še drugi bi se v grobu nevoljni zasukali, ako bi čuli takega bobna glas.« ⁹⁴

Mestno hišo so pred prodajo rešili čitalničarji. 3. decembra 1864 se je na podlagi dovoljenja c. kr. okrajne gosposke in na povabilo Mateja Pirca, Konrada Pleiweisa, Tomaž Pavšlerja in Janeza Šifrerja (Schifferrerja) v čitalnici zbralo mnogo kranjskih meščanov. »Namen tega zbora je bil, odvrniti mestu veliko škodo, katero bi trpelo, ako se prodá mestna hiša. In kar se je zahtevalo, se je tudi popolnoma doseglo. Veljavni mestjani so se zavezali plačati upniku dolg, da ustavi prodajo. Ali je pa naše sl. mestno županstvo zarad tega tudi kaj storilo, ni nam znano.« ⁹⁵

Letni občni zbor čitalnice je bil 19. decembra 1864 ob pol osmi uri zvečer. »Tajnik bode priobčil kratek pregled vseh društvenih opravil v preteklem letu, denarničar predloži račune in se volijo trije društveniki, ki niso bili odborniki, da pregledajo račune; potem sledi volitev odbornikov za 1865 in nasveti gosp. družnikov.« ⁹⁶

Predsednik Pirc in tajnik Šavnik, ki sta predstavila napredovanje čitalnice, sta obdržala dotedanji funkciji, Konrad Pleiweis je ostal »denarničar«, nova odbornika pa sta postala praktični zdravnik

v Kranju, dr. Karel (Dragotin) Bleiweis (ta je že na začetku leta 1865 odšel za okrajnega zdravnika v Tolmin) ⁹⁷ in Peter Majer. Po občnem zboru je bila *béseda*, ki se je zaključila z gledališko igro v enem dejanju *Popotnik in tombola*. ⁹⁸

Kranjski sokoli so 22. januarja 1865 v čitalnični dvorani priredili veliki ples s srečelovom. ⁹⁹ Poleg čitalničarjev so povabili tudi člane kazine in druge Kranjčane, »in res se jih je sešlo, kar je koli v Kranji sposobnih za salon«. »Celó topničarski časniki so se v sredi sokolskega krdela prav veselo gibali in znabiti se bolj domači čutili kot drugod. /.../ Mislite si še možato obnašanje naših 'Sokolovcev', kterim so se poslanci ljubljanskega Sokola pridružili, – mislite si vrle gorenske krasotice, med njimi marsiktero iskreno domoljubkinjo, -- poleg tega še razveseljevanje pri plesu, srečkanji lepih dobitkov (tudi mlad živ 'Sokol' je bil izigran) itd. in priznali bote lahko, da tako veselega in obenem sijajnega narodnega 'plesa' v Kranji še nismo imeli.« ¹⁰⁰

Letno telovadišče

Kranjski sokoli so si uredili letno telovadišče na grajskem, »Kalkarčinem« (Kalkerjevem) vrtu na robu mesta (današnji Slovenski trg). Neki gorenski graščak jim je podaril les za sodobno telovadno orodje. ¹⁰¹ »Plezávicó (Kletterstange), ki ima podobo mája« (plezalnega droga), so odkupili od c. kr. topničarjev z Gašteja in jo postavili na svoje telovadišče.

Na c. kr. okrajno gosposko je prispela prijava, da je plezalni drog na sokolskem telovadišču nevaren za življenje. Deželni glavar je ukazal, naj ga sokoli odstranijo ali opremijo s strelovodom. Isti plezalni drog so doslej »na gmajni« uporabljali topničarji in se ni zdel nikomur nevaren, zato so se sokolski telovadci pritožili. »Ker bi bilo to zoper vsa zdrava pravila fizike, – ker je ista plezavica stala poprej blizu topov in smodnika, – ker povsod imajo telovadnice take maje za plezati ali za zastave, – ker v Ljubljani celó med hišami imajo za zastave svoje sokoli ali turnerji enake maje, in ker bi po vsem

⁹³ Po: »Iz Kranja 2. jun.«, *Novice*, 1865/23.

⁹⁴ Po: »-«-«, »Iz Kranja 15. nov.«, *Novice*, 1864/47.

⁹⁵ Po: »Iz Kranja, 3. dec.«, *Novice*, 1864/49.

⁹⁶ Po: »Iz Kranja, 11. dec. (Povabilo iz čitavnice)«, *Novice*, 1864/50.

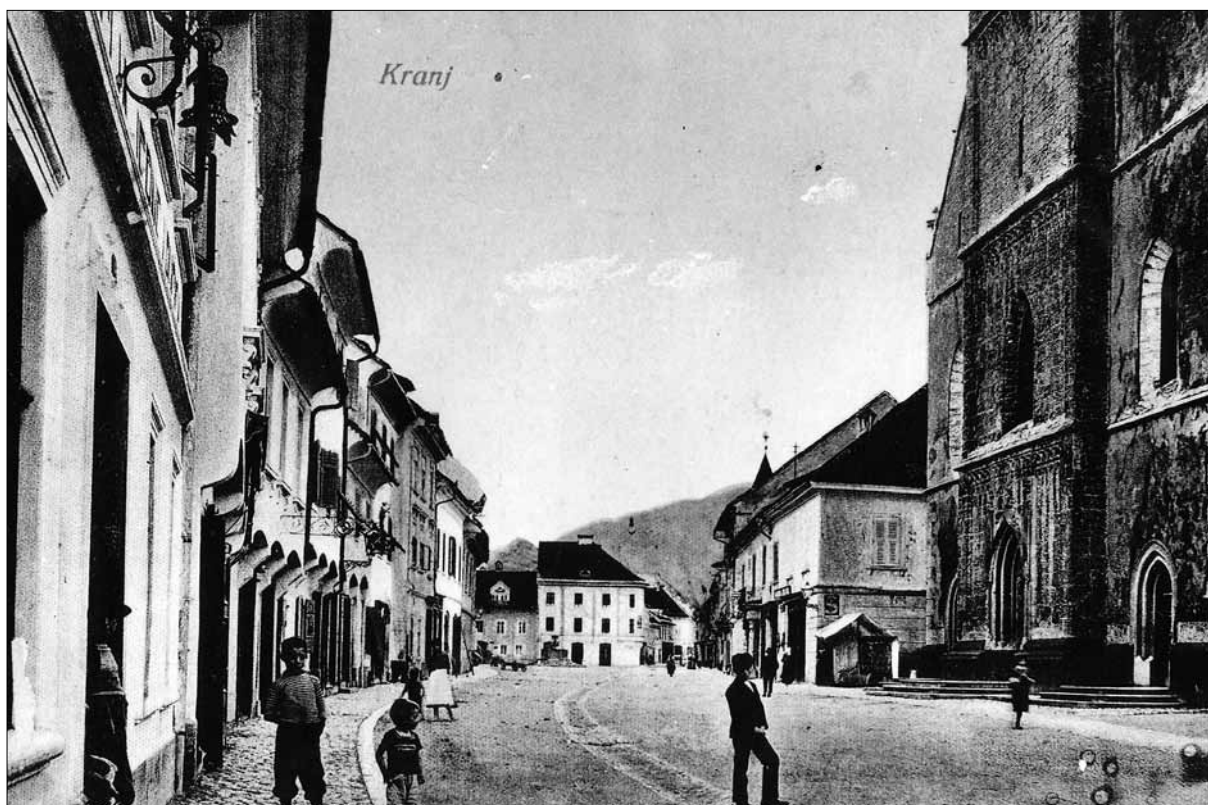
⁹⁷ Po: »Iz Kranja 15. jan.«, *Novice*, 1865/3.

⁹⁸ Po: »Iz Kranja, 25. dec.*«, *Novice*, 1864/52.

⁹⁹ Po: »Iz Kranja 15. jan.«, *Novice*, 1865/3.

¹⁰⁰ Po: »Iz Kranja, 23. jan.«, *Novice*, 1865/4.

¹⁰¹ Prav tam.

Kranj, fotografija z začetka 20. stoletja (Gorenjski muzej v Kranju)

Kranjskem in po vsi Avstrii morali prepovedati maje o sv. Rešnjem telesu ali pa ukazati, da jih povsod oskrbijo s strel vodi, so se telovadci obrnili o tej zadevi do c. kr. deželne vlade, od ktere trdno pričakujejo, da bode rešila to stvar tako, da se ne bo treba vsej kranjski deželi bati prepovedi svojih nedolžnih majev.«¹⁰²

Deželna vlada je po rekurzu (ugovor, priziv, pritožba na višjo stopnjo) dovolila uporabo plezalnega droga, na katerem je včasih zavihrala tudi slovenska trobojnica.¹⁰³

Sokoli so pripravljali tudi izlete v okolico mesta. 7. maja se je 12 kranjskih sokolov pridružilo ljubljanskemu Južnemu sokolu na izletu do Fužin in Bizovika.¹⁰⁴

Avgusta 1867 je bil Južni sokol zaradi spopada s turnarji razpuščen. Nekaj mesecev pozneje je prenehalo delovanje njegove kranjske podružnice.

Leta 1868 je bilo v Ljubljani ustanovljeno telovadno društvo Sokol.

V letu 1865 je čitalnica priredila osem društvenih veselic, na njih se je igralo šest gledaliških iger. V čitalnici je bilo poleg slovenskih knjig na voljo 19 domačih in tujih listov. Konec leta 1865 je imela 112 članov (66 domačih in 46 zunanjih članov), dobila je tudi novega odbornika Janka Pajka, profesorja v Kranju.¹⁰⁵ Knjige so si čitalničarji lahko izposojali tudi »za domače branje«.¹⁰⁶

5. februarja 1865 je bila »slovesna beseda Vodniku na spomin«. Pred *bésedo* je bil v skladu s §. 18 društvenih pravil izredni občni zbor, na katerem so izvolili novega blagajnika trgovca Franceta Dolenca namesto Konrada Pleiweisa, ki je na začetku leta 1865 nenadoma umrl (čitalniški pevci so na pogrebu zapeli žalostinke).¹⁰⁷ Na *bésedi* so igrali veseloigro v enem dejanju *Domači prepír* (avtor August Kotzebue, naslov izvirnika *Der häusliche Zwist*,

¹⁰² Po: »Iz Kranja 2. jun.«, Novice, 1865/23.

¹⁰³ Po: »Iz Kranja 6. jan.«, Novice, 1866/2.

¹⁰⁴ Po: »Iz Ljubljane«, Novice, 1865/19.

¹⁰⁵ Po: »Iz Kranja 6. jan.«, Novice, 1866/2

¹⁰⁶ Po: »Iz Kranja. Oklic«, Novice, 1864/1.

¹⁰⁷ Po: »Iz Kranja 15. jan.«, Novice, 1865/3.

poslovenil jo je Jakob Zabukovec). To je bila prva dramska predstava, ki jo je januarja 1863 pripravila ljubljanska čitalnica. Dvorana kranjske čitalnice je bila »prav polna, 'beseda' častitljiva in da tudi gosp. častniki tukajšnje c. k. baterije, Slovani po rodu, so s svojo navzočnostjo slavili 'očeta slovenskega pesništva'«. Po *bésedi* je bil ples.¹⁰⁸

Sledile so veselice oziroma *bésede* 19. februarja ter 5. marca in 2. aprila.¹⁰⁹ Na programu *bésede* 5. marca je bila »šaloigra v dveh delih« Župan.¹¹⁰

Dobrodelna *béseda* 2. aprila 1865

Bésedo, ki je bila predvidena za 26. marec, so prestavili na nedeljo, 2. aprila. Odbor je sklenil, da bo izkupiček tombole namenjen siromakom na Notranjskem.¹¹¹ Dobrodelno dejavnost je kranjska čitalnica prevzela od ljubljanske vzornice.

Béseda 2. aprila je bila »ena najmikavniših, zavoljo preblazega namena ena najbolj vabljenih letošnjih veselic«. Udeležili so se je samo člani čitalnice. Na sporedu sta bili veseloigra v enem dejanju *Svtoslav Zajček*, ki jo je poslovenila Luiza Pesjakova (naslov izvirnika v nemščini *Rothe Haare*), in Schubertova spevoigra *Advokata*. Med igrama je prvič nastopila »izurjena pevkinja« gospodična Murgel. Gospodični Pec in M. sta »prav prijetno igrale na glasoviru iz opere 'Rigoletto'«. »Dasiravno sta nalogi 'Zajčka' in 'Stankoviča' že bolj težki, so se vendar vsi igralci tako mojstersko vědli, da jim je donela občna in živa hvala, ko je padlo zagrinjalo. /.../ Spevoigro 'Advokata' bi pa človek res večkrat gledal zaporedoma. Dopadla pa je tudi tako, da ni bilo poprej mirú, dokler se ni ponovila. Petje, igranje, spremljevanje na glasoviru: vse se je v tej igri tako dobro vršilo, da ne moremo si kaj, da ne bi izrekli tukaj v imenu vsega društva vrlim gospodom C. S. P. in D. prisrčno hvalo za njih trud. Tudi čitalnica naša nam djansko dokazuje, kaj skupnost premore. Nikjer ni bilo v našem sicer imenitnem, pa o terjatvah sedanjosti zeló zaostalem mestu po-

prej najti enacih zabav in veselic, ki olikujejo duha, razveseljujejo srce brez vsega pohujšanja in ne prizadevajo onim, kateri se jih udeležujejo, nobenih posebnih stroškov. Ni tedaj čuda, da se čitavnici vedno več prijatlov pridružuje, in da tudi taki, ki se ji še vedno odtegujejo, lepo prizadevanje čitavnici priznavajo.« Vabila na *bésedo* je ljubljanski tiskar Jožef Blaznik natisnil zastoj. Čitalnica je prejela »tudi od druge domoljubne strani došlo velikodušno darilo«, zato je lahko odbor čitalnice izročil 85 goldinarjev za podporo siromakom na Notranjskem.¹¹²

Kranjski trgovec in posestnik umetnega mli- na Leopold Jugovic (Jugovec), ki se je gospodarsko uveljavil v Aleksandriji v Egiptu, je aprila 1865 čitalnici daroval 30 goldinarjev.¹¹³

Na *bésedi* v nedeljo 18. septembra 1865 so *Županovo Miciko* (kratkočasno igro s petjem v dveh aktih je po A. T. Linhartu priredil dr. Janez Bleiweis) uprizorili »tako dobro, da od konca do kraja ni prenehal smeh«. »Vodó bi nosili v Savo, ako bi gosp. G., ki vam je že v čitavnici ljubljanski igral 'župana', na dolgo in široko hvalili; znano vam je dosti, da v tacih rolah ga nima mojstra nad seboj, in če je on imponiral z mirnostjo svojo, je gospod M. kot 'Glažek' se sukal kot živo srebro in silil poslušavce v neprenehani smeh, ki je celó takrat vrh vrha dosegel, ko je s šaljivimi kupleti, ktere si je sam zložil, pikal na mnoge strani in v dobrovoljni šali povedal vsakemu svoje. Po tudi gospodična M. G., ki je predstavljala 'vdovo', in gospodična K., ki je igrala 'Miciko' – obé ljubeznjive Slovenki – kakor tudi gosp. S., ki je bil 'Anže' in je z lepim svojim glasom pel Fleišmanovo 'Kranjski fantje', in pa gospoda M. in R., ki sta predstavljala mestjana, ktera nista 'naše gore lista', so marljivo pripomogli k dobremu vspehu, tako, da se je igra dovršila v občno zadovoljnost brez vse spodtike – razun tiste, ki jo je delalo včasih nevbogljivo zagrinjalo. Tudi čveterospev pod oknom Mickinim je storil svojo dolžnost.« Prisoten je bil tudi pevovodja ljubljanske čitalnice Fabjan, ki je pevce spremljal na glasovirju. Igru je sledila veselica.¹¹⁴

¹⁰⁸ Po: »Iz Kranja 29. jan. Iz odbora narodne čitavnice kranjske«, *Novice*, 1865/5.

¹⁰⁹ Po: Iz Kranja 15. jan.«, *Novice*, 1865/3.

¹¹⁰ Po: »Iz Kranja 26. febr. (Iz čitavnice)«, *Novice*, 1865/9. Avtor šaloigre Župan je Miroslav Vilhar, objavljena je bila 1865.

¹¹¹ Po: »Iz Kranja 19. marca. (Iz odbora čitavnice)«, *Novice*, 1865/12.

¹¹² Po: »Iz Kranja 7. aprila«, *Novice*, 1865/15.

¹¹³ Prav tam.

¹¹⁴ »Iz Kranja 18. sept.«, *Novice*, 1865/38.

Na *bésedi* decembra 1865 so odigrali vese-
loigro *Dobro jutro* (avtor Vác. K. Klicpera). 31. de-
cembra je bil občni zbor.¹¹⁵

Predpustni program čitalniških veselíc v letu
1866 je obetal »marsikatero pošteno veselo uro«. 14.
januar: velik ples članov Južnega sokola, 28. januar:
obletnica čitalnice in *béseda* v Vodnikov spomin,
7. februar: *béseda* in ples, 4. marec: *béseda*. »Vidite
tedaj iz vsega, da ne bodo se izpolnile želje onih,
kteri so čitavnici obetali le kratko življenje, da jim
tedaj lahko zakličemo z našim Prešernom: 'Pojte
rakom žvižgat lažnjivi vi preroki!'« (op. iz France
Prešeren, *Zvezdogledom*)¹¹⁶

Na programu *bésede* 4. marca je bila igra
Vdova in vdovec ali Zvesta do smrti (veseloigro v
enem dejanju je poslovenil dr. J. Bleiweis).¹¹⁷ »Šte-
vilen in izurjen« pevski zbor je zapel »veličastno«
pesem *Kdo je mar?*¹¹⁸ (besedilo Jovan Vesel Koseski,
napev Benjamin Ipavec).

Za 18. marec predvideno *bésedo* so predstavili
na 9. april in njen izkupiček namenili ubožnim
na Dolenjskem.¹¹⁹ Po prologu, »ki je živo opisal
blagi poklic človeka, ki je angelj milosti svojemu
bližnjemu v potrebi«, je pevski zbor zapel *Kdo je
mar?*. Navdušenje je požela *Slovenija pred presto-
lom avstrijskim* Jovana Vesela Koseskega, »kteri 1.
del je deklamoval rodoljuben gospod s tolikom ču-
stvom, da je segel v srca vsem poslušalcem«. Sledila
je Schubertova spevoigra *Advokata* in za zaključek
tombola, njen izkupiček je bil namenjen Dolenjcem,
»po tomboli pa se je mladi svet zasukal vesel, da je
tudi kranjska čitalnica pomočnica revnim svojim
bratom. Prav tako! Po dobrem delu pošteno veselje
ni na napačnem mestu.«¹²⁰

Junija 1866 so kranjski sokoli izvedli svoj
prvi izlet. Podali so se do cerkve na Svetem Joštu
nad Kranjem. Pri šesti maši so sokoli ob pomoči
drugih gospodov zapeli in si prislužili pohvalo, »da
tako lepega petja še ni bilo na tej romarski gori«. Po
zajtrku pri mežnarju in nekaj odpetih narodnih

pesmih so se napotili proti domu. »Ni sicer velika
množica 'Sokola' v staroslavnem našem mestu: al
kar ga je, čvrsto stoji na vero, cesarja in dom!«¹²¹

Septembra so v čitalniških prostorih ples pri-
pravili častniki slovaškega polka barona Nagyja, ki
je bil v Kranju najbrž dokaj priljubljen. Muzična
kapela slovaškega polka (manjši orkester, godba) je
Krančanom namreč večkrat zaigrala *Naprej, zasta-
va Slave*. Čitalnica je častnikom odstopila dvorano,
ti pa so povabili člane čitalnice in drugo gospodo,
»ktere sicer ne vidimo v narodnem domu.«¹²²

Na sporedu *bésede* 24. septembra 1866 sta
bili »kakor nalašč za naše mesto narejena gledišča
igra« *Bob iz Kranja*¹²³ (veseloigra češkega avtorja
Jana Nepomuka Štěpánka s petjem v enem dejan-
ju; naslov izvirnika *Berounski koláče*, poslovenil
jo je Klicper), in »burka vseh burk« *Ključec je od
smrti vstal* (burka v enem dejanju, po A. Kotzebueju
predelal J. Navratila). Med igrama so pevci zapeli
»čveterospeva« *Predica* (tudi Predivo je prela) Va-
troslava Lisinskega in *Maček* Vojteha Valente. Po
mnenju dopisnika *Novic* iz Kranja so gospodični
in gospodje uspešno opravili svoje naloge, ki so
»vsaki igri bolj ali manj 'hvaležne', in tako ena več,
ena manj unanjega efekta dela«. »Gospodična R.
nam je že odpred priljubljena igravka in prikupila
se je tudi danes kot 'Polonica'; prvokrat pa je danes
stopila na oder gospodična P. in sicer kot 'potinja.'
Čudili smo se njenemu krasnemu petju, s katerim je
brž o prvem nastopu si srca vseh pridobila, pa tudi
igrala je tako izurjeno, kakor da bi bila že večkrat se
gibala na glediščnem odru. Ž njo si je čitalnica naša
pridobila izvrstno moč. 'Godrnjača' in 'Ključca' je
igral gosp. M., ki nas vsako leto saj enkrat iz dal-
njega kraja pride razveseljevat z izvrstnim svojim
dramatičnim talentom; on, ki je 'per eminentiam'
skladatelj šaljivih kupletov nam je tudi za večer o
'dobrem in piškavem bobu', ki ga pekó po svetu,
kuplet pel, ki je izbudil viharno ploskanje.«¹²⁴

25. novembra 1866 je čitalnica pripravila ve-
selico s tombolo. Izkupiček je bil namenjen pogo-

115 Po: »Iz Kranja 6. jan.«, *Novice*, 1866/2.

116 Prav tam.

117 Po: »Iz Kranja 25. sveč. (Iz čitalnice)«, *Novice*, 1866/9.

118 Po: »Iz Kranja 11. sušca«, *Novice*, 1866/11.

119 Po: »Iz Kranja. (Iz čitalnice)«, *Novice*, 1866/11.

120 Po: »Iz Kranja 9. aprila«, *Novice*, 1866/15.

121 Po: »K.-«, »Iz Kranja 19. jun.«, *Novice*, 1866/25.

122 Po: »Iz Kranja 16. sept. Vesele mestne zadeve. Žalostni stan
ravnopravnosti. Ples c. kr. častnikov. Beseda čitalničina.
Vesela novica«, *Novice*, 1866/38.

123 Prav tam.

124 Po: »Iz Kranja 24. sept.«, *Novice*, 1866/39.

relcem v Stražišču (požar je uničil več kot 100 hiš in drugih poslopij). »Vhod bo vsacemu prost, kdor plača 20 krajc., tombola pa, upamo, da bode tudi precej donesla.«¹²⁵ Izkupiček veselice (144 goldinarjev) so poslali župniku v Šmartin, da ga skupaj z županom in odborom razdeli siromakom.¹²⁶

Pravila čitalnice

Na *bésedi* 16. decembra 1866 so igrali »veselo igro« v enem dejanju *Kteri bo?* (avtor Bogoslav Rogački, 1866). »Gospodične, kakor gospodje, med kterimi so eni stopili prvokrat na javni oder, so hvalevredno izvršili svoje naloge.« Sledil je občni zbor čitalnice. Po predsednikovem govoru je tajnik podal letno poročilo o delovanju čitalnice, ki je imela 101 članov (50 domačih in 51 zunanjih). Pripravila je devet veselic s šestimi igrami, na dveh veselicah je bilo za ubožne zbranih 194 goldinarjev; v čitalnici je bilo za branje pripravljenih 19 časopisov v slovenskem, hrvaškem in nemškem jeziku, knjižnico s 70 knjigami in brošurami je uredil prof. Janko Pajk. Dr. Juri Strbenc (Strebenc) je predlagal, naj se čitalnica vpiše kot dosmrtni član v družbo sv. Mohorja, dr. Karel Bleiweis pa veliko *bésedo* v prid jugoslovanskemu vseučilišču. Predloga sta bila enoglasno sprejeta. Na *bésedi* je bil navzoč tudi Davorin Trstenjak, ki se je odločil »za zdravja voljo« preživeti zimo v Kranju. Zahvalil se je za prijazen sprejem v Kranju.

Odbor je predstavil čitalničarjem predlog za spremembo pravil, ki zadevajo namen čitalnice, volitve in število odbornikov (§ 1., § 11. in § 17). § 1 je bilo potrebno spremeniti, ker je deželni glavar opomnil odbor, da čitalnica glede na svoja pravila z dne 12. decembra 1862 nima pravice na *bésedah* predstavljati gledaliških iger. Število odbornikov se je s 5 povečalo na 9.¹²⁷

Nova pravila je odbor čitalnice pripravil do 16. decembra 1866 (pod pravili sta podpisana predsednik Pirc in tajnik Šavnik). C. kr. deželna vlada jih je potrdila 12. februarja 1867.¹²⁸

Prvi člen pravil je poudaril, da je namen čitalnice »izobrazovanje in razveseljevanje svojih družtvenikov« (članov) s čitanjem knjig in časopisov, napisanih v slovanskih in drugih jezikih, s poučevanjem v različnih znanostih in umetnostih, »z napravljanjem poštenih veselic, kakor na primer: iger, dramatičnih predstavljaj, koncertov, sploh razveseličnih besed in zabav«. Čitalnica nima političnega značaja. – »S politikom se pečati naj namen temu družtvu.«

V čitalnico se lahko vpišejo samo polnoletne ali pa »vsaj samovlastne« osebe, ki se morajo pisмено obrniti na odbor. Odbor glasuje o sprejemu novih članov, za svoj sklep ne odgovarja nikomur (2. člen).

»Družtveniki« lahko postanejo prebivalci Kranja in okolice, kot zunanji člani se lahko v čitalnico vpišejo tudi tisti, ki prebivajo izven Kranja (3. člen).

Letna članarina je 8 goldinarjev (za zunanje člane 4 goldinarje) »Plačevati se ima vselej naprej in k manjšemu po eden mesec naprej.« Vpisnina za nove člane je 1 goldinar (4. člen).

Vsak član prejme pisмено potrdilo (sprejemnico) o sprejetju v čitalnico (5. člen).

Pravice članov so naslednje: prebirajo lahko knjige in časopise, lahko se udeležujejo čitalničnih veselic, »po ustanovljeni versti« prejemaajo časopise na dom, želje, pritožbe in predloge lahko zapišejo v posebno knjigo, v čitalnico pripeljejo tudi »spesobne nedružtvenike« (6. člen).

»Vpeljani gost« se mora predstaviti odborniku čitalnice in vpisati svoje ime v posebno knjigo, nato lahko 14 dni brez plačila prebira knjige in časopise v čitalnici ter se udeležuje čitalničnih veselic (7. člen).

Vsak član se mora držati pravil in vseh drugih naredb, ki jih razglasi odbor (8. člen).

Izstop iz družtva je potrebno odboru čitalnice naznaniti tri mesece vnaprej. »Kdor po prijazenem pismenem opominjanju ne plača, izbriše se izmed družtvenikov, in je dolžen, ne samo svoj dolg, ampak tudi plačo za tri mesece naprej od tistega

¹²⁵ »Iz Kranja«, *Novice*, 1866/47.

¹²⁶ Po: »Kranj 10. dec. (Iz čitalnice)«, *Novice*, 1866/50.

¹²⁷ Po: »Iz Kranja 18. dec.«, *Novice*, 1866/52.

¹²⁸ Po: »Iz Kranja«, 1867/13, in Božidar Vodušek, *Tridesetletnica »Narodne čitalnice« v Kranju 1863–1893*, Ljubljana 1893, str. 9.

Ad. Nr. 3985 de 1866.

Pravila narodne čitalnice
v Kranju.

I. 1.

Namen narodne čitalnice je izboljšanje in razveseljevanje svojih družtvenikov. Do davega o ra-
1. s čitanjem knjig in časopisov, spisanih v slo-
vanskih ali v drugih jezikih, in s podučevanjem
v različnih znanostih in umetnostih;

2. z napravljanjem peštenih veselic, kateri na tri-
mēr: iger, dramatičnih predstavljaj, koncertov,
sploh razveselilnih besed in zabav.

Spolitiko se pečati, nij namen teznu družtvo.

I. 2.

Kdor temu družtvo meri pristopiti, mora biti pol-
noleten ali pa vsaj samostojen. Ta se naj pisme-
no pri družtvenem odboru oglasi. Odbor po glas-
vanju sklepa, je-li se ima za družtvenika sprejeti,
za kateri sklep pa odbor nikomur ni odgovoren.

Vsako sprejetje družtvenika se računa od prvega dne
onega meseca, v katerem se je kdo pri družtvo za spol-
jem oglasil.

I. 3.

Družtveniki so:

1. Take, kateri ali v Kranju, ali v naj bliži okolici
Kranja prebivajo;

2. zunanji udje, ki prebivajo daleč od Kranja.

I. 4.

V Kranju ali v naj bliži Kranjski okolici pre-
bivajoči družtveniki plačujejo na leto po osem
goldinarjev. zunanji udje pa po štiri goldinar-
je. Plačevati se ima vselej naprej in k manjše-
mu po eden mesec naprej.

Tudi ima vsak pristopnik po eden goldinar vpis-
nine plačati.

meseca začeni doplačati, v katerem je bil izbrisan« (9. člen).

Ob smrti ali spremembi bivališča posameznega člana prenehajo vse njegove pravice in dolžnosti (10. člen).

»Za oskerbljevanje društvenih pravil in društvenega premoženja« izvolijo člani čitalnice predsednika, blagajnika in sedem odbornikov. Izvoljeni odbor izmed svojih članov izvoli podpredsednika, tajnika in knjižničarja (11. člen).

Predsednik (ali v primeru njegove zadržanosti podpredsednik) vodi društvo v skladu s pravili, sklicuje odbor in občne zборе, nadzira glasovanje, podpisuje vse spise in zapisnike ter zastopa društvo v javnosti (12. člen).

Tajnik pri vseh opravilih podpira predsednika, pripravlja zapisnik in skupaj s predsednikom podpisuje društvene spise (13. člen).

»Denarničar« (blagajnik) po naredbah predsednika in tajnika sprejema in plačuje vsakovrstna plačila, odgovarja za društveno premoženje, vsake tri mesece odboru predloži račune z vsemi dokladami, ki jih odbor pregleda, potrdi ali ovrže, na občnem zboru predstavi letno poročilo (14. člen).

Vsa druga dela opravlja odbor »po svojem medsebnem sporazumljenju« (15. člen).

Odborniki za delo ne prejemajo plačila (16. člen).

Odborniki se srečujejo enkrat mesečno, po potrebi tudi večkrat. Sklepajo o vseh važnejših zadevah. Navzočih mora biti najmanj pet odbornikov. O manj važnih stvareh odloča predsednik skupaj s tajnikom. Predsednik mora svoje odločitve pojasniti na prvi seji (17. člen).

Vsako leto decembra je občni zbor. Če trije odborniki ali deset članov pismeno izrazi željo po občnem zboru, mora biti sklican najkasneje v 14 dneh (18. člen).

Obenem z naznanilom občnega zbora je potrebno razglasiti tudi dnevni red. Občni zbor sestoji iz predsednikovega nagovora, tajnikovega poročila

o važnejših zadevah in blagajnikovega letnega poročila. Za pregled, potrditev ali popravljanje predloženih računov na občnem zboru izvolijo tri člane, ki niso odborniki.

Vsak član lahko predlaga spremembo društvenih pravil. Člani na občni zbor ne smejo pošiljati namestnikov. Zapisnik občnega zbora podpišejo predsednik, tajnik in dva člana, ki nista v odboru (19. člen).

Pravila se lahko spremenijo na občnem zboru, če za to glasuje najmanj dve tretjini navzočih članov (20. člen).

»Navadno se glasuje vstajaje in posedaje.« Na željo treh članov je glasovanje pismeno (21. člen).

Pri vseh zborih in sejah odloča večina glasov, izjema sta samo primera, navedena pod členoma 20. in 23. V primeru enakega števila glasov odloča predsednikov glas. Nenavzoči člani se morajo ravnati po sklepih večine (22. člen).

»Ako se društvo razloči, razsodi o porabi društvenega premoženja občni zbor z dvema tretjinama glasov« (23. člen).¹²⁹

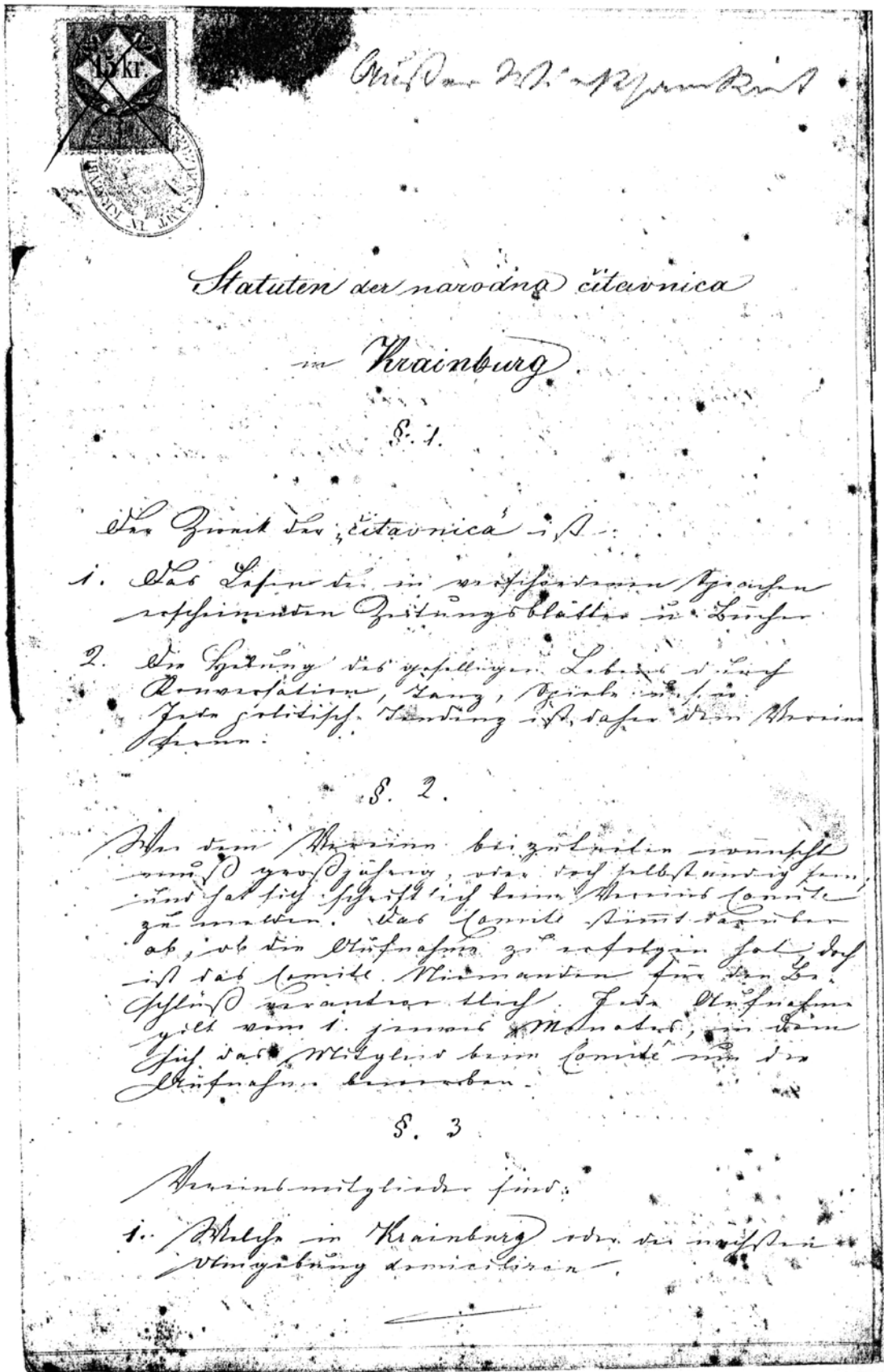
Na izrednem občnem zboru 31. marca 1867 so po novih pravilih izbrali nove odbornike. Predsednik je ostal kranjski župan Matej Pirc (župan od 1866 do 1869), podpredsednik je bil trgovec in deželni poslanec Leopold Jugovic, blagajnik Franc Dolenc, tajnik Karel Šavnik in knjižničar gimnazijski profesor Janko Pajk, odborniki pa doktor prava Jurij Strbenec in trgovci France Krisper, Ferdinand Sajovic in Fr. Kadilnik.¹³⁰

Leta 1867 so začeli v čitalnico zahajati zemljemerci češkega in poljskega rodu, ki jih je gradnja železnice junija istega leta pripeljala v Kranj.¹³¹ Njihov načelnik, katastralni inšpektor oziroma nadzornik Viljem Kraus (Kravs) je bil januarja 1868 poleg adj. J. Kršiča izvoljen v odbor čitalnice name-

¹²⁹ Po: *Pravila narodne čitalnice v Kranju, 16. december 1866, Arhiv Republike Slovenije, Deželna vlada v Ljubljani (pravila društev), AS 68, arhivska enota 4851.*

¹³⁰ Po: »Iz Kranja 12. apr.«, *Novice*, 1867/12.

¹³¹ Božidar Vodušek, *Tridesetletnica »Narodne čitalnice« v Kranju 1863-1893, Ljubljana 1893, str. 9.*

Pravila narodne čitalnice iz 1862 (Arhiv Republike Slovenije)

sto dr. Strbenca in prof. Pajka, ki sta se odselila.¹³² Katastralni (zemljiško-knjižni) uradniki so bivali v Kranju do leta 1870. »Med njimi je bilo mnogo Slovanov poštenih narodnjakov, ki so podpirali našo stvar v vsakem oziru; bili so udje čitalnice in se pri besedah tudi aktivno udeleževali, peli, muzicirali so z nami, pa tudi glasovali pri volitvah. Težko smo se ločili od teh naših bratov, bog jih obvari.«¹³³

10. februarja 1867 je čitalnica slavila Vodnikov rojstni dan z *bésedo* in plesom.¹³⁴ Na *bésedi* 1. aprila 1867 ob 8. uri zvečer je bila na programu »kratkočasna igra« v enem dejanju *Zakonska sol*¹³⁵ (op. 1867 jo je prevedel in priredil Matija Prelog).

Obdarovanje šolarjev

Izkupiček *bésede* na sv. Štefana dan (22. december 1867) je bil namenjen nakupu blaga, iz katerega so »milosrčne gospé in gospodične« sešile zimske obleke za 24 revnih šolarjev in 19 šolark. »Ubogo šolsko mladino« so z obleko in obutvijo slovesno obdarovali ob 11. uri v čitalnični dvorani. Program »prav lepe besede v ta blagi namen« je bil naslednji: 1. prolog, 2. *Na horáh*, 3. *Caprice sur des Airs Bohémiens pour Piano* Julesa Schulhoffa, 4. četverospjev *Večerna* Gregorja Riharja, 5. samospjev za glasovir *Strunam* Davorina Jenka, 6. četverospjev *Ženici* Alojza Jelena, 7. *Kdo je mar?* Benjamina Ipavca za veliki zbor in naposled, 8. šaloigra v enem dejanju *Vdova in vdovec*. Vstopnina na *bésedo* je bila 30 soldov, »pa hvaležno se sprejme vsak veči dar«.¹³⁶

Sredstva je daroval tudi Valentin Pleiweis, »ki se je spominjal, dasi v daljnem Dunaji bivajoč, tudi pozneje vsako leto na tako blag način svojih revnih rojakov«.¹³⁷ Izkazali so se tudi drugi dobrotniki: baron Anton Zois, Fidelis Terpinč, okrajni predstojnik J. Derbič, dekan Janez Reš, katastralni nadzornik V. Kraus, župan Pirc in Valentin Krisper iz Gradca. »Prečastiti gosp. dekan, ki so svečanost pričeli s prelepim govorom, so delili ubožčekom obleko, gospá Krišperjeva pa potice; ginljivo je bilo

videti, s kako radostjo so otroci klicali dvorano zapustivši 'Bog lonaj.' Iz čitalnice pa je potem obdarovane otročiče peljal častiti gosp. šolski vodja M. Lazar v farno cerkev, da so se Bogu zahvalili za prejeto darilo. Mi pa izrekujemo živo željo, naj bi se za naprej ta svečanost vsako leto ponavljala ter sklenemo te vrstice s besedami prečastitega gospoda dekana: 'Mili Bog stoterno povrni vsem dobrotnikom in dobrotnicam, kar so dali ubogim!'«¹³⁸

2. februarja 1868 je bila *béseda* v spomin Valentina Vodnika. Prisotnih je bilo mnogo gostov iz mesta in okolice. *Béseda* se je začela z govorom o Vodnikovem pomenu. Izstopale so naslednje točke: dvospjev *Spomin Vodniku, Touha* (češki zbor), arija iz *Don Juana* za glasovir in gosli, ženski samospjev gospodične J. Pec (morda Ivana Pec) in *Sablja* (ozioroma Markova sablja, srbski zbor, napev Davorin Jenko). Ples po *bésedi* je bil »tako sijajen, da ga po vsej pravici najlepšim našim plesom prištevati smemo«. Igrala je vojaška godba c. kr. Huynovega polka. »Vodnik sam bi se moral radovati v nebeskih višavah, ako bi videl in čul, kako hvaležen se mu skazuje narod slovenski po vseh okrajnah!«¹³⁹

Na pustno nedeljo ob osmih zvečer je bil v čitalnici ples v maskah. Odbor čitalnice je v *Novicah* objavil vabilo: »Vsaka oseba mora imeti vstopnico, plača 50 kr. vstopnine, in dobí na kasi loz, s katerim igra na dobitke, ki se bodo po polnoči srečkali. Prva številka dobí cesarsk cekin. Plesalci in plesalke pridejo v maskari, vsi dugi saj s kakim znamenjem, če ne, plačajo 50 kr. kazni.«¹⁴⁰

Program *bésede* 29. marca 1868 je bil naslednji: Ascherjev valček *Entrainante, Na gorah* (Tovačovski, zbor), overtura k operi *Lucia di Lamermor* za glasovir in gosli (opera iz 1835, skladatelj Gaetano Donizetti), četverospjev *Svoji svojim*, moški samospjev, *Pobidnuti k tanci* Hyneka Reháka, humorističen govor in šaloigra v enem dejanju *Igra pike*, za konec pa tombola.¹⁴¹

Z izkupičkom dobrodelne *bésede* oziroma veselice 3. januarja 1869 (200 goldinarjev) so kupili blago, iz katerega so »milosrčne gospé in gospodi-

¹³² Po: »Iz Kranja, 5. januarja«, *Novice*, 1868/2.

¹³³ »Iz Kranja«, *Slovenski narod*, 1870/79.

¹³⁴ Po: »Iz Kranja«, *Novice*, 1867/6.

¹³⁵ Po: »Iz Kranja 1. apr.«, *Novice*, 1867/14.

¹³⁶ Po: »Iz Kranja. Vabilo k dobrodélni besedi v čitalnici kranjski v nedeljo 22. dne decembra t. l.«, *Novice*, 1867/51.

¹³⁷ Po: Božidar Vodušek, *Tridesetletnica »Narodne čitalnice« v Kranji 1863–1893, Ljubljana 1893, str. 9.*

¹³⁸ »Iz Kranja 29. dec.«, *Novice*, 1868/1.

¹³⁹ Po: »Iz Kranja 5. sveč.«, *Novice*, 1868/7.

¹⁴⁰ Po: »Iz Kranja«, *Novice*, 1868/8.

¹⁴¹ Po: »Iz Kranja 23. marca«, *Novice*, 1868/13.

čine« sešile zimsko obleko za revno šolsko mladino. Vstopnina na dobrodelno prireditev je bila 30 krajcarjev, »pa hvaležno se sprejme tudi vsak veči dar«. ¹⁴²

V prvem delu *bésede* je pevski zbor pod vodstvom gospoda Preissa (morda zemljemerec Ignacij Preiss) predstavil dve »prav dobro vajeni pesmi« *Na razhodu* Gregorja Riharja in *Domovina* Antona Nedveda. Preiss je nastopil s samospevom *Tuga* Vatroslava Lisinskega, na glasovirju ga je spremljala Viljelmína Bossée. »Kako izvrstna umetnica na glasoviru je ta gospodična, pokazala nam je posebno v 3. fantaziji Lemoch-ovi« (J. N. Lemoch, *Troisième fantaisie*). »Zbrano občinstvo pa je tudi s pohvalo živahno cenilo umetnost mlade umetnice.« Drugi del *bésede* se je začel s šaloigro v enem dejanju *Servus Petelinček* (iz nemščine poslovenil Miroslav Vilhar), ki je bila odigrana tako odlično, »da je bilo živo zadovoljstvo res enoglasno«. »Posebno naj tukaj le omenim gospodični Albino Pleiweisovo in Pavlino Ulrihovo, kateri sta prvikrat stopili na očitni oder, a se tako izurjeno vědli na deskah, ktere 'svet pomenijo', da smo se vsi čudili, pa tudi gospodično M. Pučnikovo, kateri smo (ker se tudi naše gospodične neizrekljivo branijo 'sivih las') še posebno hvalo dolžni, da je prevzela nalogo stareje 'Barbare', katero je izvrstno izvršila.« Po tomboli je ostala vesela družba »prepevaje národne pesmi prav židane volje do pozne noči skupaj, in domú gredočim smehljale so se svitle zvezdice z jasnega neba obetaje jim božjega blagoslova za storjeno dobro delo«.

Revni šolarji in šolarke so oblačila prejeli na sv. Treh kraljev dan v čitalnični dvorani »v pričo mnogo zbrane gospóde«. Dekan Janez Reš se je ob zaključku govora zahvalil vsem dobrotnikom in dobrotnicam. Najbolje se je odrezal Valentin Pleiweiss, ki je poslal obleko za 20 šolarjev. Po govoru sta dekan in gospa Kravs razdelila 10 šolarkam in 30 šolarjem obleko, čevlje in potice. »Po končani delitvi šli so obdarovani otroci v cerkev zahvalit se Onemu, od kterega pridejo vse dobrote.« Podpora »znanih naših veljakov, ki podpirajo vsako koristno napravo v deželi«, je bila tako obilna, da je nekaj denarja še ostalo, zato naj bi obdarovani fantiči prejeli tudi klobuke. Preostanek denarja so izročili

¹⁴² Po: »Iz Kranja. (Vabilo k dobrodelni 'besedi' v čitalnici v nedeljo 3. januarja 1869)«, *Novice*, 1868/52.

šolskemu ravnatelju, da ga porabi za druge šolske potrebe revnih otrok. ¹⁴³

3. januarja 1869 je bil v čitalnici občni zbor. Dnevni red: tajnikovo in blagajnikovo poročilo, volitev pregledovalcev računov, predlogi posameznih članov, volitev predsednika, blagajnika in odbornikov. Ponovno je bil izvoljen dotedanji odbor; Kadivnika, ki se je odselil, je nadomestil davčni nadzornik Luka Robič. ¹⁴⁴

27. januarja 1869 je čitalnica počastila Vodnikov rojstni dan s »slovesno bésedo«, »dvorana polna častivcev Vodnikovih, med katerim prelepo število naših gospá in gospodičin, ki so tudi v znamenje spoštovanja ovijale zahvale venec okrog glave prvega buditelja slovenskega naroda«. ¹⁴⁵

Na *bésedi* 14. marca 1869 so igrali šaloigri *Ultra* (prevod nemške igre) in *Ravni pot najboljši pot*. Sledila je tombola. ¹⁴⁶

Na začetku leta 1869 se je v čitalnico vpisalo 20 uradnikov in »in stavbenih voditeljev« Rudolfove železnice. Odbor čitalnice jim je 6. februarja prepustil dvorano za ples. Katastralni inšpektor V. Kraus je organiziral orkester. Začelo je delovati pevsko društvo pod vodstvom gimnazijskega profesorja Mateja Voduška.

V pripravi je bila ustanovitev telovadnega društva Gorenjski Sokol. Načrtovana so bila predavanja za čitalničarje o naravoslovju, zgodovini, kemiji itd., »vidite tedaj, da čitalnica naša ni samo igrališče in plesišče, temuč tudi lepa šola omike«. ¹⁴⁷

Béseda 19. marca 1869 se je začela z overturo Verdijeve opere »Johanne d'Arc« (Ivana Orleanska), »izpeljali so jo naši diletanti z dobrim vspehom«. Prof. Ivan Krašan je predaval o ledeni dobi, »temeljito in izvrstno; odlikoval se je ta govor z lepo, gladko slovenščino«. Sledile so pevske točke: dva

¹⁴³ Po: »Iz Kranja 8. jan. (Vesele dogodbe v čitalnici)«, *Novice*, 1869/2.

¹⁴⁴ Po: »Iz Kranja. Vabilo k dobrodelni 'besedi' v čitalnici v nedeljo 3. januarja 1869.«, *Novice*, 1868/52, in »Iz Kranja 8. jan. (Vesele dogodbe v čitalnici)«, *Novice*, 1869/2.

¹⁴⁵ Po: »Iz Kranja 13. febr.«, *Novice*, 1869/7.

¹⁴⁶ Po: »Iz Kranja. (Čitalnica)«, *Novice*, 1869/10.

¹⁴⁷ Po: »Iz Kranja 12. marca. (Narodne razmere)«, *Novice*, 1870/11.

moška zbora in samospev iz opere *Bianka* v izvedbi gospe Marije Reyer. »Ta samospev se je tako dopadel, da se je moral ponavljati.« Pevske točke je na glasoviru spremljala gospodična Podrekar. Prvi del »veselice« se je končal z muzikaličnim kvartetom. Drugi del je bil namenjen igri *Županova Micika*. »Igralo se je kaj dobro, vse se je smijalo Glažeku in njegovim burkam; župan je bil kaj 'fleten' in tudi Anže se je dobro obnesel. Micika je že od popreje iz ravno te igre znana kot izvrstna igralka. Vse je bilo dobro, vse veselo. Sploh smo, kar se veselijo tiče, za igre najbolj oskrbljeni, narodnih gospodičin tukaj ne manjka; malo mest je žalibog na Slovenskem, o katerih se more kaj tacega reči.« Po igri je bila tombola.

Na *bésedi* 4. aprila je prof. Krašan zaključil predavanje o ledeni dobi. Na sporedu je bila igra *Črni Peter* (iz nemščine prevedel Matija Prelog).¹⁴⁸

Nemški ples v čitalnici

Dr. Bleiweis je na ob odprtju celjske čitalnice poudaril: »Obdržite si čitavnico zmiraj čisto po naslovu njenem, to je, besede in vse druge veselice naj v narodni čitavnici ostanejo vedno narodne. Na steblo domače nikakor ni cepiti mladik ptujih. To bi bilo nevarno: iz malega prida večje, iz večjega veliko.«¹⁴⁹

Vendar je odbor kranjske čitalnice odstopil dvorano za ples inženirjev in uradnikov trbiško-ljubljanske železnice ter trgovcev. Odločitev je bila po mnenju dopisnika *Slovenskega naroda* prenačljiva, kajti takšen ples bi bil lahko tudi na savskem brodu. »Mar ne veste gospodje, kaj so čitalnice? One niso samo igrališča in zabavišča, one so menda tudi hrami slovenstva, one so zavetišča narodnosti naše. Želeti bi bilo, ka bi drugo pot odbor čitalničin prepustil dvorano le takim ljudem, kateri delajo slovenstvu in čitalnici čast.« Vendar je ples imel nemški značaj. Po Kranju sta ga oznanjala dva »vabilca«: eden je bil v fraku in cilindru, drugi pa je imel »säbel und sturmhut«. Dopisnik *Slovenskega naroda* si je ples ogledal. »Ko stopim ta večer v dvorano, zabliski se mi nasproti znamenje kapitala

in inteligencije,¹⁵⁰ namreč: 'frak in cilindri', surke bile so bele vrane. Sobana bila je okinčana – nenaodno; ob stenah namreč so viseli venci in zraven vihrale zastavice, čujte – belo-zelene, rudečo-zelene, rumene, rudeče s črno-rumeno povitim držalom in še zastavice družih barv, za katere še izraza nimam, le zastava slovenska ni dobila prostora v slovenski čitalnici. Pri plesu bile so mi večidel nemške besede na uho, slovenske govornice ni bilo čuti; pripeljal je celo nekdo iz Ljubljane dvoje lepih nemškutarških krasotic, da bi s tem osramotil Slovenke iz Kranja.«¹⁵¹

Na dobrodelni *bésedi* 20. novembra 1869 je godba c. kr. Huynovega polka za uvod zaigrala *Naprej, zastava Slave* in potpuri slovanskih napevov. Eden izmed gimnazijskih profesorjev je razložil pomen besede potpuri (venček, iz raznih melodij sestavljena skladba). Dvema moškima četverospesvoma je sledila osrednja točka, igra *Filozof* (igralci Fani in Kati Jugovic, trgovski pomočnik Ferko Centrih in Dragotin Pec). »Ta četvorica je mojstersko igrala in zaslužila hvalo, ki se ji od vseh strani deli.« Po igri je bila tombola. Večer se je zaključil s plesom, na katerem je igrala godba Huynovega polka. Obisk je bil dober, čeprav ni bilo nemškutarjev, ki so se dotlej udeleževali dobrodelnih *bésed* v čitalnici. Svoj shod so ob isti uri pripravili v Dolencevi kazini. Izkupiček je bil okrog 240 goldinarjev (baron Anton Zois je prispeval 40 goldinarjev, Fidelis Terpinc 10 goldinarjev).¹⁵²

Na začetku decembra 1869 je bil izvoljen nov odbor čitalnice. Predsednik je postal dr. Valentin Prevc, ki se je julija 1869 iz Kamnika preselil v Kranj, blagajnik pa trgovec Ferdinand Sajovic. Izvolili so 15 odbornikov, ki so med seboj volili tajnika in knjižničarja. Dotedanji predsednik Pirc je pred volitvami odločno poudaril, da ne sprejme predsedništva, »in je s tem pametno ravnal, ker bati se je res bilo, da bi nekateri mestjani zavolj sovraštva do njega čitalnico sovražili.«¹⁵³

¹⁵⁰ »kapital in inteligencija«: prevod nemškoliberalnega gesla »Besitz und Bildung«. Glavna opora nemške stranke so bili ljudje s premoženjem in izobrazbo.

¹⁵¹ Po: »Iz Kranja (Izv. dop.)«, *Slovenski narod*, 1869/100.

¹⁵² Po: »Iz Kranja, 24. nov. (Izv. dop.)«, *Slovenski narod*, 1869/139.

¹⁵³ Po: »Iz Kranja, 13. dec. (Izv. dop.) / Volitve v čitalnici«, *Slovenski narod*, 1869/147.

¹⁴⁸ Po: »Iz Kranja 27. sušca. (Izv. dop.) (Postne veselice v čitalnici, dopis iz Kranja v Novice)«, *Slovenski narod*, 1869/38.

¹⁴⁹ »Iz Celja 18. sveč.«, *Novice*, 1862/9.

V nedeljo 13. decembra 1869 je čitalnica s slovesno *bésedo* počastila Prešernov rojstni dan. Odbor čitalnice je nanjo povabil člane kranjske in drugih čitalnic.¹⁵⁴

Program dobrodne *bésede* 6. januarja 1870 je bil naslednji: prolog Karla Šavnika, *Slovan* (moški zbor A. Försterja), Jenkov četverospjev *Strunam*, Jenkov moški samospjev *Pobratimija*, glasba na glasovirju, veseloigra *Gospod Čapek* (ali Kaj me nihče ne pozna?), tombola. Izkupiček (270 f. 20 kr.) je bil namenjen kranjski šolski mladini. »V ta namen je vstopnina stavljena za osebo na 50 soldov, za rodovino na 1 goldinar; hvaležno se tudi sprejme vsak večji dar.«¹⁵⁵

»Govor (prolog) g. Šavnika je genol vse poslušavce, ki jih je bila dvorana natlačena: čestitali so mu vsi prijatelji k temu govoru.

Igra 'Gospod Čapek' je bila izvrstno izpeljana predstava: ne vem, koga bi omenil k prvemu, koga k zadnjemu; ali bi hvalil bolj 'Čapka' ali 'Gašperja' njegovega sluga; slovenskega žida gotovo še ni nikdo bolje igral kot g. Pec. Z ravno enakim vspehom sta igrali gospodični Pleiweiss in Pučnik. Tudi pevci so hvalovredno podpirali besedo.«

9. januarja so v čitalnični dvorani kranjskim šolarjem razdelili obleko. »Okoli božičnega drevesca, ki je bilo lepo razsvetljeno okinčano in s sladkarijami obloženo, se je zbralo 52 šolarskih otrok; 30 fantov in 22 deklet. V dolgem okrogu so je obdajali gospodje in gospe v mnogem številu. Gospod dekan so nagovorili majhne reveže in revice in na srce položili pomen tega trenutka. Pevci so potem zapeli 'Molitev' in gospa vdova Pleiweissova se vsede med mladino: iz njenih rok so dobivali darila, vs kateri teh 52 otrok je dobil popolnoma obleko z obuvalom vred in še navrh pogačino. Rad sem gledal vesela lica šolske mladine, vsak je z radostjo prijemal darove, pa najbolj se mu je razsvetlilo lice, ko je prišla navrh tudi pogača.« Valentin Pleiweis je z Dunaja poslal obleko za 20 fantov in 12 deklet. Druge obleke so v kratkem času sešile rodoljubne gospe in gospodične.¹⁵⁶

¹⁵⁴ Po: »Iz Kranja«, *Novice*, 1869/48.

¹⁵⁵ Po: »Čitalnica v Kranji«, *Slovenski narod*, 1870/2.

¹⁵⁶ Po: »Iz Kranja 11. jan. (Dobrodne beseda. – Čitalnica)«, *Slovenski narod*, 1870/5.

Od oktobra 1869 do začetka leta 1870 se je v čitalnico vpisalo 32 novih članov.¹⁵⁷

30. januarja 1870 je čitalnica s slovesno *bésedo*, z govorom, petjem in plesom počastila Vodnikov rojstni dan. Igral je diletantski orkester. Na pustni ponedeljek je bila v čitalnici velika maškarada z vojaško godbo, prisotnih je bilo okrog 40 mask. »Res je, da ples ni poglavitni namen čitalnic, pa v pustu moramo lahkoživeči mladini, ki ne mara za puste govore, že to veselje pustiti; in kranjska mladina je vse hvale vredna; izvzemši dva ali tri nemškutarčke je vsa narodna in pri čitalnici udeležena, ona bi rekel, drži čitalnico na svojih ramah.«¹⁵⁸

Na začetku leta 1870 je bilo ustanovljeno društvo Gorenjski Sokol, ki je imelo okrog 40 članov.¹⁵⁹ Gorenjski Sokol je zaradi nemškega političnega pritiska že kmalu prenehal z delovanjem.

Na *bésedih* z govorom, petjem, igro, tombolo in plesom 20. novembra 1870 je igrala godba c. kr. Huynovega polka. »Dohodki te veselice imajo dobrodne namen, pridne pa revne šolarje tukajšnje glavne šole z zimsko obleko preskrbeti.« Vstopnina je bila 50 krajcarjev za posameznike in 1 goldinar za družine, »prejme se pa zraven tudi hvaležno vsak viši znesek ali kakošen drug dar, oziroma blagó za otroško obleko.«¹⁶⁰

V zimski sezoni leta 1870 so na treh *bésedah* predstavili tri nove igre. Veseloigra Jožefa Ogrinca *V Ljubljano jo dajmo* (veseloigra v treh dejanjih, izšla je v 8. zvezku Slovenske Talije 1869, prvič jo je uprizorilo Dramatično društvo marca 1870), *Filozof* (angleška »šaloigra«, poslovenil jo je Miroslav Vilhar) in *Strup* (veseloigra v enem dejanju, prevedla jo je Luiza Pesjak) »so se vršile tak dobro, kakor se le od diletantov zahtevati more«. Tudi debitantki gospodični Fani in Kati Jugovic (tudi Franja in Katinca, hčerki deželnega poslanca Leopolda Jugovica), gospodična M. Ulrih in gospod Ferko Centrih so delovali kot izurjeni igralci.¹⁶¹

¹⁵⁷ Prav tam.

¹⁵⁸ Po: »Iz Kranja. 6. marca. (Izv. dop.) / Pustne veselice, gorenjski Sokol, Davorin Jenko, postna smešnica«, *Slovenski narod*, 1870/28.

¹⁵⁹ Prav tam.

¹⁶⁰ Po: »Iz Kranja«, *Novice*, 1870/46.

¹⁶¹ Po: »Iz Kranja 1. jan.«, *Novice*, 1871/2.

Na občnem zboru so izvolili predsednika Leopolda Jugovica (predsednik do 1873) in blagajnika Ferdinanda Sajovica. Dotedanjim odbornikom sta se pridružila dekan Janez Reš in Dragotin Pec.¹⁶²

Čitalnica je 1. januarja 1871 priredila dobrodelno *bésedo* za revno šolsko mladino, ki jo je »zavoljo pomanjkanja zimske obleke trpinčil hud mraz ter rušil njeno zdravje«. Poleg petja in deklamacij so odigrali igro *Ženin od glada*. »Naj bi blagi namen podpiralo prav obilo dobrotnikov!«¹⁶³

Trideset šolarjev in šolarik glavne šole je prejelo popolno zimsko obleko in obutev, delno pa tudi petnajst gimnazijcev. Z izdatno podporo sta se ponovno izkazala »dva prijatelja šolske mladosti«, baron Anton Zois in Fidelis Terpinč. Valentin Pleiweis je z Dunaja poslal oblačila za 18 učencev, 18 učenek in 6 revnih meščanov. »Na sv. večer se je potem revnim šolarjem in šolaricam glavne šole v čitalnični dvorani vpricho gosp. dekana, gosp. šolskega ravnatelja, gg. učiteljev in družih prijateljev šolske mladine po primernem govoru prečastitega gosp. dekana Reša delila obleka. Solzice hvaležnosti, ki smo jih pri tej priliki videli igrati v očeh obdarovanih, bile so nam v dokaz, da smo storili res dobro delo.«¹⁶⁴

Na Vodnikovo *bésedo* 5. februarja 1871 so čitalničarji lahko s seboj pripeljali goste.¹⁶⁵ Pristnih je bilo tudi nekaj okolišnjih narodnih županov in duhovnikov ter c. kr. okrajni glavar. Nastopil je muzikalni kvintet (Dragotin Pec, Slavoljub Praprotnik, Peter Cebin, Alojz Račič in Adolf Hubeny). Dkd. Belan Poznik je predaval o Vodniku. »Prvi del govora o pesmotvorih sploh in posebno Vodnika, opiral se je na klasike različnih narodov, v drugem delu je govornik navduševal poslušalce za idejo zedinjenja, mimogrede obračal pozor na žalostno osodo francoskega naroda, ki je djansko pokazal, da se ideja zedinjenja Slovencev da izvršiti.« Kot tretja točka je bila na sporedu alegorija Davorina Trstenjaka *Vodnik v Olimpu*. Vodnika je predstavljal Dragotin Pec, Simona Jenka Karel Šavnik, Franja Jugovic pa Josipino Urbančič-Turno-

grajsko. »Po krasnem razsvitu se je pesniška grupa k koncu igre pokazala ...«¹⁶⁶

19. marca 1871 je bila na sporedu šaloigra v enem dejanju *Eno uro doktor*.

15. avgusta 1871 se je Gorenjski Sokol podal na izlet na Bled. »Udeležilo se je tega izleta mnogo 'Sokolcev', kakor tudi družih čitalničarjev in so se tako skupno radovali, pevaje národne pesmi. Proti peti uri na večer je zapustil 'Sokol' krasno blejsko jezero in šel proti Lescem, kjer se je na novo pelo in napijalo. Gosp. Prosenec učitelj telovadstva je poudarjal v svojem govoru nesrečne čase naših pradedov in tolažil nas je z lepšo prihodnostjo, ako se zdramimo in hitimo vsak na delo.« Prosenec je govor končal z napitnico starosti Gorenjskega Sokola Leopoldu Jugovicu in njegovemu namestniku Pircu.¹⁶⁷

4. februarja 1872 je bila slovesna *béseda* s plesom v Vodnikov spomin. Člani čitalnice so lahko pripeljali s seboj tudi goste.¹⁶⁸

5. maja 1872 sta čitalnica in Gorenjski Sokol pripravila izlet na Sv. Jošt.¹⁶⁹

Čitalnica je s pomočjo ljubljanskih učiteljskih pripravnikov (Ivan Medič, Anton Razinger in Janko Žiravnik/Žirovnik/Žerovnik) na binkoštno nedeljo 1872 pripravila *bésedo* v korist stradajočim Notranjcem in Dolenjcem. Na sporedu je bilo deset točk: zbor s samospévom *Zvezda*, govor A. Perca, četverospév *Moja rožica*, samospév za bariton *Želje* – pel je Janko Žerovnik, zbor s samospévom za bariton *Zvezda* – pel je I. Medič, deklamacija B. Hočevarja, komični tercet, samospéva za tenor *Pred durmi* in *Darilo* – pel je A. Razinger, zbor *Slovo*, veseloigra v enem dejanju *Pravda* (ponovitev prve igre, odigrane v kranjski čitalnici). Napeve je zložil Anton Nedved. Samospéve je na glasovirju spremljala gospodična Kati Jugovic. Vstopnina je bila 40 soldov, »veči doneski se hvaležno sprejemajo«. »Nadjati se je, da Gorenci, katerih lanska slaba letina ni tako hudo zadela kakor Dolence in Notranjce, bodo iz vseh krajev privreli k tej milodarni besedi

¹⁶² Prav tam.

¹⁶³ Po: »Iz Kranja«, Novice, 1871/52.

¹⁶⁴ Po: »Iz Kranja 1. jan.«, Novice, 1871/2.

¹⁶⁵ Po: »Iz Kranja«, Novice, 1871/5.

¹⁶⁶ Po: »Iz Kranja, 10. febr. (Izv. dop.) / Politično društvo. Vodnikova beseda«, Slovenski narod, 1871/20.

¹⁶⁷ Po: »Gorenjski Sokol«, Slovenski narod, 1871/97.

¹⁶⁸ Po: »Iz Kranja«, Novice, 1872/5.

¹⁶⁹ Po: »Iz Kranja 29. aprila«, Novice, 1872/18.

svojim bratom na pomoč.«¹⁷⁰ Zaradi binkoštnih praznikov je bil obisk nekoliko manjši od pričakovanega.¹⁷¹

Leta 1872 sta pevski zbor vodila gimnazijski profesor Matej Vodušek in učitelj v Šmartnem Alojz Račič.¹⁷² Matej Vodušek je bil tajnik čitalnice.

29. junija je Gorenjski Sokol pripravil drugi izlet v letu 1872, tokrat v Šenčur in Cerklje. V Šenčurju so sokoli peli pri maši, v Cerkljah pa je bila na prostem izvedena igra *Slep in lep*.¹⁷³

V nedeljo 22. decembra 1872 je bil letni zbor čitalnice, na katerem so izvolili odbornike. Zvečer je bila *béseda*. Osrednja točka je bila veseloigra *Telegram*.¹⁷⁴ Izkupiček je šel v prid revne šolske mladine iz Kranja. Vstopnina je bila 50 krajcarjev, »hvaležno se pa, gledé na blagi namen, sprejme vsaka obilnejša vstopnina«. ¹⁷⁵

Na Vodnikovi *bésedi* 9. februarja 1873 so poleg prologa, četverospjevov *Večerna* in *Rožica*, slavnostnega govora, deklamacije in samospjeva *Planinski lovec* znova uprizorili Trstenjakovo alegorijo oziroma prizor *Vodnik v Olimpu*. »Gospodična Franja Jugovičeva je Turnogradsko dobro predstavljala. Nič manj hvalevredno je tudi gospodična Rudolfova deklamovala Tomanovo 'Slava Slovencem'.« Za konec je bil ples. »V veselji in navdušenosti se je mladina pa krasno okinčani dvorani pri sviranji vojaške godbe vrtila blizu do belega dne in v velikem številu zapustila čitalnico.« Vstopnina za posameznike je bila 50 krajcarjev, za rodbine 1 goldinar.¹⁷⁶

7. in 8. septembra 1873 je pevski zbor ljubljanske čitalnice obiskal Kranj. Prvi dan so pevci ljubljanske čitalnice (mdr. Ivan Meden, Jožef Noll in August Pucihar) želeli v gostilni pri Jeleni pripraviti *bésedo*. Njen izkupiček bi bil namenjen nagrobnemu spomeniku kranjskega rojaka, pripovednika in

prevajalca Valentina Mandelca (1837–1872).¹⁷⁷ Na izlet so bila vabljeni narodna društva in prijatelji petja. Okrajni inženir je ob sprejemu ljubljanskih pevcev prepovedal okrasiti most s smrečicami. Na *bésedi* je Jožef Noll predaval o Janu Husu. »Občna pohvala Nollijevega govora je pač znamenje, da nijsmo sploh v Kranji taki mračnjaki, kakor bi neki radi videli.«¹⁷⁸ Ker je dež pokvaril *bésedo* na vrtu gostilne Jelen, so 8. septembra v čitalničnih prostorih pripravili veselico.¹⁷⁹

18. oktobra 1869 je v Kranju umrl Simon Jenko. Kranjska čitalnica, v kateri je delovala vrsta Jenkovih prijateljev in sošolcev, je poskrbela za slovesen pogreb. Člani čitalnice so plačali stroške, duhovščina je cerkvene obrede opravila brezplačno. Pregledali so Jenkovo literarno zapuščino in jo poslali Slovenski matici v Ljubljano. Kot se je spodobilo ob smrti zaslužnih mož, je čitalnica dala tudi pobudo za Jenkov nagrobni spomenik, ki so ga postavili na mestnem pokopališču. Osnovan je bil sedemčlanski pripravljalni odbor (predsednik je bil dr. Valentin Prevec, tajnik Karel Šavnik in blagajnik Ferdinand Sajovic, tudi blagajnik čitalnice), ki je v časnikih objavil vabilo za zbiranje prispevkov.¹⁸⁰

Izdelavo spomenika so zaupali podobarju in kamnoseku Janezu Vurniku st. (1819–1889) iz Radovljice, ki je bil velik narodnjak in rodoljub. *Novice* so poudarile, da je Vurnik prevzel delo »brez vsega dobička iz domoljubja«. Prispevke je zbiral Ferdinand Sajovic.¹⁸¹

Spomenik iz nabrežinskega marmorja je zasnovan v obliki znamenja in se zgleduje po Prešernovem nagrobnem spomeniku iz leta 1852. Krasi

¹⁷⁰ Po: »Iz Kranja«, *Novice*, 1872/20.

¹⁷¹ Po: »Iz Kranja 1. maja«, *Novice*, 1872/19.

¹⁷² *Prav tam*.

¹⁷³ Po: »Iz Kranja«, *Novice*, 1872/26.

¹⁷⁴ *Telegrafsko postajo je Kranj dobil 1876*.

¹⁷⁵ Po: »Iz Kranja. Iz čitalnice«, *Novice*, 1872/51.

¹⁷⁶ Po: »Čitalnica v Kranji«, *Slovenski narod*, 1873/31, in »Iz Kranja 12. feb. (Izv. dop.) Čitalnica«, *Slovenski narod*, 1873/37.

¹⁷⁷ Po: »Besedo na korist fonda za Mandelčev spominek ...«, *Slovenski narod*, 1873/202.

Nagrobnik Valentina Mandelca je bil odkrit 1881 na duhovškem pokopališču v Karlovcu (po: »Iz Karlovca se nam piše«, Ljubljanski zvon, 1881, str. 710), kjer je Mandelc poučeval od leta 1864. Prispevke za nagrobnik je zbralo Dramatično društvo v Ljubljani.

¹⁷⁸ Po: »Iz Kranja 12. sept. (Izv. dopis)«, *Slovenski narod*, 1873/211.

¹⁷⁹ Po: »Iz Kranja 8. sept. Izlet ljubljanskih pevcev v Kranj«, *Slovenski narod*, 1873/207.

¹⁸⁰ *Za nagrobni spomenik Simonu Jenku glej tudi: D. Globočnik, »Spominska obeležja Simona Jenka«, Kronika / Časopis za slovensko krajevno zgodovino 53, 2005/2. str. 185–196.*

¹⁸¹ Po: »Iz Kranja 1. maja«, *Novice*, 1872/19.

ga lira, ki simbolizira pesniški in glasbeni navdih. Na sprednji strani spomenika je napis s podatki o pesnikovem rojstvu in smrti ter kitica iz Jenkove pesmi *Gori*, ki jo je izbral odbor čitalnice.

Marmorni portretni medaljon pesnika v tričetrtinskem profilu (prva javna pesnikova upodobitev) je delo Janeza Vurnika ml. (1849–1911). Pesnika je upodobil po fotografiji iz časa njegovega bivanja na Dunaju. Fotografijo je Vurniku posodil Jenkov sošolec Karel Šavnik.

Slavnostni govornik na odkritju spomenika 28. septembra 1873, novi predsednik kranjske čitalnice, pisatelj in odvetnik dr. Janez Mencinger (1838–1912), je poudaril, da je Prešeren prvi, Simon Jenko pa drugi slovenski pesnik. Mencinger je izrazil željo, naj spomenik »stoji krepko in smelo prihodnje stoletje in naj bode tudi našim vnukom spomin bridke izgube prerano umrlega pevca in buditelja«, postane naj znamenje narodne časti.¹⁸²

V imenu Slovenskega pisateljskega društva (ustanovljeno je bilo 1872) je po odkritju spregovoril pravnik in mladoslovenski politik dr. Valentin Zarnik (1837–1888), ki je z Jenkom sodeloval pri Vajah in se z njim družil na Dunaju.¹⁸³

21. decembra 1873 je bila dobrodelna *béседа*. Z izkupičkom so sešili obleke za uboge učence in učenke. Program: igra na glasovirju za gospodični *Rijenci* (Richard Wagner), deklamacija *Roža jerihonska* (napisala Luiza Pesjakova), samospjev za sopran z glasovirjem *Tvoje ime* (Franc Abt.), veseloigra *Dobro jutro, tombola*. Vstopnina je bila 50 krajcarjev, »večji darovi se bodo hvaležno sprejemali«.¹⁸⁴

V sedemdesetih letih je tudi v Kranju vnema za čitalniško delo upadla. Zaradi pritiska nemško-liberalne vlade so iz čitalnice izstopali uradniki in narodni mlačneži, ki so menili, da bi jim članstvo utegnulo škodovati. Vplivalo je tudi nasprotovanje med mlado- in staroslovinci. Nekateri nekdanji čitalničarji so začeli obiskovati kazino. Po nekaj letih je število članov znova začelo naraščati.

¹⁸² Po: Janez Mencinger, »Govor na Jenkovi slavnosti«, Zbrano delo, Četrta knjiga, Ljubljana 1966, str. 14–17.

¹⁸³ Po: Janez Mencinger, *Moja hoja na Triglav*, Zbrano delo, Tretja knjiga, Ljubljana 1963, str. 123.

¹⁸⁴ Po: Slovenski narod, 1873/291.

Jenkov nagrobni spomenik (Gorenjski muzej v Kranju)

Arhivski viri:

Arhiv Republike Slovenije, AS 68, Deželna vlada v Ljubljani (pravila društev), arhivska enota 4851, Pravila narodne čitalnice v Kranju (november 1862 in 16. december 1866).

Časopisni viri:

Novice, 1862–1872

Naprej, 1863

Slovenski narod, 1870, 1871 in 1873

Ljubljanski zvon, 1881

Literatura:

Costa, Etbin Henrik: »Statistični pregled vseh slovenskih čitalnic«, v: *Letopis Matice Slovenske za leto 1869*. Ljubljana, 1869

Fugina, Ivan: *Narodna čitalnica v Kranju 1863–1933*. Kranj, 1933

- Gestrin, Ferdo & Melik, Vasilij: *Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918*. Ljubljana, 1966
- Mencinger, Janez: *Moja hoja na Triglav, Zbrano delo, Tretja knjiga*. Ljubljana, 1963
- Mencinger, Janez: *Zbrano delo, Četrta knjiga*. Ljubljana, 1966
- Pirnat, Makso: *Narodna čitalnica v Kranju 1863–1913, Spominska knjižnica, posvečena ob petdesetletnici vsem dosedanjim članom in sodelavcem, dobrotnikom in prijateljem*. Kranj, 1913
- Polec, Janko: »Pisma Franca Pustavrha in Ivana Franketa Edvardu Strahlu«, v: *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 1931
- Prijatelj, Ivan: *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina, II. del*. Ljubljana, 1956.
- Sernec, Josip: *Spomini*. Celje, 2003 (prvotno izšlo 1929)
- Vodušek, Božidar: *Tridesetletnica »Narodne čitalnice« v Kranju 1863–1893*, Ljubljana 1893.
- Vošnjak, Josip: *Spomini*. Ljubljana, 1982
- Žontar, Josip: *Zgodovina mesta Kranja*. Ljubljana, 1939
- Kulturna društva na Gorenjskem v letih 1860 do 1914* (katalog razstave), Gorenjski muzej v Kranju, 1980

Zusammenfassung

»MIT GOLDENEN BUCHSTABEN WIRD DER HEUTIGE TAG IN DIE GESCHICHTE UNSERES LESEVEREINS EINGESCHRIEBEN SEIN.«

Das erste Jahrzehnt des Lesevereins in Kranj

Der Leseverein in Kranj wurde am 29. Januar 1863 als achter nationaler Leseverein in Folge gegründet. Am 25. November 1862 (zwei Tage nach der ersten »béseda« [gesellige Veranstaltung] des Lesevereins in Škofja Loka) bereiteten der Händler Konrad Pleiweis, der Händler, Siebfabrikant und Bürgermeister von Kranj Konrad Lokar, der Apotheker Karel Šavnik, der Händler Matej Pirc und die Besitzerin Katarina Florian ein Rundschreiben vor, das zur Gründung eines eigenen Lesevereins aufrief. 71 Patrioten aus Kranj und Umgebung sowie Ljubljana reagierten auf das Rundschreiben. Dieses Echo war zu erwarten gewesen, denn in

Kranj lebten größtenteils nationalbewusste Bürger und auch die weltliche und geistige Führung der Stadt war slowenisch orientiert.

An der Gründungshauptversammlung im Gasthaus Stara pošta nahmen 24 Mitglieder teil. Sie wählten den Vorsitzenden Matej Pirc (1863 bis 1869), den Schriftführer Karel Šavnik, den Kassier Konrad Pleiweis sowie die Ausschussmitglieder Janez Globočnik, Katechet am Gymnasium, und Konrad Lokar. Der Leseverein abonnierte 14 Blätter, davon sechs slowenische.

Vorbild für die Lesevereine in Kranj und Škofja Loka war der Nationale Leseverein in Ljubljana. An seinen Statuten orientierten sich jene des Lesevereins in Kranj. Sie waren in deutscher Sprache verfasst und wurden am 16. Dezember 1862 von der Landesregierung in Ljubljana bestätigt.

Der Leseverein begann »béseda« mit Reden, Deklamationen, Gesang und Musik zu veranstalten. Ende des Jahres 1863 hatte er 113 Mitglieder. Das erste Ehrenmitglied wurde der Bischof von Džakovo Josip Juraj Strossmayer. Am 16. August 1863 gab es eine große Feier anlässlich der Übersiedlung aus den provisorischen Räumlichkeiten in das Haus Mayr, in dem sich seit 1846 der Casinoverein befand (Reden von dem Vorsitzenden Pirc, Dr. Janez Bleiweis, Dr. Lovro Toman, dem Kassier Šavnik; Feierlichkeit am Grab des Dichters France Prešeren). Am 13. September veranstaltete der Leseverein den ersten Ausflug, am 13. Dezember 1863 eine »béseda« zu Ehren Prešerens und am 31. Januar 1864 zu Ehren Vodniks. Am 29. Juni 1864 empfing der Leseverein die Mitglieder des Turnvereins Južni sokol [Südlicher Falke] aus Ljubljana (erster öffentlicher Turnauftritt in Kranj). Bei der Feier im Saal des Lesevereins wurde damals auch erstmals Theater gespielt (die beweglichen Theaterkulissen bemalte Jožef Egartner d. J.). Am 20. August 1864 wurde eine Ortsgruppe des Južni sokol mit 19 Mitgliedern gegründet, die bis zum Ende des Jahres 1867 aktiv war. Die Turner richteten sich einen Sommerturnplatz am Stadtrand ein. Am 3. Dezember 1864 vermittelten Mitglieder des Lesevereins beim beabsichtigten Verkauf des Rathauses.

Der Leseverein in Kranj übernahm von seinem Vorbild aus Ljubljana auch die karitative Tätigkeit. Der Erlös der Tombola bei der »béseda« am

3. April 1865 ging an Notleidende in Innerkrain; der Erlös des Volksfestes mit Tombola am 25. November 1866 an Abbrändler in Stražišče bei Kranj.

Bei der »béседа« am 16. Dezember 1866 stellte der Ausschuss seinen Vorschlag zur Statutenänderung vor, betreffend den Vereinszweck sowie die Wahl und Zahl der Ausschussmitglieder. Der erste Paragraph musste geändert werden, weil der Landeshauptmann den Verein ermahnt hatte, dass er kein Recht zu Theateraufführungen im Rahmen einer »béседа« hatte. Die Zahl der Ausschussmitglieder wurde von fünf auf neun erhöht.

Von 1867 bis 1870 verkehrten im Leseverein Landvermesser tschechischer und polnischer Herkunft, die der Bau der Eisenbahn nach Kranj verschlagen hatte. Ihr Vorsteher, der Katastralaufseher Wilhelm Kraus wurde im Januar 1868 in den Ausschuss des Lesevereins gewählt.

Im Jahr 1867 begann der Leseverein bedürftige Schüler mit Kleidung zu beschenken. Zu Beginn des Jahres 1870 wurde der Verein Južni Sokol mit rund 40 Mitgliedern gegründet, er beendete jedoch seine Tätigkeit bald.

Im Oktober 1869 sorgte der Verein für das feierliche Begräbnis von Simon Jenko und regte die Errichtung eines Denkmals am Grab des Dichters an (siebenköpfiger Vorbereitungsausschuss; die Beiträge wurden vom Kassier des Vereins Ferdinand Sajovic gesammelt). Der Festredner bei der Eröffnung des Denkmals im September 1873 war der neue Vorsitzende des Lesevereins, der Schriftsteller und Anwalt Dr. Janez Mencinger.

In den siebziger Jahren nahm auch in Kranj der Eifer für die Lesevereinstätigkeit ab. Aufgrund des Drucks der deutsch-liberalen Regierung traten Beamte und national Laue aus dem Leseverein aus, die meinten, eine Mitgliedschaft könnte ihnen schaden. Einige ehemalige Mitglieder begannen den Casinoverein zu frequentieren. Nach einigen Jahren begann die Zahl der Mitglieder aber wieder anzuwachsen.

Schlagwörter: *Kranj, nationaler Leseverein, Nationalbewegung*

Dunja Dobaja

Pregled razvoja socialne zakonodaje v Avstro-Ogrski monarhiji v letih 1867–1918

DOBAJA Dunja, univ. dipl. zgodovinarica, asistentka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana

349.3(436-89) "1867/1718"

PREGLED RAZVOJA SOCIALNE ZAKONODAJE V AVSTRO-OGRSKI MONARHIJI V LETIH 1867–1918

Avtorica predvsem s pomočjo uradnih listov iz obravnavanega obdobja in tudi sodobne literature prikaže glavne faze v razvoju zakonodaje glede oskrbe revežev in glede zaščite delavcev. Predstavi določbe domovinskega zakona glede ubožne oskrbe in dolžnosti oskrbovanja, ki so bile naložene v izvedbo občinam. Spregovori o Postavi z dne 25. marca 1883, s katero so bile odobrene podpore iz državnih sredstev za pomoč ljudem v stiski. Postavo primerja z Zakonom z dne 27. decembra 1902 o dodelitvi podpor iz državnih sredstev za omilitev bede. Nadaljuje s pregledom delavske zaščitne zakonodaje v monarhiji, ko so se z razvojem industrije in zaposlovanjem velikega števila delavcev razvili povsem novi odnosi med delodajalci in delojemalci. Razvoj omenjenih odnosov nam osvetlijo določbe Obrtnega reda in njegove novele. Prispevek podrobno predstavi tudi zakonodajo s področja zavarovanja delavcev. Nezgodno zavarovanje za tovarniške delavce v avstrijski polovici monarhije je vpeljal zakon z dne 28. decembra 1887, ki je bil prvi socialnozavarovalni zakon v Avstriji. Naslednje leto je bil sprejet še zakon za bolniško zavarovanje. V Prekmurju, ki je sodilo v ogrski del monarhije, je ogrska zakonodaja enake predpise uvedla leta 1891 (obvezno bolniško zavarovanje je Ogrska reformirala leta 1907).

Ključne besede: socialna zakonodaja, domovinski zakon, Obrtni red, nezgodno zavarovanje, bolniško zavarovanje

DOBAJA Dunja, BA History, Assistant, Institute of Contemporary History Ljubljana, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana

349.3(436-89) "1867/1718"

OVERVIEW OF THE DEVELOPMENT OF SOCIAL LEGISLATION UNDER THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY IN THE YEARS 1867-1918

The author uses Official Journals from the years 1867-1918 and contemporary literature to show the main stages in the development of legislation concerning the care for the poor and the protection of workers. She presents the provisions of the homeland law with respect to care for the poor and the care duties whose implementation was imposed on the municipalities. The article features the statute from the 25th March 1883 that endorsed state financial support for people in need. The statute is compared to the Law from the 27th December 1902 that granted state aid for the mitigation of poverty. The article continues with an overview of labour protection legislation under the monarchy, after the development of industry and employment of a large number of new workers resulted in a completely new relationship between employers and workers. The development of this relationship is reflected in the provisions of the Craft Order and its amendment to the act. The article also presents in detail legislation from the field of worker protection. Accident insurance for industrial workers in the Austrian half of the monarchy was introduced with the law from the 28th December 1887, the first social-protection law in Austria. A health insurance law followed one year later. In Prekmurje, which was in the Hungarian part of the monarchy, Hungarian legislation introduced the same regulations in 1891 (Hungary reformed compulsory health insurance in 1907).

Key words: social legislation, homeland law, Craft Order, accident insurance, health insurance

Skrb za uboge

Začnimo prispevek s pritožbami revnega vinogradnika, doma iz Sv. Barbare v Halozah. Piše se leto 1876: »*Za davke me terjajo, rubljejejo mi živino; otročiči moji nemajo obuvala, ne obleke in morajo mesto v šolo pohajati, doma na peči ležati. Pa kje bom tudi kruha vzela, da jim ga soboj dam, ker nimam zakaj žita kupiti*«. ¹ Revščina, kot zvesta spremljevalka vsakega časa, je bila torej prisotna tudi v obravnavanem obdobju. Občine so bile tiste, ki so bile dolžne v prvi vrsti skrbeti za uboge. Domovinski zakon z dne 3. decembra 1863, ki je izšel v zvezi z urejanjem domovinskih razmerij in je veljal za vse dežele monarhije, je vseboval osnovne določbe glede ubožne oskrbe in dolžnosti oskrbovanja, ki so bile naložene v izvedbo občinam. Skupaj z razglašeni občinskimi redi je razlagal skrb za uboge kot zadevo političnih občin, in sicer ne samo kot do tedaj v primeru stroškov, temveč v polnem pomenu uprave, saj je občina postala sestavni del javne uprave. ² Že 1. člen prvega dela domovinskega zakona je določal, da domovinska pravica, ki si jo je posameznik pridobil v določeni občini, daje letu tudi pravico do nemotenega bivanja in pravico do ubožne oskrbe v tisti občini. Četrty del je predpisoval dolžnosti občin glede ubožne oskrbe. Ni sicer spreminjal uravnavanja in dolžnosti obstoječih ubožnih in dobrodelnih ustanov in podpor, a če je ubožna oskrba v občini presejala dolžnosti in sredstva teh ustanov in podpor, je nalagal občini, da je tiste, ki so imeli domovinsko pravico, v primeru obubožanja podprla. Deželni zakonodajci je bilo prepuščeno, da je določila, kako bi bilo občinam lažje izpolnjevati dolžnosti oskrbe ubogih. Dolžnost občine do ubogih je obstajala v primeru, če tretja oseba po civilnem pravu ali kakšnem drugem zakonu ni bila dolžna skrbeti za ubogega. Če so bile te osebe premožne in tako sposobne izpolnjevati svoje dolžnosti, pa četudi so občine medtem že prevzele oskrbo, so lahko zahtevale nadomestilo za porabljene stroške. Ubožna oskrba občine se je omejevala na nudenje nujne pomoči in oskrbe v primeru bolezni. Pod ubožno oskrbo otrok je bila mišljena tudi skrb za njihovo vzgojo. Vrsto in načine ubožne oskrbe je znotraj obstoječih zakonov določala občina in

ubogi ni mogel zahtevati določene vrste podpore. Ubožna oskrba občine je nastopila v primeru nezmožnosti ubogega, da bi si s svojimi močmi ustvaril potrebna sredstva za preživetje. Prosilci za ubožno oskrbo, ki so bili sposobni za delo, so bili dolžni opravljati primerno delo, po potrebi tudi prisilno. Občina sicer tudi tujim revežem v primerih trenutne potrebe ni smela odkloniti potrebne pomoči, a je bila upravičena do povračila stroškov od domovinske občine ubogega ali pa od tistega, ki je bil po civilnem pravu ali drugih zakonih pristojen za njegovo oskrbo. Enaki pogoji so veljali pri oskrbi tujih, bolnih ubogih. Oskrbovati jih je morala toliko časa, da so bili lahko brez nevarnosti zanje ali za druge odpuščeni iz nege. Občina, v kateri se je nahajal bolni revež, je morala nemudoma obvestiti njegovo domovinsko občino, če pa ta ni bila znana, je morala takoj sprožiti poizvedovanja o reveževi pristojnosti. Zahteve za oskrbo ubogih bolni revež od občine ni mogel uveljaviti po sodni poti. Določila domovinskega zakona glede pridobitve domovinske pravice so bila nekoliko spremenjena leta 1896. Določeno je bilo, da se domovinska pravica pridobi s sprejemom v domovinsko zvezo in da lahko vsak avstrijski državljani zaprosi za domovinsko pravico v občini, v kateri je prostovoljno in nepretrgoma bival vsaj deset let in v tem času ni užival ubožne podpore. Desetletni rok so začeli šteti s 1. januarjem 1891. To pomeni, da so prvi reveži lahko zaprosili za domovinsko pravico s 1. januarjem 1901. Po pridobitvi domovinske pravice je lahko vsak zaprosil za dodelitev ubožne podpore. ³ Na podlagi domovinskega zakona in občinskih redov je bila v posameznih deželah monarhije (tudi na Kranjskem) preko deželnih zborov vzpostavljena ubožna zakonodaja (na Kranjskem leta 1883), medtem ko se je drugje izvajala na podlagi splošnih značilnosti domovinskega in občinskega prava. Kot že rečeno, je bila občina dolžna skrbeti za primerno vzgojo revnih otrok; zlasti, da redno obiskujejo šolo. Tako je zakon za Kranjsko glede skrbi za uboge otroke določal, da mora za otroke, ki nimajo očeta, da bi zanje skrbel, občina posredovati, da jim sodišče priskrbi varuha in hkrati nadzoruje, kako se porabljajo za njih namenjena finančna sredstva. Zakon je nadalje določal, da morajo biti rejniki, ki imajo otroka v privatni oskrbi, pošteni in omikani ljudje. ⁴

¹ Slovenski narod, 25. 6. 1876, št. 19.

² Sonja Anžič, *Skrb za uboge v deželi Kranjski: socialna politika na Kranjskem od srede 18. stoletja do leta 1918*, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Ljubljana, 2002, str. 34.

³ Prav tam, str. 34, 36.

⁴ Zgodovinski arhiv Ljubljana (v nadaljevanju ZAL), Zakon dne 28. avgusta 1883, veljaven za vojvodino Kranjsko, kako

Rudarja iz začetka 20. stoletja pri delu. (*Proletariat: Kultur und Lebensweise im 19. Jahrhundert. Wien, 1986*)

Tretji del zakona je vseboval določila glede financiranja ubožne oskrbe. Občinske stroške javnega oskrbovanja ubogih so krili s premoženjem, ki je bilo določeno za oskrbovanje ubogih in s katerim je gospodarila občina, dalje z zakonitimi dohodki, s prostovoljnimi darovi, s prikladami in drugimi občinskimi dohodki. Premoženje, s katerim je gospodarila občina za oskrbo ubogih, so imenovali tudi ubožni zaklad (sklad). Upravljati ga je bilo potrebno po predpisih občinskega reda. To premoženje se je lahko rabilo le za javno ubožno oskrbo. Na občinski ubožni zaklad je morala biti vknjižena lastninska pravica pri posestvih in hipotekarnih terjatvah ubožnega premoženja. Zakonite dohodke so sestavljale globe, naložene od same občine, od cesarsko-kraljeve oblasti in drugih javnih organov, tretji del zapuščine brez oporoke umrlih duhovnikov ali razmenišenih redovnikov ter en odstotek izkupička vseh prostovoljnih prodaj. Občina je lahko za svoje reveže v svoji občini pobirala po hišah prostovoljne darove. Za pobiranje darov izven občinskega okoliša je bilo potrebno dovoljenje politične oblasti. Tiste prostovoljne darove

je občinam javno oskrbovati uboge. V: *Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko, leto 1883, št. 17.*

in volila, ki so bili izrecno namenjeni za takojšnjo razdelitev med reveže, ter globe do 20 goldinarjev, so lahko razdelili. Vsi ostali dohodki ubožnega zaklada so se morali združiti z glavnim premoženjem in naložiti za obresti.⁵

V četrtem delu zakona so določila glede občinskih organov, ki so izvajali ubožno oskrbo. Tako je občinski odbor sklepal in nadzoroval ubožno oskrbo, županstvo pa je upravljalo in izvrševalo sklepe občinskega odbora. Občinski zastop je bil dolžan ljudi, za katere je obstajala nevarnost obubožanja zaradi njihove zapravljivosti in slabega gospodarjenja, naznaniti sodišču, da jim je postavilo skrbnika. Skrbeti je moral tudi zato, da se je oskrba revežev izvajala v skladu z zakoni in po njegovih sklepih. Občinskemu odboru je bila dana možnost, da je po svoji presoji izvolil enega ali več ubožnih očetov ali ustanovil ubožni svet ali posebne organe za oskrbovanje revežev. Ubožni očetje in ubožni svet so bili poklicani podpirati županstvo v zadevah, ki so zadevale uboge, ter se ravnati po njegovih ukazih. Imeli so nalogo neposredno in osebno skrbeti za uboge, poizvedovati o njihovih razmerah in potrebah tako, da so jih obiskovali v njihovih stanovanjih in se o njih posvetovali z duhovščino in zdravniki. Nadzorovali so tudi, kako se je ravnalo z ubogimi v ubožnicah, kako s tistimi reveži, ki so se oskrbovali od hiše do hiše, in kako s tistimi, ki so bili v privatni oskrbi. O svojih opažanjih so poročali županstvu in postavili predloge. Občinski odbor je lahko ubožne očete in člane ubožnega sveta, če niso bili člani občinskega odbora, povabil na seje in so imeli posvetovalni glas.⁶ Glede drugih ustanov, ki so skrbele za uboge, je zakon določal, da je v cerkvi nabrana miloščina prepuščena njej, vendar so morala na prošnjo občine cerkvena predstojništva zaradi enakomerne obdaritve ubogih povedati, koliko miloščine se je nabralo in kako so jo porabili. Tiste darove, ki so jih cerkveni organi nabrali za reveže zunaj cerkve, so morali oddati v občinski ubožni sklad ali pa jih porabiti za namen, o katerem so se poprej posvetovali z županstvom. Vsa druga, poleg občinskega ubožnega sklada, obstoječa upravnitva ubožnih ustanov in javnih dobroteljskih institucij so bila dolžna županstvu posredovati seznam svojih obdarovancev. Županstvo je lahko stopilo v stik tudi

⁵ *Prav tam.*

⁶ *Prav tam in tudi Sonja Anžič, str. 42.*

z zasebnimi dobroteljnimi društvi in zavodi, ki so mu bili dolžni poročati o uspehih svoje karitativne dejavnosti. Naloga občinskega zastopa je bil tudi nadzor nad tovarnami, večjimi obrtniškimi in rudarskimi podjetji glede izpolnjevanja zakonskih predpisov o podpornih blagajnah in bratovskih skladnicah za pomoči potrebnim delavcem. Deželni sklad je občinam povrnil stroške za oskrbovanje tistih ubogih oseb, ki so bile kaki kranjski občini dodeljene zato, ker so se rodile v javni porodnišnici v občinskem okolju, ali pa zato, ker so bivale v tej občini v času, ko je nastalo vprašanje glede njihove domovinske pravice. Deželni sklad je povrnil tudi neizterljive stroške, ki jih je imela katera kranjska občina glede oskrbovanja tujih ubogih. Občine so bile glede javnega oskrbovanja ubogih podrejene deželnemu odboru in zavezane izpolnjevati njegove ukaze. Deželni odbor je nadzoroval občinsko oskrbovanje ubogih po določilih občinskega reda in zakona z dne 23. avgusta 1876. Če je katera izmed občin zanemarjala po zakonu ji določene obveznosti pri preskrbi kakšnega reveža, je lahko deželni odbor odredil, da se dotična oseba oskrbuje drugje, a na stroške občine, ki te svoje obveznosti ni želela izpolniti. Revež ni mogel po pravni poti doseči, da bi ga oskrbovala občina. Če je menil, da se mu godi krivica, ker se je občina branila skrbeti zanj oziroma je svojo dolžnost nepopolno izpolnjevala, se je moral pritožiti pri deželnem odboru. Če so občine zahtevale za oskrbo ubogih povračilo stroškov od oseb, ki niso bile po državljskem pravu, pač pa po drugih zakonih dolžne stroške povrniti, ali so zahtevale povračilo stroškov od drugih občin, so o tem razsojale politične oblasti. Če je občina po pravni poti zahtevala povračilo stroškov od takih oseb, ki so bile po državljskem pravu dolžne preskrbovati uboge, je morala politična oblast najprej določiti, koliko znašajo konkretni oskrbovalni stroški.⁷

Zakon z dne 28. avgusta 1883 je predpisoval tudi ukinitve župnijskih ubožnih inštitutov in predajo njihovega premoženja političnim občinam. Iz predaje premoženja so bile izvzete samo tiste ustanove, katerih izročitev bi nasprotovala izrecno navedeni volji ustanovitelja ustanove ali bistvu ustanove. Premoženje naj bi praviloma prevzela tista občina, na teritoriju katere je deloval župnijski ubožni inšti-

tut. Če je okoliš župnijskega ubožnega inštituta obsegal več občin, je bilo določeno, da se premoženje razdeli med te občine glede na število prebivalcev. Predaja premoženja župnijskih ubožnih inštitutov občinskim upravam kljub podrobnemu izvršitvenemu predpisu o predaji, ki je bil razglašen 31. julija 1884, ni potekala hitro in brez zapletov.⁸

V glavnem mestu Kranjske, v Ljubljani, je od leta 1856 pa vse do leta 1945 delovalo dobrodelno Evangeljsko žensko društvo.⁹ Zanimivo je spričo svoje »*miselne širine*« in dolgotrajnega obdobja delovanja. To sicer ni bilo slovensko društvo, a tudi izrazito nemško vsaj na začetku ni bilo, saj so bili med ljubljanskimi evangeličani Nemci, Švicarji, Čehi, Angleži in morda še kak predstavnik druge narodnosti. Osnove za delovanje društva so bile dane šele po letu 1848, ko so ljubljanski evangeličani, tako kot tudi pripadniki nekaterih drugih veroizpovedi, dobili možnost javnega bogoslužja in so leta 1850 ustanovili evangeličansko cerkveno občino. Neposredno pobudo za njeno ustanovitev je dal pastor Theodor Elze že leta 1852, vendar so se žene pod njegovim vodstvom zbrale šele 23. junija 1856. Evangeličanke so se združile v društvo predvsem z namenom, da v skladu s prirojeno žensko lastnostjo pomagajo sočloveku v stiski. Članice so bile zasebnice, soproge tovarnarjev, trgovcev, državnih in zasebnih uradnikov. Težišče delovanja društva je bilo humanitarno delo, v prvi vrsti pomagati revnim, bolnim, starim in vsem tistim članom ljubljanske evangeličanske občine, ki so bili potrebni pomoči, želelo pa je tudi pospeševati blagostanje evangeličanske občine v Ljubljani. Naloga članic je bilo tudi izvajanje dobrodelnosti zunaj lastne občine, to je pomagati tudi pripadnikom drugih veroizpovedi, ki so se znašli v stiski. Članice društva so vabile v svoje društvo tudi predstavnice drugih veroizpovedi.¹⁰

Za omilitev stiske pomoči potrebnega prebivalstva monarhije je bila npr. z dne 25. marca 1883 izdana Postava, s katero so bile odobrene podpore iz državnih sredstev v omilitev stiske.¹¹ Za kraje

⁷ ZAL, Zakon dne 28. avgusta 1883, veljaven za vojvodino Kranjsko, kako je občinam javno oskrbovati uboge. V: Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko, leto 1883, št. 17.

⁸ Sonja Anžič, str. 36.

⁹ Aleksandra Serše, Evangeljsko žensko društvo v Ljubljani 1856–1945, Etnolog. (Nova vrsta): glasnik Slovenskega etnografskega muzeja, letnik 11, Ljubljana, 2001, str. 57–65.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ ZAL, Postava od 25. marca 1883, s katero se dovoljujejo podporščine iz državnih sredstev v polajšanje stiske. V:

tistih dežel, ki so jih prizadele poplave, je postava odredila brezobrestna posojila v vrednosti do 500.000 goldinarjev. Ta vsota naj bi bila namenjena za nabavo semen in popravilo objektov in naprav, ki so bili poškodovani v poplavah. Občine in okraji dotičnih dežel naj bi vrnilo to vrednost v petih letih, začeni s 1. januarjem 1884. V podporo pomoči potrebnega prebivalstva je bila vlada pripravljena odobriti prizadetim občinam in okrajem posameznih dežel kredit v vrednosti 100.000 goldinarjev. Ta vsoto naj bi porabili za izgradnjo javnih stavb in pa za »nepovratne podporščine«, posebej za nabavo živil. Omenjene podpore naj bi razdeljevale državne oblasti v sporazumu z deželnimi odbori. Določila te postave niso veljala za ozemlje tistih dežel, katerim so bile, spričo poplav v letu 1882, odobrene iz državnih sredstev podpore na podlagi postav z dne 13. januarja 1883 (državni zakonik št. 30 in 31). Naloga izvrševanja določil postav iz 31. marca 1883 je bila dana ministrom za notranje zadeve, kmetijstvo in finance.¹² Za primerjavo poglejmo zakon z dne 27. decembra 1902 o dodelitvi podpor iz državnih sredstev za omilitev bede.¹³ Z njim je bila za podporo pomoči potrebnega prebivalstva v krajih, ki jih je prizadela ali jim je pretela beda, iz državnih sredstev odobrena vsota do 3.900.000 kron. Ta kredit je bil namenjen zlasti za podelitev podpor, »ki jih ni vrniti« in naj bi se porabile za nabavo živil, semen, krme za živino, za obnovo poškodovanih poslopij in za izvedbo obče koristnih javnih del »v sili pomoči potrebnim« osebam, občinam, okrajem, zadrugam in skladom. V izjemnih primerih so smeli iz tega kredita dovoliti tudi brezobrestna posojila, ki naj bi se največ v dvajsetih letih vrnila v obrokih, začeni s 1. januarjem 1908. Podpore in posojila naj bi razdeljevala državna oblastva.¹⁴

Zanimiva je tudi meddržavna pogodba med Avstro-Ogrsko in Italijo glede pravic ubogih do sodne pomoči.¹⁵ Priznavala je pravico avstrijskim in ogrskim državljanom do sodne pomoči v Italiji in

italijanskim državljanom v Avstriji in na Ogrskem v isti meri, kot so jo imeli lastni državljani, upoštevajoč pri tem zakone tiste dežele, v kateri so zahtevali pravno pomoč. Tujec, ki je zahteval pravno pomoč, naj bi svoje uboštvo izkazal z ubožnim listom, ki bi ga izdale oblasti »njegovega navadnega stanovlišča«. Pogodba je bila sklenjena za dobo pet let.¹⁶

Zaščita delavcev

Pregled razvoja delavskozaščitne zakonodaje v Avstriji do prve svetovne vojne kaže, da do leta 1883 zakonodaja, ki je urejala delavsko vprašanje, delavstva v glavnem ni ščitila. Tako je splošni kazenski zakonik iz leta 1803 prepovedoval vsako združevanje delavstva. Splošni državljanski zakonik iz leta 1811 je dajal osnovo za sklepanje delovnih pogodb na individualni ravni. Dekret pravnega ministrstva z dne 18. aprila 1828 je urejal spore med delodajalci in delojemalci. Ta uredba je bila že rezultat širjenja socialnih sporov in ni bila v korist delavstva. Če je med delodajalcem in delojemalcem izbruhnil spor v času delovnega razmerja, je sodil v pristojnost političnih oblasti, če pa je spor izbruhnil pozneje, je bilo pristojno sodišče. Ponovno je urejal mezdne spore dvorni dekret z dne 21. novembra 1846. Dejstvo je, da se je odnos države in družbe do socialne politike spreminjal. V obdobju liberalnega kapitalizma, ki je trajalo do 80. let 19. stoletja, je država poskušala vzdrževati t. i. socialni mir zgolj z represivnimi ukrepi in s posebno zakonodajo ni posegala v urejanje socialnih problemov, posledice prevelikega izkoriščanja pa je poskušala omiliti z dobrodelnostjo in kolektivno samopomočjo, ustanavljali so delavska bolnišnica in podporna društva.¹⁷ V razmerah liberalnega kapitalizma se je

in Italijo. V: Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane, leto 1883, št. 113.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Gospodarska kriza iz leta 1873 je omajala zaupanje v liberalne gospodarske nazore. Nasprotno pa so postali močnejši konservativni nazori. V: Andrej Pančur, Socialna misel v drugi polovici 19. stoletja, Preteklost sodobnosti (izbrana poglavja slovenske novejšje zgodovine), Ljubljana, 1999, str. 22. Eden najboljših poznavalcev avstrijskega 19. stoletja Helmut Rumpler opozarja, da je velika gospodarska kriza leta 1873 v habsburški monarhiji sicer prekinila predhodno konjunktorno rast in za več kot dve desetletji upočasnila gospodarski razvoj, vendar pri tem ni globlje in radikalneje posegla v gospodarskorazvojne težnje, saj ni vodila v gospodarski zlom, temveč h »koncentraciji in utrditvi novega industrijskega sistema«. Obseg krize naj bi precenjevali že

Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane, izdan 31. marca 1883, št. 42.

¹² Prav tam.

¹³ ZAL, Zakon z dne 27. decembra 1902. l. o dodelitvi podpor iz državnih sredstev v polajšavo oziroma odvrnitev bede. V: Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane, leto 1902, št. 249.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ ZAL, Pogodba od 9. februarja 1883 o vzajemnem dovoljevanju pravice ubožnih do sodne pripomoči med Avstro-Ogrsko

po tovarniških obratih, v rudnikih, na gradbiščih in drugih deloviščih močno razširilo otroško delo. Otroško delo je prvič urejal dvorni dekret z dne 11. junija 1842, ki je pomenil prvo delavsko zaščitno določbo v Avstriji. Gledano z današnjimi očmi, je bil omenjeni dekret za zaščito otrok, ki so bili zaposleni v tovarnah, »srhljiv«, a če ga primerjamo s stvarnostjo, se zdi »kar human«. ¹⁸ V prvi polovici 19. stoletja so otroci začeli delati pri sedmih ali osmih letih. Ta starostna meja se je zvišala šele konec 19. stoletja, ko so v Avstriji začeli resneje izvajati določila o obveznem šolanju. Otroci so delali v rudnikih, v železarskih in podobnih obratih, ki bi jih lahko uvrstili v težko industrijo, dalje v tekstilni in tobačni industriji. Npr. v rudnikih so sprva delali v dnevnikih kopih, se pravi nad zemljo, kjer so prebirali, sortirali, čistili in prali rudo, natovarjali in raztovarjali rudo, potiskali prazne vozičke itd. Ko so bili stari 12, 13 ali 14 let, so veljali za dovolj stare za delo pod zemljo, kjer so jih sprva porabili za prenašanje rude in jalovine v koših, za prevažanje praznih ali polnih vozičkov, sčasoma pa so postali kopачi. ¹⁹ Nekdanji zakoni so urejali delovne pogoje posameznih gospodarskih vej. Splošni Obrtni red, ki je bil izdan z razglasnim patentom 20. decembra 1859, je vpeljal skoraj popolno obrtno svobodo. V šestem poglavju je obravnaval obrtno pomožno osebje in tovarniške delavce. Delovne pogoje je urejeval na individualni pravni osnovi. Določbe o delavski zaščiti, o vajencih in pomočnikih je urejal na podlagi obrtne svobode. ²⁰

Zakon z dne 15. marca 1883, ki je spreminjal in dopolnjeval liberalni Obrtni red iz leta 1859, še ni obravnaval delavske zaščite. Poglavje, ki je obravnavalo pomožno osebje, je ostalo še nespremenjeno. Šesto poglavje Obrtnega reda je noveliral šele zakon z dne 8. marca 1885, ki govori o pomožnem osebju in predstavlja prvo kodifikacijo delavske zaščite. Uzakonil je 11-urni delavnik za tovarniške delavce,

prepovedal »truck sistem«²¹ in zahteval plačevanje mezd v gotovini, dalje je prepovedal zaposlovanje otrok pod 14 leti in zaposlovanje mladoletnih delavcev od 14. do 16. leta starosti ter delavk na težkih, zdravju škodljivih delovnih mestih in pri nočnem delu. Seveda pa je predvideval tudi izjeme, ki so veljale tako za podaljšanje delovnega časa kot za zaposlovanje mladoletnih delavcev in žensk na težkih in zdravju škodljivih mestih, pa tudi za nočno delo. Te izjeme je dovoljevala ministrska naredba z dne 27. maja 1885. Delovni čas je urejalo še več zakonov. Tako je zakon s spremembo člena 75 Obrtnega reda z dne 16. januarja 1895 urejal počitek ob nedeljah in praznikih. ²² Upoštevajoč vse novele avstrijskega obrtnega reda je bil položaj delavstva sledeč. ²³ Obrt se je delila na svobodno, rokodelsko in koncesionirano. V šestem poglavju je Obrtni red obravnaval obrtno pomožno osebje. Po določbah Obrtnega reda so bili to pomočniki (trgovski pomočniki, natararji, kočijaži), tovarniški delavci, vajenci in pomožni nižji uslužbenci. Za te delavce so veljale zaščitne določbe zakona o Obrtnem redu z vsemi novelami, ki so bile sprejete od leta 1883 dalje. Osebe v delovnem razmerju, ki so bile nameščene za opravljanje strokovnejših služb (delovodje, mehaniki, inženirji, kemiki, blagajniki, poslovodje, risarji, knjigovodje), ki so praviloma dobivali letno ali mesečno plačo, niso sodile med pomožne delavce, ampak so bili nameščenci in zanje niso veljale določbe delavske zaščite iz Obrtnega reda. Po zakonu o Obrtnem redu so imeli pomožni delavci vsaj osnovno zaščito in varstvo na delovnem mestu ter določene pravice. Delodajalci so imeli do svojih delavcev določene obveznosti, ki so jih morali izvajati. Tako je moral vsak lastnik obrata na svoje stroške poskrbeti za primerne delovne prostore, vzdrževati stroje, orodja. Delovni stroji

sodobniki. V: Peter Vodopivec, *Velika gospodarska kriza 1873 in Slovenci, Prispevki za novejšo zgodovino, XXXIX/2, Ljubljana, 1999, str. 26.*

¹⁸ Alenka Puhar, *Prvotno besedilo življenja, oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju, Studia humanitatis, Ljubljana, 2004, str. 291.*

¹⁹ *Prav tam, str. 294–295.*

²⁰ France Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1998, str. 21, 22.*

²¹ *Sistem, po katerem so delavci namesto denarja dobivali posebne bone, ki so jih lahko unovčili samo v delodajalčevih prodajalnah.*

²² France Kresal, *str. 23.*

²³ *Novele obrtnega reda: Zakon z dne 15. marca 1883, Državni zakonik št. 39, s katerim se spreminja in dopolnjuje obrtni red, Zakon z dne 8. marca 1885, Državni zakonik št. 22, s katerim se spreminja in dopolnjuje obrtni red, Zakon z dne 16. januarja 1895, Državni zakonik št. 21, s katerim se urejuje počitek ob nedeljah in praznikih v obrteh, Zakon z dne 23. februarja 1897, Državni zakonik št. 63, s katerim se spreminja in dopolnjuje obrtni red, Zakon z dne 25. februarja 1902, Državni zakonik št. 49, s katerim se spreminja in dopolnjuje obrtni red ter Zakon o noveli obrtnega reda z dne 5. februarja 1907.*

in njihovi deli so morali biti opremljeni s takimi varnostnimi napravami, da niso predstavljali nevarnosti za delavce. Dolžnost delodajalcev je bila nadalje, da so poskrbeli za čiste, svetle, zračne in dovolj velike delovne prostore. Lastniki obratov tudi niso smeli dajati delavcem za bivanje prostorov, ki bi bili zdravju škodljivi. V primerih, v katerih so zaposlovali pomožne delavce do 18 let in ženske, so bili dolžni pri dodeljevanju dela upoštevati njihova leta in spol.²⁴ Otroci pred dopolnjenim 14. letom starosti v tovarniških podjetjih niso smeli delati, mladoletni pomožni delavci med 14. in 16. letom starosti pa so smeli v tovarnah opravljati lažja dela, ki ne bi škodovala njihovemu zdravju in ovirala njihov telesni razvoj. Otrok pred dopolnjenim 12. letom starosti niso smeli jemati za redno obrtno ali tovarniško delo. Zaposlovanje otrok med dopolnjenim 12. in 14. letom starosti je bilo v tovarnah na splošno prepovedano, dovoljeno pa je bilo v obrti, a le, če ni škodovalo njihovemu zdravju in telesnemu razvoju in jih ni oviralo pri izpolnjevanju njihovih šolskih obveznosti. Delovni čas je smel trajati največ 8 ur dnevno. Dolžnost obiskovati šolo je trajala do dokončanega 14. leta starosti. Otrokom na podeželju in otrokom revnih slojev v mestih se je ta obveznost lahko skrajšala, vendar so morali najmanj šest let obiskovati šolo. Za redno obiskovanje šole so bili odgovorni starši, njihovi namestniki pa tudi lastniki tovarn in obrtnih podjetij. V tovarnah je bilo na splošno prepovedano nočno delo za »mladostne pomožne delavce« in ženske. Izjeme je lahko določil minister za trgovino na predlog obrtnih in trgovinskih zbornic in v soglasju z notranjim ministrom, a le za tiste mlade delavce, ki so že dopolnili 14 let, in za ženske, in sicer v tistih obratih, pri katerih je bilo to nujno potrebno. Ministrska uredba z dne 27. maja 1885 je določala, da lahko imenovane osebe delajo tudi ponoči zlasti v sledečih podjetjih: v plavžih, steklarnah, v obratih za čiščenje perja za postelje, v obratih za izdelovanje čipk s pomočjo

strojev, papirja, sladkorja ali konzerv itd.²⁵ Seveda so se v praksi pojavljale kršitve določb tega zakona glede otroškega dela v tovarnah in drugih obratih. Oblasti so nadzirale zaposlovanje mladoletnih delavcev in preganjale prekomerno izkoriščanje, ki bi bilo škodljivo zdravemu razvoju otrok. Po potrebi so podjetnike tudi kaznovale.

Skratka, delodajalci so bili dolžni poskrbeti za varnost svojih pomožnih delavcev. V primerih, ko teh nevarnosti ni bilo moč popolnoma odpraviti, je bila dolžnost delodajalcev, da jih je poskušala zmanjšati s primernimi napravami. Lastnike obratov, ki teh določil obrtnega reda o varnosti svojih pomožnih delavcev niso upoštevali, je lahko kaznovalo »*obrotno oblastvo*«. Seveda pa se je tudi od delavcev pričakovala določena stopnja previdnosti pri delu. V primerih poškodbe delavca (ali celo smrti) kljub njegovi pazljivosti, je bila predvidena kazen po kazenskem zakoniku zaradi »*prestopka proti varnosti življenja*«. Poškodovani delavec je imel tudi pravico zahtevati odškodnino, za kar je bilo pristojno civilno sodišče. Obrtni nadzorniki so izvajali nadzor obrtnih delavnic in stanovanj, ki so jih delavci dobili od delodajalcev.²⁶ Obrtni red je predvideval tudi odmore med delom. Ti naj bi skupaj znašali ne manj kot poldrugo uro. Od tega je morala biti ena ura počitka opoldne, druge pol ure pa se je lahko porazdelilo na odmor dopoldne in popoldne, a samo v primeru, če je trajal strnjeni delovni čas več kot pet ur, sicer odmor ni bil obvezen. Namreč, če je trajalo delo dopoldne oziroma popoldne manj kot pet ur, je lahko počitek odpadel. Podobno pravilo je bilo predvideno za nočno delo, le da je bila polnoč tista meja, od katere nazaj oziroma naprej se je meril delovni čas. Ker je bila za nekatere obrate prekinitev dela oziroma predolga ustavitev negativna, je lahko minister za trgovino sporazumno z ministrom za notranje zadeve po zaslišanju trgovskih in obrtnih zbornic imenoval tiste obrate, v katerih so se lahko odmori preložili na drug čas med delom. Ministrska uredba z dne 27. maja 1885 je za nekatere obrti in tovarne dopuščala izjeme glede časa odmora. To se je nanašalo predvsem na velike obrate in tovarne. Izmed malih

²⁴ Zakon z dne 8. marca 1885 je uvedel za obrtne pomožne delavce do takrat neznano starostno mejo 16 let. Obrtne delavce pred dopolnjenim 16. letom imenuje »mladostne pomožne delavce«. Za te je predvideval, da se jim delavska knjižica ni smela izročiti brez privolitve očeta ali varuha oziroma domače občine. Nadalje je predvideval, da brez privolitve zakonitega zastopnika »mladostni pomožni delavci« ne morejo skleniti delovnega ali učnega razmerja. Glede obrtnih pomožnih delavcev, starih nad 16 let, omenjeni zakon ni predvideval nobene določbe glede pravne zmožnosti sklepati pogodbe o delu.

²⁵ Anton Kralj, *Obrtni red. Zbirka in razlaga najvažnejših obrtnih zakonov, ukazov in razzodb upravnega sodišča*. V: *Knjižica slovenske krščansko-socialne zveze*, 8. zvezek, I. leto. Ljubljana, 1902, str. 156.

²⁶ Prav tam, str. 107–114.

Trd boj za obstanek ni prizanesel nikomur, tudi ženam ne. (*Proletariat: Kultur und Lebensweise im 19. Jahrhundert. Wien, 1986*)

obratov pa so imeli to pravico preložitve odmora na drug čas peki, slaščičarji, trgovci, prevozniki, gostilničarji in brivci. Za nespoštovanje določb glede pravice pomožnih delavcev do odmora med delom je bila za delodajalce predvidena denarna kazen v vrednosti 20–800 kron.²⁷

Zakon z dne 16. januarja 1895 je določal, da mora ob nedeljah in praznikih vse delo počivati najmanj 24 ur. Zakon o nedeljskem počitku je veljal le za »obrtno delo«. Od tega pravila so bila izvzeta »osebna dela obrtnikova«, ki jih je lahko delal sam brez pomožnih delavcev tudi ob nedeljah, če se delo ni izvajalo javno. Skratka, nedeljski počitek se je moral začeti najkasneje ob 6. uri in hkrati za vse delavce. Trajati je moral najmanj 24 ur. Izjeme so veljale le za nujna vzdrževalna dela in za take vrste obratov, kjer je proizvodni proces zahteval neprekinjeno delo (npr. cementarne, opekarne, usnjarne, plavže, industrijo lončarskega blaga, belilnice, barvarne, tiskarne tkanin, papirnice, mline, elektrarne, javno razsvetljavo, plinarne itd.). De-

lavci, ki so delali tudi ob nedeljah, so imeli pravico do nadomestnega počitka.²⁸ Lastniki obratov so bili dolžni premožnim delavcem in vajencem do 18. leta omogočiti obiskovanje obrtnih večernih in nedeljskih šol. Vsi pomožni delavci so morali imeti delavske knjižice, trgovski uslužbenci pa uradno potrjena spričevala prejšnjih delodajalcev. Brez njih jih delodajalci niso smeli sprejeti na delo. Vanje so vpisovali delovna in učna razmerja ter spričevala o sposobnostih in vedenju. Prepovedano je bilo vpisovati opombe, ki bi škodoval delavcu. V času delovnega ali učnega razmerja je delavsko knjižico hranil delodajalec. Delavske knjižice so veljale tudi kot legitimacija in potni list za potovanje v okviru države za dobo enega leta. Delavec je imel pravico do izplačila tedenske mezde, in sicer v gotovini. V mezdo je bilo dopustno vračunati stanovanje, hrano, kurjavo, uporabo vrta, zdravila, zdravniško pomoč, če sta se delodajalec in delavec že prej tako dogovorila in če cena teh dobrin ni presegala nabavnih stroškov. Prepovedano je bilo namesto gotovine izdajati posebne konzumne znamke. Delavec

²⁷ Prav tam, str. 114–115.

²⁸ Prav tam, str. 115–121.

je imel pravico do štirinajst dnevnega odpovednega roka. Delodajalec je lahko v določenih primerih odpustil delavca tudi brez odpovednega roka, in sicer, če delavec ni ustrezno opravljal svojega dela, če je delodajalcu posredoval ponarejeno delavsko knjižico, če je zakrivil tatvino, če je izdal poslovno tajnost, če je žalil ali grozil delodajalcu, če je po svoji krivdi postal nesposoben za delo, če je nesposobnost za delo trajala več kot štiri tedne, če je bil več kot štirinajst dni zaprt in če je imel kakšno nalezljivo bolezen. Če je delavec predčasno zapustil svoje delovno mesto, se je to štelo kot prekršek. Delodajalec je imel pravico pomožnega delavca s pomočjo oblasti prisiliti, da se je vrnil na delo za še preostali čas ter zahtevati povračilo škode, ki jo je delavec s tem svojim dejanjem povzročil. Takšnega delavca tudi ni smel zaposliti noben drug delodajalec, saj je s tem kršil določbe Obrtnega reda, poleg tega pa je moral skupaj z delavcem odgovarjati za nastalo škodo. Spore med delavci in delodajalci so reševala posebna sodišča, ki so jih sestavljali predstavniki obeh strank. Zakon z dne 27. novembra 1896 je določbe tega zakona razveljavil in vpeljal obrtna sodišča, če pa obrtnih sodišč ni bilo, so spore reševala okrajna sodišča. Vsako podjetje je moralo voditi vpisno knjigo o svojih delavcih, v kateri so bili navedeni osebni podatki delavca, domovinska občina, datum vstopa v podjetje, vrsta dela, ki ga je opravljal, podatki o bolniški blagajni, ki ji je delavec pripadal, in datum izstopa iz podjetja. Ta vpisna knjiga je morala biti dostopna organom oblasti. Vsaka tovarna in obrat, v katerem je bilo zaposlenih več kot 20 delavcev, je moral imeti delovni red. Ta je moral biti vedno javno izobešen in vsakomur dostopen.²⁹

Z zakonom z dne 17. junija 1883 so bili oblikovani obrtni inšpektorati, ki so skrbeli za osnovno delavsko zaščito v socialnozdravstvenem oziru.³⁰ Zakon je določal, da je v pristojnosti ministra za trgovino v dogovoru z notranjim ministrom imenovanje določenega števila obrtnih nadzornikov (kolikor zahtevajo potrebe) in imenovanje enega osrednjega obrtnega nadzornika. Njegov delokrog je obsegal vsa »obratna podjetja« enega ali več okrajev ene dežele. Minister za trgovino je lahko izje-

moma znotraj deželnih meja ta delokrog razširil ali skrčil. Obrtni nadzorniki so bili podrejeni politični oblasti dežele in so imeli nalogo, da pazijo na izvajanje predpisov, povezanih z varstvom delavcev in njihovim zdravjem tako na delovnem mestu kot tudi tam, kjer so delavci prebivali. Njihova naloga je bil tudi nadzor nad izvajanjem predpisov o delovnem času, odmorih med delom, delavskih mezdah in o izučitvi mladih pomožnih delavcev. Skratka, obrtni nadzorniki naj bi pomagali »obratovnim oblastvom«, skrbečim za izvajanje določil Obrtnega reda, kot nadzorovalni, poročevalni in svetovalni strokovni organ. Lastniki obratov ali njihovi namestniki so bili po zakonu dolžni kardarkoli (ponoči le takrat, ko se je delalo) omogočiti obrtnemu nadzorniku, potem ko se je ta legitimiral z izkaznico, ki jo je izdal deželni glavar in jo je bilo potrebno vsako leto obnoviti, dostop v vse delovne prostore in tudi sanitarije. Lastnik obrata ali njegov namestnik je imel pravico spremljati obrtnega nadzornika. Obrtni nadzornik je imel pravico tudi izprašati lastnika obrata ali njegovega namestnika in seveda tudi zaposlene delavce, a le tako, da s tem ni oviral delovnega procesa. Obrtni nadzornik je imel pravico tudi do vpogleda v dokumentacijo podjetja. Če je bilo delo obrtnega nadzornika ovirano s strani določene osebe v obratu, je bila ta oseba kaznovana na podlagi določb Obrtnega reda. Seveda, če je obrtni nadzornik pri pregledu določenega podjetja opazil nepravilnosti, je od lastnika podjetja zahteval odstranitev nepravilnosti. V primeru odpora lastnika podjetja, je bil le-ta naznanjen pristojnemu »obratnemu oblastvu«. Zanimiva je določba zakona, ki apelira na obrtne nadzornike, naj svoje delo v posameznih podjetjih izvajajo korektno v smislu taktnega spodbujanja obrtnikov k spoštovanju določb zakona, ustvarjanja ravnotežja med interesi obrtnikov in pomožnih delavcev, pridobivanja zaupanja tako delodajalcev kot delavcev in ustvarjanja dobrih odnosov med obojimi. Obrtni nadzorniki so bili dolžni podati ministru za trgovino natančna letna poročila o delu, v katerih so lahko navedli tudi svoje predloge. Ta poročila je bilo potrebno tudi vsako leto predložiti državnemu zboru. Obrtni nadzorniki so imeli značaj državnih uradnikov ter so bili podvrženi službenim predpisom, ki so veljali za državne uradnike. Za obrtne nadzornike je bil lahko imenovan tisti, ki je imel potrebno strokovno

²⁹ France Kresal, str. 26–27.

³⁰ ZAL, Postava od 17. junija 1883 o postavitvi obrtnih nadzornikov. V: Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru, leto 1883, št. 117.

izobrazbo in je govoril jezike, ki so se govorili v določenem »nadzornem okolišju«.³¹

Za vse delavstvo je bil pomemben zakon o noveli Obrtnega reda z dne 5. februarja 1907, ki je dajal pravno osnovo za sklepanje kolektivnih pogodb. To pomeni, da so odslej pravice in ugodnosti, ki jih je v kolektivni pogodbi priznal podjetnik, avtomatično veljale za vse delavce določenega obrata, za katerega je bila le-ta sklenjena. Delodajalec ni več sklepal pogodb o delu z vsakim delavcem posebej, niti posamezen delavec s podjetnikom, pač pa vsi delavci kolektivno. Delavce so predstavljali izvoljeni delavski predstavniki ali pa delavske strokovne organizacije. Do leta 1906 je bilo v Avstriji sklenjenih samo 20 kolektivnih delovnih in mezdnih pogodb, v letu 1906 pa že 448. Največ kolektivnih pogodb so sklenili kovinarji in strojni delavci, sledili so živilski, tekstilni, gradbeni, lesni in usnjarski delavci. Kolektivne pogodbe so določale dolžino delovnega časa. Večinoma so ga skrajšale na 9 do 10 ur dnevno. S kolektivnimi pogodbami so bile določene višje mezde. Mnoge kolektivne pogodbe so priznale delavske in obratne zaupnike ter strokovne organizacije kot zastopnice delavskih interesov.³² Seveda pa sklepanje kolektivnih pogodb ni bilo vedno lahko. Večina jih je bila sklenjenih šele po večkratnih stavkah. Največ kolektivnih pogodb je bilo sklenjenih tam, kjer so bile močne strokovne organizacije. V Avstriji je bilo to okoli Dunaja in na Češkem.

Dne 7. februarja 1907 so bili izdani predpisi za preprečitev nezgod in za varovanje zdravja delavcev, zaposlenih pri »izvrševanju nadtalnih stavb in drugih stavbnih del«.³³ Glede, recimo, strešnih in podobnih nevarnih del (spravljanje snega s strehe, instalacija strelovodov, nevarna kleparska dela, steklarska dela) je bilo predpisano, da morajo imeti delavci varnostni pas z vrvjo. Kadar so se na novo pokrivala steklene strehe, je bilo potrebno pod njimi postaviti z deskami trdno pokrit oder. Odpadki stekla so se morali takoj odstraniti. V primeru nočnega dela je bila predpisana zadostna razsvetljava

delovnih mest ter dohodov do njih. Vodilne žice električne razsvetljave je bilo potrebno zavarovati in osamiti, tako da se jih ni mogel nihče dotakniti. Pri delih, ki so bila nevarna za oči, so morali biti delavci zavarovani z zaščitnimi očali. Za zavarovanje ostalih delavcev, ki so delali v bližini, je bilo priporočljivo napraviti zaščitne stene ali mreže. Glede dela žensk je zakon določal, da lahko noseče žene opravljajo le lažja dela. Zakon je vseboval tudi predpise glede varstva zdravja. Na gradbišču, kjer je delalo več kot deset delavcev, je bilo potrebno narediti številu delavcev primerno velik prostor, kjer se je po potrebi kurilo in se je izvajala prva pomoč. Takšen prostor je moral biti opremljen s pripomočki za ustavljanje krvi, obvezami, antiseptičnimi pripomočki. Na vsakem gradbišču je bilo potrebno preskrbeti zadostne količine sveže pitne vode, urediti v skladu z zdravstvenimi predpisi sanitarije, upoštevajoč pri tem število delavcev. Če je na gradbišču delalo več kot deset oseb, je bilo potrebno sanitarije ločiti po spolu delavcev in jih označiti z napisi. Delavci so morali biti seznanjeni s predpisi o varstvu pri delu, ti pa so morali biti javno izobešeni.³⁴

Z razvojem industrije je naraščalo tudi število delavstva, ki se je koncentriralo okrog industrijskih središč in večjih tovarn. Vedno bolj pereče je postajalo stanovanjsko vprašanje, ki ga je poskušal rešiti stanovanjskoskrbstveni zakon z dne 22. decembra 1910, na podlagi katerega je bil ustanovljen stanovanjskoskrbstveni fond za gradnjo delavskih stanovanj.³⁵ Fond (»zaklad«) naj bi upravljalo ministrstvo za javna dela v sporazumu s finančnim ministrstvom. Zakon je nadalje določal zneske, ki bi jih prispevali v ta fond. Tako je bilo npr. v letih 1911 in 1912 predvidenih skupaj 1,500.000 kron. Ta vsota naj bi se postopoma povečevala in v letu 1921 dosegla 4,000.000 kron. Ti zneski bi bili vključeni v posamezne državne proračune in bi se fondu izplačevali v enakih mesečnih obrokih. Glavna naloga fonda je bila dajati kreditno pomoč samoupravnim korporacijam (okrajji, občine), javnim korporacijam, zavodom ter »občekoristnim združbam« (stavbne zadruge, stavbna društva) za gradnjo majhnih sta-

³¹ Prav tam.

³² France Kresal, str. 24.

³³ ZAL, Ukaz trgovinskega ministra v sporazumu z ministrom za notranje zadeve z dne 7. februarja 1907, s katerim se izdajajo predpisi za preprečitev nezgod in za varstvo zdravja delavcev v obrtnem izvrševanju nadtalnih stavb. V: Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru, 12. februar 1907, št. 24.

³⁴ Prav tam.

³⁵ ZAL, Zakon z dne 22. decembra 1910 o ustanovitvi zaklada, s katerim se skrbi za zgradbo stanovanj. V: Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru, 30. december 1910, št. 242.

novanj in pridobitev za to določenih zemljišč, dalje za pridobitev hiš z majhnimi stanovanji oziroma pridobitev hiš, ki bi se preuredile v več majhnih stanovanj in končno odkup hipotek nad hišami, ki so jih zgradile zgoraj omenjene združbe že pred veljavnostjo tega zakona.³⁶

Delavsko zavarovanje

Začetki delavskega zavarovanja segajo v konec 18. stoletja, ko so začela nastajati društva za medsebojno pomoč, t. i. podporna društva in bratovske skladnice, kamor so člani mesečno plačevali enotne zneske ter z zdravniki sklepali pogodbe. Bratovske skladnice kot socialnozavarovalne ustanove je uzakonil že rudarski zakon z dne 23. maja 1854. Od takrat dalje je bilo v Avstriji socialno zavarovanje rudarjev in topilniških delavcev obvezno. Vsi drugi delavci, predvsem tisti v industriji, ki jih je bilo vedno več, še nekaj časa niso dosegli socialnega zavarovanja. V primeru bolezni, starosti in smrti so bili tovarniški delavci in njihovi svojci navezani le nase in na javno dobrodelnost. Delodajalci niso bili dolžni ničesar prispevati za delavce. Dvorni dekret z dne 18. februarja 1837 je sicer določal, da so bili tovarnarji, obrtniki in trgovci dolžni plačevati za svoje delavce oskrbo v javnih bolnicah, a največ štiri tedne. Tudi Obrtni red z dne 20. decembra 1859 še ni reševal vprašanja pomoči za bolne tovarniške delavce. 85. člen Obrtnega reda je nejasno določal, da je podjetje dolžno ustanoviti samostojno podporno blagajno ali pa pristopiti k že obstoječi, če bi se glede na veliko število delavstva zdela potrebna skrb za pomoč delavcem v primeru nezgod ali bolezni. Spričo takšnega stanja so si morali delavci pomagati s samopomočjo. Ustanavljali so svoja bolniška in podporna društva. Pri tem so sodelovali tudi podjetniki. To so bili prvi začetki delavskega zavarovanja.³⁷ Nezgodno zavarovanje za tovarniške delavce v avstrijski polovici habsburške monarhije je vpeljal zakon z dne 28. decembra 1887. To je bil prvi socialnozavarovalni zakon v Avstriji.³⁸ Naslednje leto je bil sprejet še zakon za bolniško zavarovanje. V Prekmurju je ogrska zakonodaja

enake predpise uvedla leta 1891 (obvezno bolniško zavarovanje je Ogrska reformirala leta 1907). Rudarji so bili obvezno zavarovani pri bratovskih skladnicah že od leta 1854, državni uslužbenci že prej, prav tako železničarji že od leta 1844. Nezgodno zavarovanje, ki je bilo ločeno od bolniškega, je bilo urejeno po panogah. Tovarniški delavci so bili zavarovani proti nezgodam pri delavskih nezgodnih zavarovalnicah. Za Kranjsko in Primorsko je bil sedež zavarovalnice v Trstu, za Koroško in Štajersko v Gradcu. Železničarji so bili nezgodno zavarovani pri Železničarski nezgodni zavarovalnici na Dunaju od leta 1869. Rudarji so bili do leta 1914 nezgodno zavarovani pri svojih bratovskih skladnicah, potem pa do leta 1918 pri posebni nezgodni zavarovalnici za rudarje na Dunaju. Vse stroške nezgodnega zavarovanja so plačevali delodajalci.³⁹ Določbe omenjenega zakona so veljale za vse delavce in obrtne uradnike v tovarnah in »plavilnicah«, v rudnikih na »nepridržane rudnine«,⁴⁰ v ladjedelnicah, v kamnolomih, v gradbeništvu. Pod pojmom delavci so bile mišljene tudi tiste osebe, ki se še niso izučile za svoj poklic in spričo tega niso prejemale zaslužka oziroma so ga prejemale manj. Niso pa bili zajeti delavci, ki so izvajali samo kakšna »popravna dela« na zgradbah. Pri gradnji pritličnih bivalnih in gospodarskih poslopij na podeželju kot tudi pri drugih gradnjah, povezanih s poljedelstvom, določila tega zakona niso veljala, če je bil pri teh delih vključen le gospodar, njegovi domači ali pa kakšni drugi prebivalci tistega kraja, ki se sicer niso ukvarjali z gradbenimi deli in so samo pomagali gospodarju in njegovim domačim. Sicer pa je bil, po določitih tega zakona, minister za notranje zadeve tisti, ki je lahko delavcem določenih podjetij, katerih dejavnost ni bila »nevarna«, odvzel pravico zavarovanja. Enako je imel pravico »podvreči dolžnosti zavarovanja« podjetja, katerih dejavnost je bila »nevarna« (npr. požarna nevarnost). Ta zakon pa ni bil namenjen tistim javnim uslužbencem, ki jim je (in tudi njihovim svojcem) v primeru kakšne nezgode pripadala pravica do pokojnine, ki je presejala s tem zakonom določeno rento. Nadalje je zakon določal, kaj je predmet zavarovanja in način izplačevanja

³⁶ Prav tam.

³⁷ France Kresal, str. 157.

³⁸ ZAL, Zakon z dne 28. decembra 1887 o zavarovanju delavcev v primeru nezgode. V: Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane, dne 1. januarja 1888, št. 1.

³⁹ France Kresal, str. 159.

⁴⁰ V 1. členu Zakona z dne 28. decembra 1887 je istočasno navedeno sledeče: »Za zavarovanje delavcev in vršbenih uradnikov v rudnikih na pridržane rudnine in v napravah k njim spadajočih proti posledicam nezgod, ki se utegnejo pripetiti pri delovršbi, poskrbi poseben zakon.«

povračila škode v primeru nezgode. Predmet zavarovanja je bilo s tem zakonom določeno povračilo škode, ki je nastala zaradi telesne poškodbe zavarovanca ali zaradi njegove smrti. V primeru telesne poškodbe je bila predvidena renta, ki naj bi se poškodovancu začela izplačevati pet tednov po nastanku poškodbe. Izplačevala naj bi se toliko časa, dokler je poškodovanec nesposoben za delo. Višina rente se je izračunala na podlagi celoletnega zaslužka poškodovanca na delovnem mestu, na katerem se je pripetila nesreča. V primeru, da poškodovanec ni bil celo leto zaposlen na tem delovnem mestu, se je renta izračunala na podlagi zaslužka, ki so ga prejeli ostali delavci na podobnem delovnem mestu. Določena dela so se opravljala le krajši čas, ne čez celo leto. V tem primeru je zakon določal, da se renta določi na podlagi povprečnega dnevnega zaslužka. Upoštevalo pa se je le število delovnih dni. Če so se pri delu poškodovali vajenci, prostovoljci, praktikantje, torej osebe, ki niso prejemale plačila oziroma minimalni zaslužek, so višino odškodnine za nezgodo izračunali na podlagi najnižjega zaslužka polno plačanih delavcev za delo, za katerega so se zgoraj omenjeni učili. Toda višina odškodnine ni presegala 300 goldinarjev. Sicer pa je zakon določal, da v primeru popolne nesposobnosti za delo znaša renta 60 % letnega zaslužka. V primeru, da je poškodovanec sam, namenoma povzročil nezgodo, ni bil upravičen do odškodnine. V primeru smrti ponesrečenca, je bil le-ta upravičen do pogrebniških stroškov (največ 25 goldinarjev), njegovi domači pa do rente, ki se jo določili po že navedenih kriterijih. Tako je bila vdova upravičena do ponovne poroke ali pa do svoje smrti prejemati 20 % letnega zaslužka umrlega, vsak zapuščen zakonski otrok do dopolnjenega 15. leta starosti pa 15 % letnega zaslužka umrlega. V primeru, da je otrok izgubil še drugega starša, je bil upravičen do prejemanja 20 % letnega zaslužka. Nadalje je zakon določal, da pripada vsakemu zapuščenemu nezakonskemu otroku do dopolnjenega 15. leta starosti 10 % letnega zaslužka. Rente vdovi oziroma vdovcu in otrokom niso smele skupaj presegati 50 % letnega zaslužka. V primeru, da se je poškodovanec poročil po nezgodi, po njegovi smrti njegovi vdovi oziroma vdovcu in otrokom ni pripadalo nič. Ta določba je veljala tudi za nezakonske otroke (poškodovanec jih je imel po poškodbi) in za izvenzakonskega partnerja (vdova oziroma vdovec).⁴¹ Po zakonu je ime-

⁴¹ Prav tam.

la zavarovalnica pravico zadolžiti pristojnega obrtnega nadzornika, da si je ogledal »dolžnosti zavarovanja podvrženo vršbo«. Pri takšnem ogledu so uporabljali določila zakona z dne 17. junija 1883. Lastnik obrata, kjer naj bi nadzornik izvajal ogled, je bil dolžan le-temu predložiti vsa pojasnila, zlasti o tistih napravah v obratu, ki so predstavljale potencialno nevarnost za nezgode pri delu. Dolžnost obrtnega nadzornika je bila, da je po ogledu določenega obrata, poročal zavarovalnici o svojih opažanjih. Zavarovalnica je nadalje ukrepala v skladu s tem poročilom. Pri »političnem oblastvu prve stopnje«, pod oblast katerega je sodil določen obrat, je dosegla izdajo naredb, ki jih je bil lastnik določenega obrata dolžan upoštevati. Namreč, v skladu s temi naredbami je moral izboljšati delovne pogoje in preprečiti nesreče pri delu. Glede »dolžnosti naznanjati nezgode« je zakon določal, da mora lastnik obrata oziroma oseba, ki je bila prisotna v času, ko se je zgodila nesreča pri delu, pisno obvestiti »politično oblastvo prve stopnje«, in sicer v roku petih dni. Prav tako je bilo potrebno v istem času obvestiti zavarovalnico. V primeru težje nesreče pri delu (nesposobnost za delo več kot štiri tedne ali pa celo smrt) je bila dolžnost »političnega oblastva«, da je raziskalo okoliščine nesreče, se pravi, kaj je bil vzrok za nesrečo in kakšne vrste je bila nesreča, kdo je bila poškodovana oseba in kakšen je bil njen zaslužek, bivališče poškodovanca in v primeru smrti, če je poškodovana oseba zapustila družinske člane, kdo so upravičenci do odškodnine. Zavarovalnica je seveda tudi imela pravico sodelovati pri preiskavi nesreče. O pritožbah oškodovancev zoper zavarovalnico (v primeru, da ni priznavala njihovih zahtev) je odločalo »razsodišče«, ki se je nahajalo v mestu, kjer je zavarovalnica imela svoj sedež.⁴²

Bolniško zavarovanje je urejal zakon z dne 30. marca 1888.⁴³ Veljal je za vse delavce in obrtne uradnike, ki so bili zavarovani v primeru nesreče pri delu na podlagi že omenjenega zakona. Za delavce oziroma obrtne uradnike so v smislu zakona o bolniškem zavarovanju šteli tudi vajence, prostovoljce, praktikante in druge osebe, ki zaradi nedokončane izobrazbe niso imeli nobene ali pa le nizko plačo. Določbe zakona so veljale tudi za vse

⁴² Prav tam.

⁴³ ZAL, Zakon z dne 30. marca 1888 o zavarovanju delavcev glede bolezni. V: Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane, leto 1888, št. 33.

Delavci, med njimi mladoletni, pri zasluženem kratkotrajnem odmoru.
(*Proletariat: Kultur und Lebensweise im 19. Jahrhundert. Wien, 1986*)

delavce in obrtne uradnike, ki so delali v rudnikih na »*pridržane rudnine*« in k njim spadajočim napravam, ali pa v podjetjih, za katera so veljale določbe obrtnega reda, dalje pri delih na železnici in v notranjem pomorskem prometu. Ni pa ta zakon veljal za osebe, ki so bile zaposlene v pomorstvu, kjer so veljali pomorski zakoni. Dolžnost biti zavarovan ni veljala za »*služnike*«, ki so bili s »*trdno plačo*« zaposleni v državni službi, deželni službi, v službi okraja, občine ali kakšnega »*javnega fonda*«. Bolniško zavarovanje se je v okviru tega zakona kazalo v dodeljevanju podpor bolnikom in kritju pogrebnih stroškov. Podpora bolniku je pomenila, da je oseba dobivala od začetka bolezni brezplačno zdravniško zdravljenje in potrebna zdravila. V primeru, da je bolezen trajala več kot tri tedne in je bil bolnik nesposoben prislужiti denar, je bil od začetka bolezni in ves čas trajanja bolezni upravičen do t. i. bolnišnine (»*bolniščine*«, »*obolevščine*«). To je bila denarna podpora v vrednosti 60 % običajne mezde, vendar najdlje 20 tednov. Ob tem so imeli zavarovanci, kot rečeno, pravico do zdravniške pomoči, zdravlil, porodniške pomoči, pa tudi zdravljenja v

bolnišnici, če to ni trajalo dlje kot štiri tedne. Porodnice so prav tako štiri tedne po porodu dobivale hranarino, ki je bila enaka 60-odstotni povprečni mezdi. Bolniška blagajna (prva bolniška blagajna pri nas je bila ustanovljena 1. avgusta 1889) je izplačevala tudi pogrebnino, ki je znašala toliko, kot je bila 20-dnevna povprečna mezda. Osnova za izračunavanje boleznin je bila običajna mezda. Ta ni bila odvisna od delavčevega dejanskega zaslužka, pač pa od njegove uvrstitve v mezdni razred oziroma od njegove strokovne kvalifikacije.⁴⁴ Zakon je razločeval naslednje bolniške blagajne: okrajne, obratne, stavbinske, zadružne, društvene in bratovske skladnice za rudarje in topilničarje; oblikovane so bile že na podlagi rudarskega zakona z dne 23. maja 1854, zakon z dne 28. julija 1889 pa jih je reformiral. Okrajne bolniške blagajne so temeljile na načelu vzajemnosti. Praviloma naj bi za vsak sodni okraj ustanovili eno takšno bolniško blagajno, in sicer v kraju, kjer je imelo okrajno sodišče svoj sedež. Je pa imela deželna politična oblast

⁴⁴ *Prav tam.*

pravico do drugačne odločitve, upoštevajoč pri tem posebnosti posameznih okrajev. Tako je lahko npr. odločila, da so za več sodnih okrajev ene in iste dežele ustanovili samo eno bolniško blagajno ali pa za en sodni okraj več bolniških blagajn. Člani okrajne bolniške blagajne so bili v prvi vrsti v njenem okolišju delujoče osebe, ki so se morale zavarovati na podlagi določil tega zakona. Člani so postali takoj z nastopom določenega dela. Izstopili pa so lahko le tedaj, ko so dokazali, da so zavarovani pri kateri od drugih, prej navedenih bolniških blagajn. Osebe, ki so zapustile delo, zaradi katerega so bile člani določene okrajne bolniške blagajne ter niso pristopili k takemu delu, na podlagi katerega bi postali člani kakšne druge okrajne bolniške blagajne ali katere izmed prej omenjenih bolniških blagajn, so ostajali člani vse dotlej, dokler so prebivali v državnem zboru zastopanih kraljevinah in deželah ter so plačevali prispevke. Če pa katera od teh oseb štiri tedne zaporedoma ni plačevala prispevkov, je prenehala biti član bolniške blagajne in je s tem izgubila ugodnosti, ki ji jih je bila dolžna nuditi bolniška blagajna. Podjetnik, ki je zaposloval več kot 100 delavcev, je lahko ustanovil obratno bolniško blagajno, če s tem ni oviral delovanja okrajne bolniške blagajne. Ustanovitev je dovoljevala deželna politična oblast. Podjetniku, v čigar obratu so bili delavci izpostavljeni nevarnostim pri delu, je deželna politična oblast naložila dolžnost ustanovitve bolniške blagajne ne glede na število delavcev. Omenjena določila pa niso veljala za podjetnike, ki so na podlagi sedmega poglavja obrtnega reda pripadali obrtni zadrugi. Obrtne zadruge so bile dolžne ustanoviti in vzdrževati zadržne bolniške blagajne za podporo pomočnikom v primeru bolezni. Obrtni lastniki niso imeli pravice biti člani zadržne bolniške blagajne, ki je bila namenjena pomočnikom. Zadržne bolniške blagajne so bile torej po določilih tega zakona ustanovljene na podlagi sedmega poglavja obrtnega reda (»Zadruge«).

»Stavbinski gospodarji« so bili dolžni po ukazu deželne politične oblasti ustanoviti stavbinske bolniške blagajne za delavce, ki so bili za daljši čas zaposleni pri gradnji določene poti, železnice, prekopa, nasipa kot tudi pri kaki drugi gradnji. Bratovske skladnice so bile ustanovljene na podlagi rudarskih predpisov. Njihovi člani niso smeli pripadati kateri od, na podlagi tega zakona, ustanovljenih bolniških blagajn. Društvene bolniške blagajne so bile ustanovljene po takrat veljavni zakonodaji o

društvi. Sredstva, s katerimi so bolniške blagajne pokrivalle svoje stroške, so morali preskrbeti skupno delavci in delodajalci. Dve tretjini zneskov so morali prispevati delavci, eno tretjino pa delodajalci. Velikost zneska se je določala v odstotkih glede na delavčevo plačo, vendar ni smela presežati 3 % plače. Obratni uradniki z več kot 2400 kron letne plače so morali plačevati celotne prispevke sami. Če delavci plače niso dobivali v denarju, je moral njihove prispevke poravnati delodajalec. Prispevke za bolniško blagajno so blagajnam v celoti nakažovali podjetniki, delavčeve prispevke pa nato ob izplačilu mezde delavcem odtegnili.⁴⁵

Do konca leta 1889 je bilo na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem ustanovljenih 65 okrajnih bolniških blagajn z okoli 15.000 zavarovanci, 23 obratnih bolniških blagajn s 5400 zavarovanci, 11 združenih bolniških blagajn s 1290 zavarovanci in 1 društvena blagajna z 282 zavarovanci. Število zavarovancev je stalno naraščalo. Zanimivi so tudi podatki o dohodkih in izdatkih bolniških blagajn na Kranjskem. Prvo leto poslovanja so imele vse 22.876 goldinarjev dohodkov in 16.950 goldinarjev izdatkov in tako zaključile poslovno leto s 5926 goldinarji presežka. Največ sredstev je bilo namenjenih za izplačilo boleznin in porodnin, nato za upravne stroške, za zdravnike, kontrolorje in za zdravila. Dohodke blagajn so predstavljali obvezni prispevki (22.025 goldinarjev), globe in razno (640 goldinarjev) ter obresti (221 goldinarjev). Leta 1913 so imele bolniške blagajne na Kranjskem že 771.737 kron dohodkov in 731.080 kron izdatkov. Spremenila se je tudi poraba izdatkov. Povečali so se izdatki za bolezni in porodnine, tako da so dosegli skoraj polovico vseh izdatkov (49,56 %). Povečali so se tudi izdatki za zdravnike, zdravila in zdravljenje v bolnicah (od 1,25 % na 10,69 %). Dohodki so prihajali predvsem od obveznih prispevkov, povečali pa so se tudi zaradi raznih glob in manj od obresti.⁴⁶

Zavarovanje delavcev za onemoglost, starost in smrt ni bilo splošno uvedeno ne v Avstriji ne na Ogrskem. Pokojninsko zavarovanje so imeli le rudarji v okviru bratovskih skladnic od leta 1854, državni železničarji od leta 1844 in železničarji Južnih železnic od leta 1876 pri železničarskem

⁴⁵ *Prav tam.*

⁴⁶ *France Kresal, str. 161.*

pokojninskem zavodu na Dunaju ter nameščenci od leta 1906. Nameščenci so bili zavarovani pri Pokojninskem zavodu za nameščence na Dunaju.⁴⁷ Pokojninsko zavarovanje nameščencev je urejal zakon z dne 16. decembra 1906.⁴⁸ Po določilih tega zakona so bili zavarovani vsi nameščenci v zasebnih službah od 18. leta starosti dalje, ki so prejeli mesečno ali letno plačo in katerih prejemki so pri istem delodajalcu znašali vsaj 600 kron na leto. Zavarovani v smislu tega zakona so bili tudi nameščenci v javnih službah, »ako nimajo po pravilih pravic do pokojnine za onemoglost in starost ter do pokojnin v prid njihovih ostalih, toda izvzemši nameščence v dvorni službi, v službi države ali kakega državnega zavoda«. Po tem zakonu niso bile zavezane dolžnosti zavarovanja naslednje osebe: osebe, ki so šele po 55. letu starosti dosegle namestitev, ki je prinesla tudi dolžnost zavarovanja, dalje osebe, ki so na podlagi prejšnjega službovanja uživale kakšno rento za onemoglost ali starost (pokojnino, preskrbnino itd.), če so ti prejemki dosegali ali presegali v tem zakonu določene najnižje rente za onemoglost in starost, osebe, ki so bile zaposlene izven ozemlja, na katerem je veljal ta zakon, nato nameščenci podjetij železnic, ki so služili javnemu prometu, ter osebe, ki so ob začetku veljavnosti tega zakona prekoračile v 1. členu zakona določeno starostno mejo. Vse osebe, ki so bile zavezane temu zavarovanju, so se po svojih letnih prejemkih uvrščale v šest plačilnih razredov, in sicer:

- I. plačilni razred z letnimi prejemki 600–900 kron,
- II. plačilni razred z letnimi prejemki 900–1200 kron,
- III. plačilni razred z letnimi prejemki 1200–1800 kron,
- IV. plačilni razred z letnimi prejemki 1800–2400 kron,
- V. plačilni razred z letnimi prejemki 2400–3000 kron,
- VI. plačilni razred z letnimi prejemki 3000 kron.

Predmet zavarovanja za zavarovance so bile rente za primer nesposobnosti prislužiti si rento za onemoglost oziroma starostno rento (po preteku »prispevnih« mesecev je šla renta za onemoglost kot pokojninski užitek tudi brez dokaza nastale »pridobitne nesposobnosti«; pri tem ni bilo razlike, ali je ostal upravičeni prejemnik še nadalje v kaki službi ali ne). Predmet zavarovanja za ostale so bile rente za vdove (vdovska renta), »vzgojevalni prispevki za otroke« ter enkratne odpravnine za vdove in otroke. Renta za onemoglost je bila sestavljena iz osnovnega zneska in iz stopnjevalnega zneska. Osnovni znesek se je določil po plačilnem razredu, v katerem je bila zavarovana oseba v času, ko je potekel čas čakanja⁴⁹ oziroma ko se je zgodila nezgoda. Tako je znašal osnovni znesek za prvi plačilni razred 180 kron na leto, za drugi 270 kron na leto, za tretji 360 kron na leto, za četrti 540 kron na leto, za peti 720 kron na leto in za šesti plačilni razred 900 kron na leto. Stopnjevanje se je začelo, ko je pretekel čas čakanja. Znesek se je ravnal po tistem plačilnem razredu, v katerem je bila zavarovana oseba po preteku časa čakanja do izgube pridobitne sposobnosti. Tako je znašalo stopnjevanje za vsakih 12 prispevnih mesecev npr. v prvem plačilnem razredu 9,00 kron, v šestem pa 45,00 kron. Za prispevne čase, ki so bili krajši od enega leta, se je odmerilo stopnjevanje po številu minulih mesecev leta. Pravico do rente za onemoglost je imel ne glede na starost zavarovanec v primeru »pridobitne nesposobnosti« (onemoglost). Za onemoglega se je štel tisti, ki zaradi telesne ali duševne hibe ni bil sposoben opravljati svojega tedanjega poklica. Do rente za onemoglost pa ni bil upravičen tisti, ki je zaslužil znesek, ki je presegal rento za onemoglost, najmanj pa 600 kron. Do te rente ni bil upravičen tudi tisti, ki si je »pridobitno nesposobnost« povzročil namenoma ali je storil kakšno kaznivo dejanje. V tem primeru se je renta za onemoglost lahko v celoti ali pa deloma priznala članom njegove družine, če so živeli na področju, za katerega je veljal ta zakon in so imeli alimentacijske terjatve nasproti zavarovancu. Prejemanje rente za onemoglost se je začela s prvim dnevom koledarskega meseca, ki je sledilo izgubi »pridobitne sposobno-

⁴⁷ Prav tam, str. 160.

⁴⁸ ZAL, Zakon z dne 16. decembra 1906 o pokojninskem zavarovanju nameščencev v zasebnih službah in nekaterih nameščencev v javnih službah. V: Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru, 1. januar 1907, št. 1.

⁴⁹ Čas čakanja: Za dosego pravice do dajatev (renta za onemoglost, vdovska renta, »vzgojevalni« prispevki) je bilo potrebno, razen dokaza za novo nastale razmere, da je »dovršen čas čakanja 120 prispevnih mesecev«. Ta zahteva pa je odpadla, če je nastala pridobitna nesposobnost ali smrt zavarovanca zaradi nezgode, ki se je pripetila pri izvrševanju službe oziroma je bila v zvezi s službo.

sti«. Prejemanje rente za onemoglost je prenehalo s ponovno dosego »*pridobitne sposobnosti*« ali pa s smrtjo upravičenega prejemnika. Vdovska renta je znašala polovico rente, ki jo je dobival pokojni mož oziroma polovico rente, do katere si je pridobil pravico do časa svoje smrti. Prejemanje vdovske rente se je začelo s prvim dnevom koledarskega meseca, ki je sledilo dnevu moževe smrti, in prenehalo, ko se je vdova ponovno poročila oziroma ko je umrla. Pravico do vdovske rente je imela vdova po zavarovancu, zavarovanem po tem zakonu, če je preteklo vsaj leto dni od dneva poroke, če je zavarovanec sklenil zakon pred dopolnjenim 50-im letom, če pokojnik v času, ko je sklenil zakon, ni že prejemal rente za onemoglost, ki jo je določal ta zakon, dalje, če vdova v času moževe smrti ni bila po svoji krivdi sodno ločena od njega in če ni bil zakon sodno razveljavljen, in končno, če proti vdovi ni bilo s sodno sodbo dokazano, da je namenoma zakrivila možovo smrt ali je sokriva zanjo. »*Vzgojevalni prispevek*« je znašal za vsakega enojno osirotelega otroka eno tretjino, za vsakega dvojno osirotelega otroka pa dve tretjini pripadajočega osnovnega zneska pokojninske pravice umrlega dela staršev. Prejemanje »*vzgojevalnega prispevka*« se je začelo s prvim dnevom koledarskega meseca, ki je sledil dnevu smrti zavarovanega dela staršev, in prenehalo, ko je otrok dopolnil 18 let ali pa če je umrl. Pravico do enkratne odpravnine so imeli vdova oziroma zapuščeni otroci zavarovane osebe, če je ta oseba umrla, preden je potekel čas čakanja, če so bili izpolnjeni pogoji za prejemanje vdovske rente oziroma »*vzgojevalnih prispevkov*« in jim ni pripadala pravica do rente po drugem odstavku 5. člena (*»ta zahteva odpade, ako nastane pridobitna nesposobnost ali smrt zavarovanca vsled nezgode, ki se je pripetila v izvrševanju službe in je v zvezi s službo«*).⁵⁰

Viri:

(Vsi dosegljivi v *Zgodovinskem arhivu Ljubljana*)

Zakon dne 28. avgusta 1883, veljaven za vojvodino Kranjsko, kako je občinam javno oskrbovati uboge. V: Deželni zakonik za vojvodino Kranjsko, leto 1883, št. 17.

Postava od 25. marca 1883, s katero se dovoljujejo podporščine iz državnih sredstev v polajšanje stiske. V: Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane, izdan 31. marca 1883, št. 42.

Zakon z dne 27. decembra 1902. l. o dodelitvi podpor iz državnih sredstev v polajšavo, oziroma odvrnitev bede. V: Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane, leto 1902, št. 249.

Pogodba od 9. februarja 1883, o vzajemnem dovoljevanji pravice ubožnih do sodne pripomoči med Avstro-Ogrsko in Italijo. V: Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane, leto 1883, št. 113.

Postava od 17. junija 1883 o postavitvi obrtnih nadzornikov. V: Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru, leto 1883, št. 117.

Ukaz trgovskega ministra v sporazumu z ministrom za notranje zadeve z dne 7. februarja 1907, s katerim se izdajajo predpisi za preprečitev nezgod in za varstvo zdravja delavcev v obrtnem izvrševanju nadtalnih stavb. V: Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru, izdan 12. 2. 1907, št. 24.

Zakon z dne 22. decembra 1910 o ustanovitvi zaklada, s katerim se skrbi za zgradbo stanovanj. V: Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru, 30. december 1910, št. 242.

Zakon z dne 28. decembra 1887 o zavarovanju delavcev v primeru nezgode. V: Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane, dne 1. januarja 1888, št. 1.

Zakon z dne 30. marca 1888 o zavarovanju delavcev glede bolezni. V: Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane, leto 1888, št. 33.

Zakon z dne 16. decembra 1906 o pokojninskem zavarovanju nameščencev v zasebnih službah in nekaterih nameščencev v javnih službah. V: Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru, 1. januar 1907, št. 1.

⁵⁰ ZAL, *Zakon z dne 16. decembra 1906 o pokojninskem zavarovanju nameščencev v zasebnih službah in nekaterih nameščencev v javnih službah. V: Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru, 1. januar 1907, št. 1.*

Literatura:

- Kralj, Anton: *Obrtni red. Zbirka in razlaga najvažnejših obrtnih zakonov, ukazov in razsodb upravnega sodišča*. Ljubljana: Knjižica slovenske krščansko-socialne zveze, 1902.
- Kresal, France: *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998.
- Puhar, Alenka: *Prvotno besedilo življenja, oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. Stoletju*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2004.
- Serše, Aleksandra: *Evangeljsko žensko društvo v Ljubljani 1856–1945, v: Etnolog. (Nova vrsta): glasnik Slovenskega etnografskega muzeja*, let. 11 (2001), Ljubljana.

Zusammenfassung

EIN ÜBERBLICK ÜBER DIE ENTWICKLUNG DER SOZIALGESETZGEBUNG IN DER ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHEN MONARCHIE IN DEN JAHREN 1867-1918

Das Heimatgesetz vom 3. Dezember 1863, das die Heimatverhältnisse regelte und für alle Länder der Monarchie galt, beinhaltete grundlegende Bestimmungen über die Armenfürsorge und die den Gemeinden auferlegten Fürsorgeverpflichtungen. Zusammen mit den kundgemachten Gemeindeordnungen übertrug es die Sorge für die Armen in die Kompetenz der politischen Gemeinden, und zwar nicht nur wie bisher hinsichtlich der Kosten, sondern auch in der vollen Verwaltungsbedeutung, da dies Bestandteil der öffentlichen Verwaltung wurde. Die Einstellung des Staates und der Gesellschaft zur Sozialpolitik war im Wandel begriffen. In der Periode des liberalen Kapitalismus, die bis in die achtziger Jahre des 19. Jahrhunderts dauerte, versuchte der Staat den sozialen Frieden lediglich mit repressiven Maßnahmen aufrechtzuerhalten und griff nicht mit eigenen Gesetzen in die Regelung sozialer Probleme ein. Die Folgen einer allzu großen Ausbeutung versuchte er durch Wohltätigkeit und kollektive Selbsthilfe zu mildern; es wurden Arbeiterkranken- und Unterstützungsvereine gegründet.

Mit dem Anwachsen der Industrie und der Zahl der Arbeiter entwickelten sich neue Beziehungen zwischen Arbeitnehmern und Arbeitgebern. Die Gewerbeordnung aus dem Jahr 1859 beinhaltete keine Bestimmungen über den Schutz von Hilfsarbeitern. Erst die Novellen der Jahre 1883, 1885, 1895 und 1902 beinhalteten Bestimmungen zum Schutz der Arbeiter und Handwerker. Mit der Entwicklung der Industrie wuchs die Zahl der Arbeiter in den Fabriken und Bergwerken, wo sie – auch Kinder und Frauen – unter unmöglichen Arbeitsbedingungen arbeiten mussten. Angesichts dessen kam es zum ersten Eingriff des Staates in Lohnverhältnisse. Mit Gesetz vom 17. Juni 1883 wurden Handwerksinspektorate geschaffen, die für den grundlegenden Schutz in sozialgesundheitlicher Hinsicht sorgten. Die Novelle der Gewerbeordnung vom 8. März 1885 beinhaltete Bestimmungen über Hilfsarbeiter (Fabrikarbeiter, Hilfskräfte, Lehrlinge und andere Arbeiter sowie niedere Angestellte, die Hilfsarbeit verrichteten) und deren Schutz. Alle, die eine Anstellung mit einem Monats- oder Jahresgehalt hatten, waren Angestellte und gehörten nicht zu den Hilfsarbeitern. Das erwähnte Gesetz führte für gewerbliche Hilfsarbeiter die bis dahin unbekannte Altersgrenze von 16 Jahren ein, bestimmte einen elfstündigen Arbeitstag für Fabrikarbeiter, verbot das »Trucksystem« und legte die Auszahlung der Gehälter in Bargeld fest. Die Novelle zur Gewerbeordnung vom 5. Februar 1907 legte die rechtliche Basis für den Abschluss von Kollektivverträgen. Die mit dem Anwachsen der Arbeiterschaft verbundene immer akutere Wohnungsfrage versuchte das Wohnungsfürsorgegesetz vom 22. Dezember 1910 zu lösen, auf dessen Grundlage ein Wohnungsfürsorgefonds zum Bau neuer Arbeiterwohnungen gegründet wurde. Eine Unfallversicherung für Fabrikarbeiter im österreichischen Teil der Monarchie wurde mit Gesetz vom 28. Dezember 1887 eingeführt. Es war dies das erste Sozialversicherungsgesetz Österreichs. Im Jahr darauf wurde auch noch ein Krankenversicherungsgesetz angenommen.

Schlagwörter: Sozialgesetzgebung, Heimatgesetz, Gewerbeordnung, Unfallversicherung, Krankenversicherung

Eva Mally

»Judovski klavci umorili krščansko deklo Estero Sollymossy«

Židovski ritualni umor

MALLY Eva, univ. dipl. zgodovinarica in sinologinja, mlada raziskovalka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana,

»JUDOVSKI KLAVCI UMORILI KRŠČANSKO
DEKLO ESTERO SOLLYMOSSY«

Židovski ritualni umor

323.12(=411.16)(497.4) "18"

Razprava obravnava umor štirinajstletne deklice Ester Sollymossy, ki naj bi ga leta 1882 zagrešili Judje z rabinom na čelu v Tisza-Eszlaru na Ogrskem. Omenjeni umor je pomagal utrditi že tako razširjeni antisemitizem med ljudstvom, avtorica pa na podlagi poročanja petih večjih tedanjih slovenskih časnikov o dogodku ugotavlja, v kakšnem obsegu je bil prisoten antisemitizem na Slovenskem. Od prvih novičk, ki so se pojavile junija 1882, pa do konca sodnega procesa leta 1883, ki je bil eden najodmevnejših v 80. letih 19. stoletja, so bili časopisi namreč polni krajših ali daljših člankov o aferi, pri tem pa slovensko časopisje, predvsem časnik *Slovenec*, osrednji politični časnik katoličanov, ni skrivalo svoje protijidovske naravnosti.

Ključne besede: antisemitizem, židovski ritualni umor, 19. stoletje, afera Tisza-Eszlar

MALLY Eva, BA History and Chinese, Young Researcher, Institute of Contemporary History, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana

»JEWISH SLAUGHTERERS MURDER CHRISTIAN
MAIDSERVANT ESTERA SOLLYMOSSY»

Jewish ritual murder

323.12(=411.16)(497.4) "18"

The article deals with the murder of the 14-year-old maid-servant Ester Sollymossy, which was allegedly perpetrated by Jews, including their rabbi, in Tisza-Eszlar in Hungary. This murder further strengthened the already wide-spread anti-Semitism among the people; the author analysed reports on the incident in the five major Slovene newspapers of the time in order to determine the level of anti-Semitism in Slovenia at the time. From the first short news items that appeared in June 1882, to the end of one of the most resonant trials of the decade in 1883, newspapers featured many short and long articles about the affair; Slovene newspapers, in particular the central Catholic daily *Slovenec*, did not hide their anti-Jewish orientation.

Key words: anti-Semitism, Jewish ritual murder, 19th century, Tisza-Eszlar affair

Podoba Juda v slovenskem javnem mnenju

Židov je bilo v naših krajih vedno zelo malo, zato vse do začetka 19. stoletja med slovenskim prebivalstvom še ni bilo močnega protijudovskega razpoloženja. Antisemitizem je v 19. stoletju prišel med Slovence predvsem iz tujih dežel. Slovenski izobraženci so se srečevali z židovskim vprašanjem zlasti med svojim šolanjem ali potovanjem po Avstro-Ogrski, kjer je bilo Judov dosti več. Tam sprejeta prepričanja so nato širili tudi med naše ljudstvo, ki je hitro sprejelo njihove nazore zaradi gospodarskih in verskih razlogov.

Žid je veljal za zvitega trgovca, ki je s prodajo slabe robe namerno goljufal ljudi in tako prišel do bogastva. V nevarnosti naj bi bili še posebej obrtniki, meščani in kmetje, ki bi zaradi njegovega barantanja in oderuštva lahko obubožali, krščansko ljudstvo pa trpelo, saj bi sčasoma celotne vasi in mesta prišla v njegove roke. Protijudovskega razpoloženja ni skrivalo niti slovensko časopisje. Na to temo je objavljenih kar nekaj člankov in v *Slovenskem gospodarju* kmet s Pohorja izrazi svojo zaskrbljenost: »Splošna žalibog je resnica, da naše kmetško ljudstvo zadnja desetletja čedalje bolj ubožava in hira. Vzrokov za to je več ...

Znano je menda že po celem svetu, da kjer se žid naseli, molze in izsesava ljudstvo. Marsikdo, ki ne pogleda daleč od rojstnega praga, bode morebiti vzdihnil: hvala Bogu, pri nas pa še ni veliko teh pijavk! Toda kako se motimo, dokažem v kratkih besedah. Žalibog je še tudi pri nas resnica, da je skoro vsa večja trgovina od židov odvisna! [...] Kdor je toliko drzen, da se jim skuša ustaviti s konkurenco, je navadno izgubljen, ker židovska brezobzirnost v tem ne pozna nobene meje.«¹

Glavne lastnosti, ki so jih pripisovali Židom, so namreč bile oderuštvo, goljufovost, sleparstvo in lažnivost, medtem ko so jim najpogosteje očitali brezobzirno bogatenje, brezverstvo, brezdomovinstvo, izredno sposobnost, da se povsod udomačijo, in pa nesposobnost za fizično delo. Tako časnik *Edinost* leta 1883 zapiše, da je bil Žid že od nekdaj le »trgovca, barantač, za poljedelstvo in pozitivno

Josip Vošnjak
(sl.wikipedia.org)

delo se ni nikoli brigal«. Židu očita, da je vedno »le posnemal trota, dobro opazoval in izkoristil položaj človeškega društva in tako nahajamo žida, ortodoksnega in brezvernega vedno le na tistej strani, kder se nahaja moč«. ² Podobno tudi tedanji ugleden slovenski politik in literat, Josip Vošnjak, v svoji razpravi *Socijalni problem in kmetski stan* zapiše: »Židovski rod, ki je že po starem zakonu rajši plesal okoli zlatega teleta, kakor molil pravega Boga in kateremu je prirojena lastnost barantanja in strast lakomnosti, našel je zlasti v Avstriji pripravna tla za naglo bogatenje brez dela in nevarnosti.« ³ Josip Vošnjak je, tako kot večina slovenskih izobražencev, prišel prvič v stik z Judi šele v času šolanja na Dunaju. O Židih si je takrat ustvaril mnenje in jim v svojih *Spominih* namenil posebno poglavje z naslovom *Židovstvo*, ki ga je napisal v izrazito antisemitskem duhu: »Dokler nisem prišel na Dunaj, so mi židi bili neznani. Tam pa sem že na gimnaziji imel par židovskih sošolcev, toda nisem ž njimi prišel v nobeno dotiko. Huje pa je bilo potem v medicini, kjer je že precejšnji del dijakov bil židovske rase. In tu so mi kmalu začeli presedati po svojih zoprnih telesnih in duševnih lastnostih.« ⁴ Kot dokaz njihove pokvarjenosti pove še zgodbo, ko so pri študiju anatomije barantali celo s človeškimi kostmi: »Anatomski sluga je prepariral kosti raztelešenih mrličev in jih potem nam dijakom prodaval. Nekoč, ko sem bil nekaj glavnih kosti jaz kupil, barantal je tudi židovski dijak s slugo in hotel po vsej sili

¹ Citirano po: Boris Krabonja: *Kdo je Jud?*. V: *Borec*, št. 542-543, (1995), str. 791.

² *Edinost*, 25. 7. 1883.

³ Josip Vošnjak: *Socijalni problem in kmetski stan*. V: *Letopis Matice Slovenske za leto 1885*, Ljubljana 1885, str. 7.

⁴ Josip Vošnjak: *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982, str. 47-48.

odbiti par krajcarjev. Ko sluga ni odjenjal, bleknil je židov: 'Gut ich zol, aber eine Rippen geben Sie mir drauf.' (Prav, pa plačam, ampak eno rebro mi pa dajte povrh.) Sluga se je z nami vred smejal in židovu dal povrh kos rebra.«⁵

Za mnoge Slovence je bila zunanost Židov moteča in kot taka samo odraz judovskih neprijetnih karakteristik lastnosti. V opisih je Žid velikokrat umazan, umazanija pa se razume v prenesenem pomenu za njegovo brezvestno dušo in vse ostale negativne lastnosti. Josipu Vošnjaku in ostalim »krščanskim dijakom arijskega plemena« so bili »tisti židovski obrazi z nizkim čelom, zakrivljenim nosom in pohotno napetimi ustnicmi, s krivim hrbtom in, kakor pri madžarskih huzarjih, zakrivljenimi nogami s ploščatimi stopali, z nekako posebno neprijetno vonjavo svojega izhlapevanja« izredno zoprni. Pravzaprav zapiše, da so jim »bili tako zoprni, da še občevati ž njimi nismo hoteli«. Njihova govorica je bila popačena židovska nemščina, značaj pa vsiljiv in predrzen, »brez vsakega čuta za čast«.⁶

Tako kot Vošnjak je tudi zgodovinar Josip Apih spoznal Žide na Dunaju. V razpravi o židovstvu je zapisal, da se od drugega prebivalstva ločijo po zunanosti, noši, obnašanju in načinu govorjenja. Obute imajo visoke škornje, njihove dolge, črne, talarju podobne suknje pa so tako umazane, da se svetijo. Na glavi imajo precej visoke klobuke, ob sencah pa jim visijo svedrasto zaviti kodri las. Črnkast obraz jim obdaja črna brada, v kateri je pogosto veliko umazanije. Od drugih narodov so telesno šibkejši in zato manj sposobni za vojaško službo in fizično delo, kar se pozna pri izbiri poklicev: »Gotov in lahek zaslužek, a malo truda, to so pogoji, katere stavi Žid, ako se loti katerega posla.«⁷ Apih navede še nekaj statističnih podatkov, v katerih je jasno prikazano, da je med Židi več oseb s telesnimi napakami. To se je pripisovalo sklepanju zakonov v ožjem krogu, kar naj bi bilo pri Židih bolj pogosto kot pri drugih narodih. Zaradi svoje telesne šibkosti naj bi bili Židi tudi večkrat obsojeni prestopka, kjer se je zahtevala spretnost poneverbe, goljufije itd.,

Židovska svetovna zarota (Illustrierte Geschichte des Judentums, 2000)

manjkrat pa so bili udeleženi v kaznivem dejanju, ki je zahtevalo večjo telesno moč.⁸

Slovenskega politika Henrika Tuma je življenje Židov celo zanimalo, zato se je na vlaku večkrat peljal v četrtem razredu, ker je bil prepričan, da bo tam srečal Žide. V svojih spominih opisuje, da »četrti razred ni imel sedežev; židje so sedeli vsak na svojem svežnju. Vožnja z njimi sicer ni bila prijetna zaradi neprijetnega daha po česnu in čebuli. Navadno so bili zamazani tako, da so se kaftani kar svetili. Prestajal sem vse to, ker sem hotel poslušati njihove razgovore o prekupčevanju. Spoznal sem takrat, kako načrtno, premeteno in brezobzirno zlorabi žid trgovsko neobglenost pridnega in poštenega madžarskega in slovaškega kmeta.«⁹

⁵ Prav tam.

⁶ Prav tam.

⁷ Josip Apih: Židovstvo. V: Letopis Matice Slovenske za leto 1886, Ljubljana 1886, str. 25.

⁸ Prav tam, str. 17–61.

⁹ Henrik Tuma: Iz mojega življenja. Ljubljana: Naša založba, 1937, str. 129–130.

O antisemitizmu se je govorilo povsem odkrito in redko kdo je poskušal olepšati svoje besede ali prikriti svoje protijudovsko nagnjenje. Josip Stritar je v *Popotnih pismih* na primer zapisal, da Judov živih ne more videti, kar sicer ve, da ni lepo, da je neizobraženo in diši po srednjem veku, ampak si ne more pomagati, saj tudi česna ne mara, čeprav mu ni nič hudega naredil. Potem pa sam sebe popravi in ugotovi, da je to vseeno drugače: »Ne, to je vendar malo drugače: zdi se mi namreč, da, celo prepričan sem, da je vse judovsko pleme, kakoršno je, največja nevarnost, ki preti nam in omiki, kakoršno si mi mislimo. Kdor pozna to pleme, kakor menim, da ga jaz poznam, on me bode razumel, ne pritikal mi podlih nagibov. Prej se je dejalo: Osamosvoja Judov, sedaj nam bodi geslo: Osamosvoja od Judov.«¹⁰

To je samo nekaj primerov, kjer se je antisemitizem usidral v mišljenje izobražencev. Svoje predsodke o Židih pa velikokrat širijo med ljudstvo tudi časopisi. Ravno tako kot pri literatih, tudi v člankih naletimo na konkreten opis tipične židove zunanosti: »...Njegova tenka, udrtá ustna so se raztegovla venomer v senci nosu, zakrivljenega kakor jastrebov kljun in dasi je švigala iz njegovih majhnih, zelenih, odprtih in v gostem območju skoro skritih očij neprestno iskra tajnega gnjeva...«¹¹ V člankih tudi večkrat naletimo na žaljive izraze, s katerimi imenujejo Žide »krivonosi zarod obrezancev« ali »pijavke« in jim pritikajo razne pridevke, kot so neplemeniti, barantaški ter sleparski. Leta 1883 v *Slovenecu* poimenujejo Žida »Vampir«, ki da je za »zlato tele« pripravljen prodati poštenje, dobro ime, in kot piše v *Slovenecu*, »neverjetno ali vendar le skozi in skozi resnično – lastnega očeta!«¹²

Kot že rečeno, so bili Židje večkrat označeni kot bogataši, ki so obogateli z nepošteno pridobljenim denarjem, v časopisih pa so bile večkrat objavljene zgodbe, ki so podkrepile takšno prepričanje. Leta 1882 se je tako *Slovenec* razpisal o sodnem procesu, na katerem se je gnetlo ljudi »nekaj zavoljo velike goljufije, nekaj pa zavoljo zatoženca, bogatega juda; ki si je prigoljufal skoro milijon«. *Slovenec* po-

jasni, da si je pred leti tedaj reven Žid Enster vzel v najem posestvo pri bogatem graščaku, a nato je šlo graščakovo premoženje zmeraj bolj »rakavo pot«, najemnikova mošnja pa se je vse bolj debelila: »Na zadnje je prišlo tako daleč, da je prvi obožal, zadnji pa postal bogatin.« To se je vsem zazdelo zelo čudno, zato so začeli raziskovati in na koncu so ugotovili, da je graščaka ogoljufal za najmanj 300.000 goldinarjev. Na sodnem procesu naj bi se Jud »silno surovo obnašal« in celo podkupoval porotnike, a so ga vseeno spoznali za krivega. Slovenec na koncu zapiše, da se je iz obravnave zopet videlo, kaj je Jud in zakaj se ga ljudje tako boje. »Koliko judov pa je – vzlasti v Galiciji in na Ogrskem – ki so na enak način obogateli in druge na beraško palico spravili, pa niso prišli še pravici v roke!«¹³

Po drugi strani pa zgodbe posredno opisujejo tudi revščino, v kateri so živeli židovski prebivalci, le da je v ospredje postavljena umazanost kot prirojena judovska lastnost: »Židinja Silberman je imela v svojem, komaj štirim osebam zadostujočem stanovanju enajst oseb. Nekaj jih je spalo v nesnažih posteljah, nekaj pa po tleh. Stari žaklji in druge umazane cunje so služile za odeje. Pod neko posteljo sta spali dve 12 letni deklici, ki sta krošnjariji po dnevu s trakovi za čevlje. Žena, otroci in moški spe vse navskiž v tej umazani, ozki luknji. Stara umazana ženska srajca je služila za brisačo za vse stanovalce. – Neka druga židinja Sviel, ki je bila radi prenapolnjenja stanovanja že večkrat policijsko kaznovana, je imela sobo, v kateri je spalo skup stlačeno 25 oseb. Zrak v tej sobi je bil neznosen. Polovica petrolejskega soda v kotu je bila napolnjena z grdo vodo. V tej vodi so si umivali stanovalci noge in obraze. Umazana stara rjuha je služila vsem za vsakovrstno brisačo. Zraven drugega mrčesa so stanovale v istem prostoru tudi podgane in miši.«¹⁴

Odnos do Židov

Eden izmed vzrokov, zakaj je med Slovenci vladal negativen odnos do Židov, je bil zagotovo tudi ta, da so jih večkrat povezovali z Nemci in ostalimi vladajočimi narodi – Madžari, Italijani in Turki. Še posebej Turki so bili nasprotniki slovanstva in krščanstva, zato naj bi bili Židi njihovo-

¹⁰ Josip Stritar: *Zbrano delo. V: Zbirka dela slovenskih pesnikov in pisateljev, šesta knjiga. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1955, str. 406.*

¹¹ Citirano po: *Krabonja: Kdo je Jud?, str. 801.*

¹² *Slovenec, 11. 8. 1883.*

¹³ *Slovenec, 5. 9. 1882.*

¹⁴ Citirano po: *Krabonja: Kdo je Jud?, str. 800–801.*

vi veliki zavezniki in prijatelji.¹⁵ Še več, v Sketovi Miklovi Zali so Židi celo večji sovražniki kot Turki, saj je krivoverski Turek predstavljal zunanjega sovražnika, medtem ko je bila med nami samimi večja nevarnost.¹⁶ Žid je bil namreč v predstavah Slovencev izdajalec, ki je pribil Kristusa na križ in s tem postal sovražnik vsega krščanskega, saj so ga enačili z izdajalskim Judom Iškarijatom, ki je »Kristusa za 30 srebrnikov prodal«.¹⁷

Žid je bil sinonim za ponemčevanje, zato so se ne samo Slovenci, temveč vsi Slovani počutili ogrožene zlasti na področju jezika in šolstva: »Žid je nemčur in bode zahteval, da bi se otroci v šoli nemški učili.«¹⁸ Bil pa je tudi brezdomovinec, ki se vsiljuje med različne narode, čeprav je bil zaradi svojih negativnih lastnosti in vplivov narodu škodljiv in zato nezaželen, zato jih Josip Vošnjak neusmiljeno pošilja nazaj v Palestino: »Tisti rod, ki je Kristusa pribil na križ, bil je potem razpršen po vsem svetu in se je povsod vrival med druge narode, ki so ga sicer zaničevali, črtili in preganjali, izkoriščati in izsesavati pa so se dajali od njega in se še dajo do današnjega dne. [...] Tačas sem postal antisemit in ostal dosihmal, prepričan, da so semitje prava pokora za vse narode in vredni, da bi se vsi poslali nazaj v Palestino.«¹⁹

Slovenski časopisi so le redko pisali o nasilju nad Židi, pa še takrat se nam zaradi načina poročanja zazdi, da je bilo dejanje popolnoma opravičeno: »V vasi Lenine na Ogrskem je živel oderuh Žid Jožef Stolz, ki je že mnogo ljudi spravil na beraško palico. Stolz je dal pred kratkim prodati hišo vdove Lorino, katero je z njenimi šestimi otroci iz hiše izgnal. Jokaje je pribežala vdova v bližnjo gostilno, kjer je bilo mnogo ljudi zbrano. Njeno pripovedovanje o postopanju oderuha je ljudi tako razkačilo, da so pridrli v hišo nad Stolza in ga ubili. Vest o tej ljudski sodbi se je na daleč okoli razširila. Kmetje od blizu

in daleč so prihiteli se na lastne oči prepričati, če je njihov oderuh res mrtev.«²⁰

Kar nekaj pristašev antisemitizma je bilo tudi v državnem zboru. Eden glavnih nasprotnikov Židov je bil gotovo George von Schönerer, ki je po letu 1885 antisemitizem razglašal za odločilni znak nemškega nacionalnega mišljenja.²¹ Schönerer, ki ga *Slovenec* označuje kot »najhujšega preganjalca judov«²², Fürnkranz in Schöffel so ustanovili »pravo pravcato protisemitsko zvezo, katere družabniki se spoznajo na tem, da nosi vsak pri verižici žepne ure žida na vrvi obešenega ...«²³ Schönerer se je boril proti naseljevanju Židov v Avstrijo in *Slovenski narod* zapiše, da je bilo 25. maja 1882 v državnem zboru zborovanje, ki se ni moglo končati brez malega škandala, ki ga je povzročil Schönerer: »Mož ima sicer v marsičem prav, a strast in togota smešita ga celo pred levičarji. Prijavil je zopet peticijo mesta Stockerau proti naseljevanju ruskih židov v Avstriji.«²⁴ Ravno takrat se je namreč po slovenskih časopisih veliko pisalo tudi o ruskem preganjanju Židov. Za to naj bi se Judje maščevali, na njihovo krutost pa *Slovenec* opozori z dogodkom, ki se je zgodil 6. maja 1882: »Iz Berna se piše, da sta se 2 Juda, prvi mlinarjev sin, a drugi nek osemnajstletni mladenič prav po stari judovski šegi znosila nad tremi krščanskimi otroci. Te otroke sta zvalila na vrt, potem zaprla v klet, čez nekaj časa jih zlekla na vrt, zvezala, nad 3 ure pretepal, psovala in se ž njimi norčevala. Ako so otroci bolečine upili, žugala sta jih ustreliti in sta psa v nje ščuvala. Juda sta se med tem smejala, rekoč: 'Kar vi delate Judom na Ruskem, to delava midva vam.' Konečno sta jih na klop položila in vsakemu odštela po 25 s palico. To je komaj verjetno, a policija sama je to objavila ter rekla med drugim: dečki so strašno zdelani in silovitosti se nad njimi vidi, ker bili so v pravem pomenu te besede – mučeni. Ko je oče hudodelcev o tem zvedel, ponujal je staršem denarja, da bi molčali, a sodnija je stvar v roke vzela.«²⁵ 25. maja isti časopis objavi novičko, da sta bila Juda Brück in

¹⁵ Marko Štepec: *O slovenskem odnosu do Židov v drugi polovici 19. Stoletja. V: Bilten strokovnih tekstov in metodoloških napotkov za zgodovinsko raziskovalno nalogo "Priseljenci med nami" za šolsko leto 1995/1996. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, 1995, str. 8.*

¹⁶ Igor Grdina: *Podoba Žida v slovenski literaturi. V: Kronika 37, 1989, str. 269.*

¹⁷ Citirano po: Krabonja: *Kdo je Jud?*, str. 791.

¹⁸ Citirano po: Krabonja: *Kdo je Jud?*, str. 799.

¹⁹ Vošnjak: *Spomini*, str. 46–48.

²⁰ Citirano po: Krabonja: *Kdo je Jud?*, str. 798–799.

²¹ Janez Cvirn: *Trdnjavski trikotnik – Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914). Maribor: Založba Obzorja, 1997, str. 133.*

²² *Slovenec*, 23. 5. 1882.

²³ *Slovenski narod*, 19. 4. 1882.

²⁴ *Slovenski narod*, 27. 5. 1882.

²⁵ *Slovenec*, 6. 5. 1882.

Bagelos obsojena – prvi na 8, drugi pa na 3 mesece zapora.²⁶

Istega leta je zborovalo protižidovsko društvo *Reformverein*. Društvo se je zelo hitro razvilo in na zborovanju je bilo prisotnih kar 960 ljudi: »Židovstvu naklada se vse zlo, kar ga je v državi. Korumpirano časopisje, politični boji med dvema velikima strankama, cela kopa slabih zakonov iz prejšnje dobe, velikanski državni dolgovi, popačenost velicih podjetnikov, ki se bogate ob žuljih ubozih delavcev, propad kmetijstva, obrtnije, trgovine, kratko in malo vsega je krivo židovstvo. In če si poslušal temeljite dokaze v govorih brez slepečih fraz in to od izkušenih nemških mož, moral si nazorom pritrjevati. Ko je Schönerer rekel: zavedajmo se, da smo kristijani, da je kristijanska malomarnost kriva, da cvete židovska žurnalistika, kristijanska pa hira, da se bogate židovski fabrikantje in trgovci, kristijanski pa tarnajo, da so naša društva postala celo židovska- to vse zakrivljuje malomarnost kristijanska! Te besede govoril je Schönerer, ki je na glasu zbog svoje velike, da brezozirne odkritosrčnosti!«²⁷

Časopisu *Slovenec* se tudi ne zdi prav, da so Židi dobili enake pravice kot kristjani in zapiše, da je oblast »do podložnih judov« že od nekdanjavnala zelo različno: »... po nekodih so jih zatirali, drugod negovali in pestovali, ker so mislili, da je to prikladno državnih koristi. Ne prvo, ne drugo ni pravo. Kjer so mislili to vprašanje rešiti tako, da so judom dali kristijanom enake pravice in zakonostavstvo ni delalo razlike med kristijani in judi, pokazalo se je, da jud ostane jud; on ume v vsakem položaju vodo obračati na svoj mlin. Ko so postali jednakopravni, začeli so spodrivati kristijane, ako je njihovi osebi koristilo, spodjedali so državo in izdajali kraj, kjer so najdlji varno zavetje.«²⁸

Afera Tisza-Eszlar

Še večji odpor je pri ljudstvu izzvalo prepričanje, ki so ga večkrat podpihovale tudi konkretne zgodbice, da so Židi vpleteni v umore. Njihova »verska blaznost« naj bi bila vzrok za izvajanje obrednih umorov že od srednjega veka naprej. V nekaterih

Podoba Ester Solymossy
(www.newworldencyclopedia.org/entry/Blood_libel)

sodnih procesih so bili Judje obtoženi, v drugih oproščeni, a v predstavah ljudi so bili vedno krivi.

Podobno je bilo tudi v primeru umora Estere Solymossy v Tisza-Eszlaru na Ogrskem. Sodna obravnava je potekala leta 1883 in je bila ena najbolj odmevnih v 80. letih 19. stoletja. Umora je bila osumljena skupina Židov z rabinom na čelu in po mnenju mnogih so bili gotovo krivi. Da so bili oproščeni, seveda ni bil dokaz za njihovo nedolžnost, ampak je bil takšen rezultat samo posledica vpliva njihove moči in denarja.

Deklica Estera Solymossy je izginila v času judovskih velikonočnih praznikov 1. aprila 1882. Prve novičke se začnejo pojavljati v slovenskih časopisih šele sredi junija, in sicer prvi poročila o umoru *Slovenec*, ko 17. junija zapiše: »Predstojnik iz Lupkov je naznanil, da je Ester Solymossy tam v službi. To je tista deklica iz Tisza-Eszlar, o kateri so govorili, da so jo judje k sebi zvabili, potem ji pa vrat prerezali, da so kri vlovili, katero baje potrebujejo pri svojem velikonočnem jagnjetu.«²⁹ 20. junija pa isti časopis objavi, da je Ester Solymossi »zginila, je ni, pa je le ni; tista deklica (Marija Zamb), od ktere se je govorilo, da je prava Solymossi, je bila podtaknjena.«³⁰

Vse slovenske časopise so tako do konca avgusta polnile krajše ali daljše novičke o izginotju 14-letne krščanske deklice. Po že končani obravnavi naslednje leto pa pisci po časnikih objavljajo celo-

²⁶ *Slovenec*, 25. 5. 1882.

²⁷ *Slovenski narod*, 19. 6. 1882.

²⁸ *Slovenec*, 6. 5. 1882.

²⁹ *Slovenec*, 17. 6. 1882.

³⁰ *Slovenec*, 20. 6. 1882.

tno zgodbo – od dneva izginotja do konca obravnave – in nam tako nudijo popoln pregled dogodkov: »Estera, hči uboge vdove, morala je služiti uže od prve mladosti in je zadnjič v službo vstopila dne 1. marca lanskega leta pri svoji sorodnici gospej Andrea Huri v Tisza Eszlaru. Tam delale so se pripravne za velikonočne praznike. Gospodinja Huri poslala je dne 1. aprila deklo Estero z namenom, si zmalati hišo, barve kupit v drugi konec sela, in šla je tja med 10. in 11. uro dopoludne, in dokazano, je da je krog opoludne res kupila barve pri trgovcu Kohlmayer-ju, grede tja in nazaj govorila je s svojo sestro Sofijo, pa so jo videle tudi druge osebe, izrekoma sestra videla jo je hoditi do malna v selu, tam pa se je zgubil njen sled. Še popoldne omenjenega dne iskala jo je gospodinja Huri, ostrašena mati in pa vdova Gabrijela Sollimossy-a; mati prejkala je vse ulice in judovski cerkvenik Jožef Scharf jo je tolažil, da se bode uže še našlo ...«³¹ Časnik *Edinost* na tem mestu še doda, da jo je mati sama iskala po vasi in ko je šla mimo sinagoge, jo je »sluga sinagoge« vprašal, kaj išče. Ko mu je mati odgovorila, da išče svojo hčerko, pa je pristavil: »... da se je tudi v nekem drugem ogerskem kraju pred nekaterimi leti prav pred judovskimi prazniki zgubila neka deklica, ljudje da so jo judom očitali, da so jo oni ubili, a da so to deklico kesneje mrtvo dobili na polju.«³² Mati Solymossy sprva besedam ni dala posebnega pomena, ko pa je bilo vse iskanje zaman, se je spomnila teh besed. »Strašna sumnja se obudi v njenem srcu; ona to sumnjo razodeva drugim, a noben je ne posluša. A nič ni tako skrito, da ne bi prišlo na dan. Komaj petletni fantiček Jožefa Scharf-a pravil je mej igranjem drugim otrokom, da je njegov oče vlovil kristijansko deklico, katerej je židovski mesar vrat odrezal.«³³

19. maja je prišel preiskovalni sodnik in »vsled tega pričelo se je živahno gibanje v sicer mirni vasi. Preiskovalni sodnik dejal je pred vsem sumljive jude pod policijsko nadzorstvo in potem zaslišal je malega Samuela Scharfa, in ta je tudi njemu povedal, da je Estera prišla v stanovanje njegovih starišev, in ko ji je eden v pričo veliko ljudi vrat prerezal, lovili so njeno kri v krožnik. Oče 14letnega Morica Scharfa in drugi sumljivi tajili so odločno kaj vedeti o pogrěšani Esteri. Preiskovalni

sodnik pa jim ni verjel, in Moric Scharf, ki je še dne 20. maja trdil, da o Esteri ni nikdar čul in da nič ne ve, obstal je drugi dan pred varnostnim komisarjem Rusky-em in sodnijskim pisarjem, da je njegov oče Estero s pretvezo, da naj bi mu pomagala predevati svetilnike, s ceste notri poklical, potem jo je skupno z beračem, pri njem stanujočim, peljal pred tempelj, tam jo je položil na tla in jo slekel do srajce, dva cerkovníka sta jo držala, tretji pa ji je vrat prerezal in na krožnik vjeto kri zlil v pisker. – Moric Scharf videl je vse to, kakor je obstal, skoz ključavnico vrat v tempelj, šel pa je gledat zato, ker je čul jok Estere. – Ko je bilo to končano, videl je še Moric, da so ji krog vrata zavili cunjjo in jo zopet oblekli v njeno obleko, imenuje tudi osebe, ki so bile tedaj zraven.«³⁴ Nato je Moric povedal še, da so mu po umoru ukazali, naj zapre sinagogo. Takrat je šel noter, vendar o umoru ni našel nobenega sledu več, niti kapljice krvi, ker je bilo vse počiščeno. Ko se je sodna obravnava že začela, je komisija pregledala sinagogo in se prepričala, da je res mogoče skozi ključavnico videti v notranjost sinagoge.

Glavna ovira pri preiskovanju umora je bila, da je truplo izginilo, zato je hotel preiskovalni sodnik na vsak način najti Estero živo ali mrtvo, a našel je le 57 centimetrov široko in 51 centimetrov globoko jamo na vrtu pri sinagogi, ki je bila prekrita z ilovico in za katero ni bilo pojasnila, čemu naj bi služila. Preiskava ni napredovala vse do 18. junija: »Ta dan namreč izvleče poljski čuvaj Olah s pomočjo dveh brodnikov iz reke Tisze mrliča blizu 140 centimetrov dolge, srednje rejene, okoli 14 let stare deklice, kakor je trdil okrajni sodnik, in na njeni levi strani našla se je v papir zavita plavkasta barva.«³⁵ Židje naj bi mater nesrečne deklice celo poskušali podkupiti z denarjem, da bi pritrdila, da je v Tisi najdeno dekle resnično njena hčerka, vendar je mati ponudbo srdito zavrnila in dogodek sporočila sodniji. Šest oseb je na sodišču sicer trdilo, da je truplo, ki so ga našli v Tisi blizu Dade, res Ester Solymossy, vendar so njene sošolke, prijateljice, mati, katoliški duhovnik in učitelj iz Tisza-Eszlarja to zanikali. Tudi zdravniki so po pregledu trupla ugotovili, da je dekle, ki so jo našli v reki, umrlo za jetiko in ne more biti Ester: »Po raztelesenji izrekli so tamošnji zdravniki, da je mrlič truplo dekleta najmanj 18 let starega, katero je, po nohteh soditi,

³¹ *Novice*, 27. 6. 1883.

³² *Edinost*, 11. 8. 1883.

³³ *Prav tam*.

³⁴ *Novice*, 27. 6. 1883.

³⁵ *Prav tam*.

živel brez težkega dela, ki je umrlo k večemu 10 dni poprej za oslabiljenjem krvi in ki je bilo kot mrlič v vodo vrženo komaj tri do štiri dni poprej.«³⁶ Preiskovalni sodnik je nadaljeval z raziskavo, zato je zaslišal brodarje, ki so našli truplo: »Eden teh izreče, da je to truplo prišlo iz zgornjih krajev, da ga je pripeljal nek žid pod svojo plavico, pa da so to truplo blizu Dade preoblekli v drugo obleko. On da je vse to pomagal in da je dobil za to plačilo od nekega žida. Potem da je truplo privezal pod svojo plavico in ga po Tisi še dalje peljal, onkraj Dade pa na suho del, in od tam, da so potem truplo dalje prenesli.« *Novice* pri tem dodajo, da so zaprli tudi brodarje in da je preiskava pokazala, da je Moric Scharf govoril resnico; da so Židje umorili Ester in podtaknili drugo truplo, ki so ga oblekli v njeno obleko, brodarje pa so podkupili.³⁷

»Stvar je stala jako slabo za žide, posebno pa za to, ker je bilo vse krščansko ljudstvo razburjeno, češ, da življenje kristijanov ni več varno pred židi, ker rabijo krščansko kri pri verskih obredih, kar je bilo uže od poprej nekoliko znano, a bi bilo s to dogodbo, če je resnična, še bolj potrjeno.«³⁸

19. junija 1883 se je v Nyirengyhazi začela sodna obravnava umora, ki je po celem svetu dvi-gnil veliko prahu. Umora je bilo obtoženih 15 oseb. Salomon Schwarz, Leopold Braun, Abraham Buksbaum in Herman Wollner naj bi »dne 1. aprila na dvorišči sinagoge tja privabljen Solymosy zaklali s tem, da so jej vrat prerezali. To je več prič potrdilo. Zatoženih je tudi več družih oseb, da so pri tej moritvi pomagale.«³⁹ Pri umoru naj bi sodelovali še Josef Scharf, Adolf Junger, Abraham Braun, Samuel Lustig, Samuel Weisenstein in Emanuel Taub. Po poročanju *Slovenskega naroda* naj bi predsednik sodišča obravnaval obe obtožbi ločeno – najprej umor Estere Solymosy in nato še tihotapljenje trupla, katerega so bili obtoženi Amsel Vogel, Janko Smilovič, David Hersko, Martin Gross in Ignac Klein. »Predsednik Kornis je baje dejal, da je prepričan, da so židje umor zvršili v tem redu, kakor to opisuje priča mladi Scharf; kot sodec pa da hoče razsojevati po zakonih, ne po osebnih čutih.«⁴⁰

O začetku obravnave so pisali vsi slovenski časopisi in *Novice* ugotavljajo, da »zanimiva je ta obravnava ne le sama na sebi, ampak posebej še zato, ker rešitev te dogodbe živo sega v vprašanje protijudovskega gibanja, in pa zato, ker je glavna priča umora lastni mladoletni sin zatoženega juda Scharfa.«⁴¹

»Sodnijska soba je bila še pred obravnavo natlačena do dobrega. Pripeljani so bili zatoženi in ob pol desetih se je pričela sodnijska obravnava.«⁴² Med 115 zaslišanimi pričami je prva nastopila mati umorjene dekllice in rekla: »Srce mi pove, da so mi judje otroka umorili.«⁴³ Priča je povedala tudi, da so jo hoteli Judje podkupiti in ji ponujali 1000 gld, da bi molčala, ko bi se Estera vrnila. Mati pa ni vedela, ali so ji Židi morda hoteli »kako ptujo dekllico poslati v hišo, da bi jo bila za svojo sprejela.«⁴⁴ Drugi dan je bil zaslišan Jožef Scharf, oče štirinajstletnega Morica Scharfa, edine priče, ki je dejanje videla. »Oče pravi, da se je deček zmirom lepo vedel, zatožbo pa imenuje izmišljeno. On pove, da je o priliki ko je izginila Ester pripovedoval nekaj enakega, kar se je zgodilo njega dni, ko je bil on še mlad, pokazalo se je, da so bili judje nedolžni. Državni pravnik je na to opomnil, ter rekel: mogoče, da Scharfovi otroci od tod vedo basen, da se krščanska kri potrebuje o velikonoči pri judih. Ko si Scharf in vdova Solymosy stojita drug proti drugemu, pravi Solymosy, da jo je Scharf na cesti srečal ter jo tolažil. Zatoženi pravi, da je to storil, ker so jude večkrat dolžili, da so umorili krščanske dekllice, katere so zginile. Ko se proti stavita Scharf oče in sin, vstane poslednji pri tem, kar je rekel, in imenuje svojega očeta lažnjivca.«⁴⁵

Med pričami je bilo tudi več žensk, ki so ti-sto soboto opoldne slišale klice na pomoč. Najbolj zanimivo pa je bilo pričanje sodnijskega pisarja Peczelyja, ki je v Nyiregyhazo spremljal Morica Scharfa in je na sodišču obnovil pogovor, ki sta ga imela na poti. Peczely naj bi Morica vprašal, zakaj noče povedati, kar je videl, nakar je deček odgovoril, da si ne upa, ker bi ga Judje ubili ali pa bi ga njegov oče obesil. Ko pa mu je zagotovil, da ga bo sodnija

³⁶ *Prav tam.*

³⁷ *Edinost*, 11. 8. 1883.

³⁸ *Prav tam.*

³⁹ *Edinost*, 8. 7. 1882.

⁴⁰ *Slovenski narod*, 19. 6. 1883.

⁴¹ *Novice*, 27. 6. 1883.

⁴² *Slovenec*, 23. 6. 1883.

⁴³ *Prav tam.*

⁴⁴ *Slovenec*, 28. 6. 1883.

⁴⁵ *Slovenec*, 26. 6. 1883.

varovala, je popustil in povedal, da »je njegov oče Estero poklical v sobo, da je luč z mize prenesla na omaro. Na to je prišel velik, rujavkast berač, in je Estero peljal seboj v judovski tempel. Tam jo je zgrabil, vrgel na tla, mesarja iz Teglasa in Tarezala sta jo držala za nogi in prsa, oče njegov pa ji je prerezal vrat.«⁴⁶

Če so na začetku obravnave vsi časopisi še pisali, da vse kaže zelo slabo za Jude, pa se je po šestih dneh obravnave stvar že nekoliko preobrnila njim v prid: »Šest dni je že trpela preiskava, ko to pišemo, in veliko prič je bilo že zaslišanih, pa iz njih izjav je dozdej le toliko razvidno, da judovske priče skoraj vse zdaj drugače govore kakor takrat, ko so bile prvič izprašane. Na vprašanje sodnijskega predsednika, od kod to prihaja, so se večidel izgovarjale, da jih je preiskovalni sodnik Bary strahoval in da so od strahu morda drugače pričale kakor sedaj.«⁴⁷

Da bi prišli do bolj temeljitih dokazov, je komisija celo še enkrat odkopala truplo ženske, ki so jo našli v Tisi: »... zopet so izrekle mnoge priče in mati rajnke, da je sicer težko poznati, ker truplo je uže močno gnilo, a da to truplo je truplo vse druge ženske, ki je morala za več let starša biti od Estere.«⁴⁸ Navzoči so bili tudi trije profesorji medicinske visoke šole v Budimpešti: »Sodnija odbila je predlog izvedencev, da bi se jim naznanil izrek zdravnikov in je odrekla tudi poslati v Budapešt vse dele mrliča. Potem so izrekli profesorji, da se ne morejo pridružiti sklepom prvih zdravnikov ne glede starosti in ne glede vzroka smrti; po njihovi misli bilo je ono truplo od 14 do 17 letnega dekleta.«⁴⁹ Zaslišanih je bilo tudi več zdravnikov, ki so bili prisotni pri raztelesovanju mrliča. Tudi njihove izjave se niso ujemale: »Več zdravnikov je trdilo, da izpoved Morica Scharf-a, ki je vse to drobno pripovedoval, kako so deklici vrat prerezali in kri vlovili, ne more biti resnična, ako se namreč prereže žila, kri buhne iz telesa, in vse daleč oškropi, a drugi zdravnik je zopet trdil, da to ni tako, ako se prereže le ena žila, tačas kri odteka bolj počasi. Poglavitno vprašanje se je pa sukalo o tem, ali je iz vode potegnjena oseba bila Ester Solymossi, ali bil je to kak drug mrlič. – Ako je najden mrlič Ester,

Nagrobnik
Ester Solymossi
(kuruc.info/r/9/38401/)

tako je niso Judje umorili, marveč deklica je v vodo skočila, ali jo je kdo pahnil. Ako pa ni, tako so Judje mrliča Estri podobnega kje izkopali, v Esterno obleko utaknili in v vodo vrgli, da bi sled zmešali. Tudi o tem so očividci, zdravniki navskriž mislili, osebe, ki so Ester dobro poznale, namreč nje mati in teta, pravijo, ta mrlič ni bila Ester, zagovorniki in drugi pa le silijo, da to je bila Ester. Zdravnikov nekdo je več ko desetkrat pregledal mrliča, ni našel na vratu nikjer nič sledu kake prereze, Ester je imela na nogi sled, ko ji je krava na nogo stopila, ta sled so eni videli, drugi zopet ne.« *Slovenec* vse skupaj komentira, da je stvar »grozno žalostna in nam kaže globok nramni prepad«,⁵⁰ 11. julija pa celo zapiše, da je obravnava nepravilna: »Zaslišani so bili brodniki, ki so obdolženi tihotapstva z mrličem. Po večem so preklicali vse, kar so prvokrat obstali pri preiskavi, rekoč, da niso smeli svobodno govoriti, da so jih na razne načine silili drugače govoriti, kakor je bilo res, da so jih tako ali tako mučili in prisilili, da so obstali kar so sodniki hoteli izvedeti. Nekdo, ki je štirikrat bil zaslišan je vselej drugače izpovedal. Priče, katere kaj izpovedo za Jude obteživnega, zagovorniki, katerih je menda toliko kolikor obdolženih, tako križem izprašujejo, da se nazadnje zagovore in v nasprotje zapleto, potem pa kažejo, češ, toliko veljavo imajo priče. Posebno hudo se pa godi ženskam, katere pridejo v tak ogenj, revce postanejo vse zbegane, in vse križem govore, mater umorjene Solymossi tako sem in tja izprašujejo, da na zadnje reva ne bode vedela, kakšna je bila njena hči. Tako se zarad te judovske pravde širi moralno spridenje med ljudstvom, ljudje zgube ves strah Božji, s prisegami se igrajo, kakor otroci z lešniki...«⁵¹ Pojavile so se tudi priče, ki so trdile, da so bili obtoženi tisto noč, ko naj bi se umor zgodil, nekje druge. Drugi so spet dokazovali, da so Ester, ki

⁴⁶ *Slovenec*, 28. 6. 1883.

⁴⁷ *Prav tam*.

⁴⁸ *Edinost*, 11. 8. 1883.

⁴⁹ *Novice*, 27. 6. 1883.

⁵⁰ *Slovenec*, 19. 7. 1883.

⁵¹ *Slovenec*, 11. 7. 1883.

naj bi zginila v soboto med 11. in 12. uro, videli še kasneje tistega popoldneva.

Še pred razglasom pa so nekateri časniki že uganjevali rezultat razzodbe: »Sodnijska obravnava zarad Tisza - Eszlarskega umora, za katero se je zanimal celi svet, bila je včeraj (31.7.1883) dovršena in v petek bodo razglasili razzodbo. Ni dvoma, da bodo zatoženci oproščeni, ker smo že med obravnavo videli silno čudno prikazen, da je državni pravdnik iz tožnika postal najgorečnejši zagovornik zatoženih judov in je po dovršeni obravnavi sodnikom priporočal, naj zatožence oproste.«⁵² 3. avgusta je bila objavljena razzodba in štiri dni kasneje *Slovenec* poroča o zaključku obravnave: »Pravda o Tisza - Eszlarski zadevi je sedaj dovršena. Esther Solymossy-jeve ni, pa je le ni, a moritve obdolženi so nekrivi spoznani; gosta tema zopet zakriva tajnost, kam je Esther izginila; kajti sodnija je izrekla, da se ne more za gotovo vedeti, je bil li mrlič iz Dadae res tisto nesrečno dekle, kratko malo, rekla je sodnija, ne more se vedeti, od kod je prišel ta mrlič.

Oglejmo si nekoliko okoliščine, ko se je razzodba začela.

Vže dolgo pred 11. uro je bilo vse polno ljudstva v sodni hiši. Tudi mati Solymossy je prišla v črno oblečena prej, kakor navadno na prostor za priče. Ljudi so morali se silo odvrčevati iz sodne hiše; sicer je bilo po mestu kakor po navadi. Zatožene so pripeljali ob 11. uri v dvorano; niso bili videti posebno razzdraženi. Sodišče pride 5 minut čez 11. uro v dvorano. Vse posluša, nastane tišina in predsednik prebere razzodbo: V imenu Njih Veličanstva presvitlega kralja! Kraljevo sodišče v Nyiregyhaza izreka na podlagi tožbe v javni konečni obravnavi od dne 19. junija do 31. julija po zaslišanji državnega pravnika, privatnega tožnika in zastopništva naslednjo razzodbo: Salomon Schwarz in drugovi se tožbe odvežejo in se imajo takoj oprostiti; troške prevzame država.

Predsednik podpira razzodbo z razlogi, bistveno je bilo to, da se ne more dokazati, ali so bili res krivi, česar jih dolže.«⁵³ *Slovenec* zaključek obravnave komentira, da so bili Judje sicer oproščeni, ker ni bilo dokazov za obsodbo, vendar pa

si je iz celotnega dogodka vredno zapomniti dve stvari: »t.j. solidarnost judov po vsem svetu in da tisti ne dobi denarja na posodo, kdor se judom zameri. 'Denar, vladar'.«⁵⁴ Tudi *Edinost* zapiše svoja opažanja, da so se pri obravnavi priče tako razzlično izrekale, »da se je skoraj videlo, da je na enej strani razzkačenost, na drugej pa spridenost govorila.«⁵⁵ Na koncu obravnave se je pojavilo tudi vprašanje, kaj narediti z Moricom Scharfom: »Stanoval je do sedaj v komitatnej hiši, a zdaj se mu ponujajo razzni ljudje, mej njimi tudi baron Hirsch, bogat žid v Parizu, da ga vzamejo k sebi, a Moric je odbil vsem in pojde, kakor se sliši, zopet k svojim starišem. Ti zadnji in vsi drugi zatoženi židje pa se preselijo iz Tisza Eszlar v druge kraje in je Scharfova družina uže došla v Pešto; a tam se je baš te dni vzdignilo ljudstvo proti židom in terja, da Scharfova družina ne sme ostati v Peštu, vsled česar je stari Scharf zdaj pod varstvom policije in bo moral skoraj gotovo iz Ogrske.«⁵⁶

Afera je še dolgo odzvanjala v časopisih. Mnogi so uganjevali, kaj se je zgodilo in kje je truplo Estere Solymossy, medtem ko *Slovenec* poroča, da so židovski časniki celo objavili svojo teorijo, da se je dal mladi Moric Scharf, glavna priča obravnave, podkupiti za 2000 goldinarjev. Seveda se *Slovenecu* to ne zdi nič čudnega, teorijo pa sprejme z utemeljitvijo, da »židov tudi srčnega čuta, one močne in sladke vezi ne pozna, ki veže dece na stariše. Novega bi sicer to od tega naroda nič ne bilo, kajti pred skoraj 19. stoletji križal je zavoljo denarja večno Resnico - Jezusa Kristusa, zakaj bi še danes navaden žid za - 2000 gold. plače ne izdal. Oče sem, oče tje, denar - zlato tele, to je prva in edina moč, prva edina vrednost, vse drugo je nič. Resnično!«⁵⁷

Neizpodbitna krivda in posledice afere

Ves čas so časopisi vzporedno z novicami iz sodne obravnave objavljali tudi zgodbe preteklih podobnih dogodkov, ki so potrjevale resničnost židovskih obrednih umorov in prinašale nove dokaze za njihovo krivdo.

⁵⁴ *Prav tam.*

⁵⁵ *Edinost*, 11. 8. 1883.

⁵⁶ *Prav tam.*

⁵⁷ *Slovenec*, 11. 8. 1883.

⁵² *Slovenec*, 1. 8. 1883.

⁵³ *Slovenec*, 7. 8. 1883.

Jožef Czafik, uradnik pri ogrski državni železnici, je povedal dogodek iz svoje mladosti. Leta 1843 je obiskoval gimnazijo v Požunu (Bratislavi), kjer je prijateljeval z nekim židovskim dečkom Lichtenthalom. Večkrat je prišel tudi k njemu na dom, ki je bil nasproti dvorišča stare sinagoge: »Bil je velikonočni čas, sabotni dan. Ko sem omenjeni dan svojega tovariša obiskal ter ga proti mraku zapustil, videl sem odhajajoč vrata stare sinagoge odprta. Radoveden stopim vanjo, da bi videl, kako judje opravljajo službo božjo. V sinagogi sem videl stati šest do sedem mož. Nisem se nadjal prav nič hudega. Zapazil sem pa kmalo, da so začeli o meni govoriti, in eden teh možakov se je hitro spravil k vratam ter jih od znotraj zaprl. To se mi je začelo čudno zdeti; bal sem se, da me bodo venkaj zapodili. Naenkrat pa zagledam v tej družbi tudi očeta svojega šolskega tovariša Lichtenthala. Ta me urno poprime za roko ter popelje, očitno zoper voljo družih, v svoje stanovanje. Tu je začel v nerazumljivem mi jeziku pripovedovati nekaj svoji ženi in otrokom, tudi svojemu sinu, mojemu tovarišu. Dobro se spominjam, kako me je strah sprehajal, videti, da so vsi z velikim strmenjem ga poslušali. – Drugi dan mi je začel moj tovariš Lichtenthal, s katerim sva bila prav pristrčna, tako-le pripovedovati: 'Ti, Jožef, velika sreča je bila za-te, da so bili včeraj tudi moj oče v tempeljnu, sicer bi ti bil klavec vrat prerezal.' Dasiravno nisem o teh in enacih judovskih stvarih ničesa vedel in sem bil s to judovsko družino prav znan, vendar je to napravilo na me velikanski vtis. – Jaz te dogodbe svoje mladosti nisem nikdar pozabil ter sem jo mnogim pripovedoval. Da se je pri sedanjem Tisza - Eszlarskem dogodku spomin na moj lastni pripetlejši zopet močno oživel, se lahko razumi. – Ako bi ne bilo starega Lichtenthala takrat pri meni, gotovo bi bil jaz žrtva strašnih judovskih vraž. Ester Solymosy je mrtva in ne more pričati več. Jaz pa še živim in zdi se mi, da sem dolžan to tudi sodržavljanom naznaniti.«⁵⁸

Resničnost ritualnih umorov je potrdil tudi moldavski rabin, ki se je leta 1803 spreobrninil in objavil delo z naslovom Pobjanje judovske vere in njihovih obredov iz sv. pisma stare in nove zaveze. V spisu je pisec povedal, da so mu skrivnosti judovskih obredov, pri katerih rabijo tudi krščansko kri, popolnoma znane, vendar to ni nobena pisna zapoved, ampak ustno izročilo. »Te skrivnosti pa

Židovski ritualni umor (<http://engforum.pravda.ru>)

ne ve vsak jud, ampak le tisti, ki se kažejo najbolj zanesljive. Tistemu, kteremu hoče rabin ali družinski oče to skrivnost razodeti, zatrjuje s strašnimi zarotbami, da bi se ja ne predrznil tega nobenemu kristjanu, pa tudi nobeni judinji izdati; sčasoma utegne to odkriti enemu svojih sinov, kteri se mu zdi najbolj moder in molčeč. Neofit pripoveduje, kako je on zvedel od svojega očeta to skrivnost v 13. letu svoje starosti, takrat, ko ravno judje venčajo svoje otroke z 'vencem moči.' Ko mu je oče položil venec na glavo, mu je izročil tudi to skrivnost, katero je judom sam Bog razodel in zatrdil; pristavil pa je sinu: 'Moj sin, rotim te pri silah nebes in zemlje, da to skrivnost v svojem srcu obdržiš. Ne povej je ne svojim bratom, ne svojim sestram, ne svoji materi, ne svoji soprogi, ali kterikoli živi osebi, ampak samo enemu, kteri je tega najbolj vreden zaradi svoje modrosti in molčečnosti in ravno s tem naročilom, kakor jaz. Moj sin, zemlja naj ti odpove svoj počitek in naj ne sprejme v svoje osrčje tvojega trupla po smrti, če bi se predrznil kedarkoli in kakorkoli, naj ti bodo razmere še tako strašne, to skrivnost razodeti; v tem slučaju naj pride moje prekletstvo čez te, naj te spremlja noter do smrti in celo v večnost.'

Neofit pripisuje strahu pred temi zarotbami in prekletstvom, da mnogo judov, ki se pokristjanijo, tega niso razglasili, ali pa še celo tega vedeli niso. Prej navedena knjiga obsega razun prestave Neofitovega spisa še obširen dodatek, kjer pripoveduje zgodovino samo javno znanih obrednih umorov človeških ter jih našteje od l. 1071 prav po imenu 75. Zadnji je bil v Tisza - Eszlari, o kterem se sodba ravno zdaj vrši.«⁵⁹

⁵⁸ Slovenec, 24. 7. 1883.

⁵⁹ Slovenec, 24. 7. 1883.

Najbolj pa naj bi se po besedah *Slovenca* Žid-je bali dr. Avgusta Rohlinga, ker je svetu dokazoval in pojasnjeval njihove zločine in grozovite obredne umore prav iz korenine, iz njihovih lastnih knjig. Dr. Rohling, profesor v Pragi, ki je bil tudi izvrsten poznavalec hebrejskega jezika, je »pregledal in pretuhtal mnogo judovskih obrednih knjig in njih satansko-hudobnega ustnega izročila ter razkriva svetu njih zlobne in pogubljive nauke in načela«. Rohling se sklicuje na *Sohar*, knjigo, ki je Judom še svetejša od *Talmuda*, in je trdil, da je v njej zapisano: »... da so vsi, ki niso judje, brezbožneži in da naj koljejo judje njih deklince na sledeči način:

1. Klanje naj se vrši v navzočnosti prav zanesljivih judov, ker sveta daritev se ne sme opravljati na skrivnem, ampak z azistenco, t.j. da še drugi pomagajo.

2. Pričujoči judje naj molijo še pred klanjem kesanje da postanejo grehov čisti in se očiščeni vdeleže najsvetejše daritve.

3. Predno žrtev zakolje, izgovarja klavec neko molitev, v kateri on obljubi, (in ž njim vsi drugi), da ne bo pred posvetnimi ljudmi in sploh pred nobenim, kateremu je ta sveta reč neznana, nikdar o tem govoril, ne vprašan odgovarjal ter se tudi ne pred nikomur hvalil tega v resnici svetega dela, ki ga hoče zdaj izvršiti.

4. Daritveni nož je klavni nož, katerega morajo 12krat poskusiti, če bi imel morda še kje kako škrbino.

5. Deklici, predno zakoljejo, zamaše usta popolnoma, da ne kriči, ampak umrje kakor žival, ki ne da glasu od sebe.

6. Deklico morajo klati tako, da ji odteče vsa kri in da njeno truplo obledi, kakor mrlič.

7. Ko je deklica zaklana, govori klavec še sklepno molitev ter stori Bogu obljubo, vsak dan, ako bo le mogel, tak dar mu preskrbeti.«⁶⁰

Da je afera Tisza-Eszlar močno vplivala na ljudstvo tudi še kasneje, kažejo volitve na Ogrskem leta 1884. *Slovenski narod* zapiše, da so antisemiti na volitvah dosegli takšen uspeh, kakršnega ni nihče pričakoval in je antisemitizem, kot kaže volilni izid, v zadnjih letih na Ogrskem zelo napredoval. Pri volitvah se je pokazalo, da imajo antisemiti veliko »simpatij in pristašev« tudi med prebivalstvom: »Ta položaj ima svoj izvor v pevelikej populistivo-

sti proti židom in v obžalovanja vrednih ogerskih odnašajih, ki so se v vsej svojej nagoti pokazali povodom Tisza-Eszlarske pravde. Narod spoznal je, da ne vlada pravica, temveč židovski denar, da je mnogo tacih v višjih krogih, ki nimajo čistih rok in 'Tisza-Eszlar' postal je tako rekoč bojni klic mej volitvami in Eotvos, zagovornik židov v tej pravdi propal je v vseh volilnih okrajih sramotno, Szalay, zastopnik matere umorjene Ester Solimossy pa je bil sijajno izvoljen.«⁶¹

Viri:

Slovenec

Edinost

Novice

Slovenski narod

Slovenski gospodar

Apih, Josip: *Židovstvo. Letopis Matice Slovenske za leto 1886*. Ljubljana, 1886

Stritar, Josip: *Zbrano delo*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1955

Tuma, Henrik: *Iz mojega življenja*. Ljubljana: Naša založba, 1937

Vošnjak, Josip: *Socijalni problem in kmetski stan. Letopis Matice Slovenske za leto 1885*. Ljubljana, 1885

Vošnjak, Josip: *Spomini*. Ljubljana: Slovenska matica, 1982

Literatura:

Cvirn, Janez: *Trdnjavski trikotnik – Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Založba Obzorja, 1997

Grdina, Igor: *Podoba Žida v slovenski literaturi, Kronika 37*, Ljubljana, 1989

Krabonja, Boris: *Kdo je Jud? Borec*, št. 542-543. Ljubljana, 1995

Štepec, Marko: *O slovenskem odnosu do Židov v drugi polovici 19. Stoletja. Bilten strokovnih tekstov in metodoloških napotkov za zgodovinsko raziskovalno nalogo »Priseljenci med nami« za šolsko leto 1995/1996*. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, 1995

⁶⁰ *Slovenec*, 1. 8. 1883.

⁶¹ *Slovenski narod*, 24. 6. 1884.

Zusammenfassung

»JÜDISCHE SCHLÄCHTER ERMORDETEN DIE CHRISTLICHE MAGD ESTER SOLLYMOSSY«

Obwohl es seit dem Ende des Mittelalters infolge der Vertreibungen nur wenige Juden im slowenischen Gebiet gab, war die Haltung ihnen gegenüber im 19. Jahrhundert äußerst negativ. Es gab mehrere Gründe für solche Einstellungen: Der Jude als Händler vernichtete durch seine Konkurrenz die Gewerbetreibenden und Bauern, beherrschte mit Hilfe des Bankwesens und der Presse das Kapital und manipulierte die öffentliche Meinung, damit beherrschte er auch alle bedeutenderen Bereiche des wirtschaftlichen und politischen Lebens. Außerdem galten die Juden, zusammen mit den Türken, als größte Feinde des Christentums. Schon seit jeher wurde ihnen die Schuld am Tod von Jesus Christus gegeben und in Verbindung damit tauchten auch seit dem Mittelalter Vorurteile über scheußliche Ritualmorde auf, die die Juden durchführen würden, da sie angeblich christliches Blut bei ihren religiösen Riten verwendeten.

Die Ermordung der vierzehnjährigen christlichen Magd Ester Sollymossy, die im Jahr 1882 angeblich von Juden und ihrem Rabbiner in Tisza-Eszlar in Ungarn verübt wurde, war nur eine unter vielen ähnlichen Geschichten, die den Antisemitismus verfestigen halfen. Obwohl die Juden am Ende der Gerichtsverhandlung freigesprochen wurden, waren sie in den Augen der Bevölkerung nicht von ihrer Schuld »reingewaschen«. Der Freispruch galt nämlich nicht als Zeichen der Unschuld, sondern der Macht und des Einflusses von jüdischem Geld.

Der gesamte Ablauf der Ereignisse wurde vom Juni 1882 bis zum Ende der Verhandlung im August 1883 auch in allen damaligen größeren slowenischen Zeitungen publiziert, so in Slovenec, Slovenski narod, Edinost, Novice und Slovenski gospodar. Obwohl sie meistens die gleichen Nachrichten brachten, verliehen einige dem Geschehen besonderen Nachdruck. Während Slovenski narod, das politische Blatt der Liberalen, verhältnismäßig neutral berichtete, konnte sich die Zeitung Slovenec, das zentrale slowenische Blatt des politischen Katholizismus, eher selten verschiedene Kommentare verkneifen. In den Zeitungen war nämlich des Öff-

teren eine persönliche Note spürbar. Die Berichterstatter waren schon zu Beginn der Verhandlung überzeugt, dass die Angeklagten schuldig sind und nützten während des Prozesses die Gelegenheit, auch andere Geschehnisse zu beleuchten, die die »unbestreitbare« Schuld der Juden bewiesen – ungeachtet des Urteils des Gerichtes.

Der Vorfall hinterließ einen starken Eindruck in der Bevölkerung, was auch die Wahlen in Ungarn 1884 zeigten, als die Antisemiten überraschend große Erfolge feierten. Der Antisemitismus war im Vormarsch und sollte dann im Holocaust seine verhängnisvollste Ausprägung erreichen.

Schlagwörter: Antisemitismus, jüdischer Ritualmord, 19. Jahrhundert, Affäre Tisza-Eszlar

Žiga Koncilija

»Prezrti heroji velike vojne«

Konji, psi, golobi in ostale živali na frontah prve svetovne vojne

KONCILIJA Žiga, univ. dipl. zgodovinar, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, e-mail: ziga.koncilija@inz.si

94(100) "1914/1918"

»PREZRTI HEROJI VELIKE VOJNE«

Konji, psi, golobi in ostale živali na frontah prve svetovne vojne

Prva svetovna vojna je po svoji množičnosti in raznovrstnosti uporabe živali v vojne namene prekosila vse dotedanje oborožene spopade. Konjenica je v tem času doživljala svoj zaton, vojaški rod z bleščečo preteklostjo, a negotovo prihodnostjo, je bil odrinjen na rob bojnega polja. Zato pa se je konje v veliko večji meri vpregalo v vojaški logistični aparat. V prvi svetovni vojni je elegantni konj, navkljub motorni konkurenci, vlekel ali tovoril na tisoče ton vojaškega materiala in ljudi. Transportne oddelke so dopolnjevali še mirnejše a trmaste, prvovrstne tovarne živali mule, prikupni in trpežni osličji, močni voli in druge transportne živali. Če so bili konji najštevilčnejši, so bili psi uporabljeni najbolj raznovrstno. Tako so reševali ranjene vojake, prenašali sporočila, patrolirali, varovali objekte in vojake v jarkih. Golobi so prekašali pse pri prenašanju sporočil, vse dokler nista na bojišče sedla mrak ali megla. Nekatere živali so vojakom zgoj grenile življenja. Uš in podgana sta sopomenki za jarkovno bojevanje. Spet druge so v vojakih budile večkrat pozabljeno ljubezen, toplino in sočutje.

Ključne besede: *prva svetovna vojna, vojna žival, konj, vojni pes, golob*

KONCILIJA Žiga, BA History, Young researcher, institute of Contemporary History, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, e-mail: ziga.koncilija@inz.si

94(100) "1914/1918"

“SILENT HEROES OF THE GREAT WAR”

Horses, Dogs, Pigeons and Other Animals on the First World War Front

The First World War, with its multitudinous and diverse employment of animals for the purposes of war, surpassed all armed engagements to that time. The cavalry in that era was experiencing a decline. Despite being a military branch with a dazzling past, it had an uncertain future and was relegated to the edge of the battlefield. The horses, on the other hand, were harnessed into the military logistic apparatus to a much greater degree. During the First World War, the elegant horse, despite its motorized competition, pulled or packed thousands of tons of war material and personnel. The transport departments were additionally complemented with less high-strung, but more stubborn first-class pack animals: the mules, the adorable and sturdy donkeys, the strong oxen and other animals. If horses were the most numerous, dogs were employed most diversely. Thus they would save wounded soldiers, carry messages, go on patrol, and protect objects and soldiers in trenches. Pigeons surpassed dogs when it came to carrying messages, until darkness or fog descended upon the battlefield. Some animals only made the lives of the soldiers more miserable. The louse and the rat are synonyms for trench combat. Others again reawakened often forgotten love, warmth and compassion in the soldiers.

Keywords: *First World War, war animals, horse, war dog, carrier pigeon*

Živali so bile zveste spremljevalke vojnih aktivnosti od trenutka, ko smo ljudje spoznali, da jih lahko uporabljamo koristneje kot pa samo za prehrano in obleko. Vse od takrat se je človek, željan večne slave, trudil njihovo moč, vzdržljivost, hitrost, vid, vonj, sluh in inteligenco vpreči v svoj vojaški aparat. Uporabo živali v vojne namene najdemo v domala vseh časovnih obdobjih in vseh družbah sveta. Prva svetovna vojna, poleg druge svetovne vojne seveda, predstavlja vrhunec v množičnosti in raznovrstnosti uporabe živali v peklih bojišč. Prisotne so bile v vseh armadah in na vseh bojiščih, njihove naloge pa so bile odvisne od območja spopadov in razmer. Kljub manjši vlogi konjenice se je v njenih vrstah v prvi svetovni vojni še vedno znašlo več kot milijon konj. Konji in druge živali so bili pogosto hrbtenica transportnih enot. V težkih razmerah pozicijskega, gorskega ali puščavskega bojevanja so lahko šla kopita tja, kamor ni mogla nobena takratna mehanizacija. Sklonjenih glav so transportne živali vlekli topove in najrazličnejše vozove. Na svojih hrbtih so prenašale na milijone ton vojaškega materiala. Če so konje v prvi svetovni vojni uporabljali najbolj množično, pa so pse uporabljali najbolj vsestransko. Kadar je odpovedala tehnika ali kurirji, so psi in golobi pismonoše predstavljali edino možnost komunikacije. Psi so lahko poleg tega reševali ranjene vojake, patroljirali in kot čuvaji opozarjali na nepričakovane napade.

Lahko rečemo, da verjetno ni bilo vojaka prve svetovne vojne, ki ne bi imel opravka z vsaj eno izmed v nadaljevanju omenjenih vrst živali. Tudi če ni bil konjenik, topničar, voznik konjske vprege ali vodnik psa, ampak samo navaden vojak, ki je večino časa preživel v jarkih, je imel ob sebi vsaj kakšnega ljubljence. Če že ni bil ljubitelj živali, mu je menažo prinašal osel, mimo je švignil kakšen pes, mačka ali golob in če ni bilo niti teh, so mu življenje nedvomno grenile podgane in uši. Živali so skupaj z vojaki prenašale pomladansko blato, zimski mrz in glad. Skupaj so preživljali zmage in poraze, radosti in bridkosti vojne. Bile so svojevrstni fenomen prve svetovne vojne. Ker pa jim zgodovinopisje posveča izjemno malo pozornosti, naj bo pričujoč sestavek prispevek k zgodovini (zlo) rabe živali v vojne namene.

Konj v konjenici

»Stotisoči konj se mučijo v tej vojni, se borijo, trpe in izpolnjujejo svojo dolžnost, da pomaga h končni zmagi. Kako bi bila rešila konjenica tako sijajno svojo nalogo, če ne bi bilo konj. Kako naj bi bilo sledilo topništvo svoji zadači, ako ne bi imelo izvrstne konjske vprege. In trenu bi ne bilo mogoče vršiti svoje naloge, če ne bi bilo vztrajnih in potrpežljivih konj.«¹

Konj je bil najbolj množično uporabljena žival prve svetovne vojne. Prisoten je bil na vseh bojiščih, tako neposredno na fronti v bojni vlogi, kakor tudi v njenem zaledju. Ugotavljanje natančnega števila uporabljenih konj je težka naloga. Eugenio Buccioli navaja podatek, da je bilo samo v enotah Rusije, Francije, Velike Britanije in Nemčije mobiliziranih blizu 12 milijonov konj, kar pomeni, da je bila končna številka še precej višja.² Samo v Avstro-Ogrski se je namreč na predvečer vojne nahajalo še dodatnih štiri milijone konj, od katerih jih je bilo takoj »vpoklicanih« 600.000.³ Juliet Gardiner ocenjuje število uporabljenih konj na skromnih 11,6 milijona in dodaja, da jih je od teh blizu milijona služilo v konjenici, ostali pa v izvidniških, transportnih, topniških in drugih enotah.⁴

Na vprašanje, zakaj tolikšno število konj, deloma odgovarja podatek, da je bilo v prvi svetovni vojni v povprečju za nemoteno oskrbo in delovanje vojaške formacije z milijon vojakov potrebnih okoli 400.000 konj. Od teh se jih je okoli 90.000 nahajalo v konjenici, 50.000 jih je bilo namenjenih za izvidniške in kurirske naloge ter 260.000 za topništvo in oskrbo.⁵ Mnogi izmed njih, zaradi slabe oskrbe ali neposrednih bojnih poškodb, prve svetovne vojne niso preživeli.⁶ Ocene poginulih konj se gi-

¹ *More motor nadomestiti konja. V: Ilustrirani glasnik, 14. 9. 1916, str. 17–18.*

² *Od tega naj bi Rusija mobilizirala 6 mil., Francija 1,9 mil., Velika Britanija 1,2 mil. in Nemčija 2,5 mil. konj. Po: Eugenio Buccioli: Animali al fronte - Protagonisti oscuri della grande Guerra, Venezia 2003, str. 61.*

³ *Alexander Honel in Katrin Tschachler: Das Österreichische Militärveterinärwesen 1850-1918, Graz 2006, str. 24.*

⁴ *Juliet Gardiner: The animal's war, London 2006, str. 15.*

⁵ *Buccioli, n. d., str. 60.*

⁶ *Več o avstroogrski veterinarski službi glej v: Alexander Honel in Katrin Tschachler, n. d..*

Mobilizacija avstroogrskih konj v Ennsu, julija/avgusta 1914 (zasebna zbirka Walterja Lukana).

bljejo med 5,6 milijona⁷ pa vse tja do 8 milijonov.⁸ Aleksander Lavrenčič je z upoštevanjem slednje številke napravil zanimiv izračun, ko pravi, da je: »... zemlja na vseh bojiščih nosila okoli 5,6 milijona ton teže v vojaških škornjih in okoli 4,8 milijona ton teže na kopitih, pokopala pa je približno 800 tisoč ton človeškega mesa in kosti ter približno 3.360.000 ton konj, ki so tiho stopali v največjo klavnico, kar jih je svet doslej videl.«⁹

Delež konj v konjenici se je ves čas vojne postopoma zmanjševal, saj velja prva svetovna vojna za obdobje zatona njene strateške vrednosti. To je moč zaznati med drugim v načinu uprizarjanja in poročanja časnika *Tedenskih slik*, ko se zgodi precej očiten prehod iz upodabljanja konjeniških naskokov k prikazu konj, ki niso več neposredno vpleteni v boje. Neka ilustracija iz leta 1914 tako še prikazuje avstroogrsko prodirajočo konjenico s

pripisom: »Iz bojev na Ruskem Poljskem: Kavalerija zasleduje bežečo rusko topničarstvo in zajame 160 topov.«¹⁰ V drugi številki časopisa iz istega leta naletimo na prizor konjeniškega naskoka: »Naši dragonci so v bitki pri Grodeku presenetili rusko baterijo, posekali topništvo in zaplenili topove.«¹¹ Sčasoma pa se tovrstna poročila in upodobitve umikajo podobam transportnih konj, pogostejše postajajo slike shiranih in poginulih konj. Skrbno urejene in postrojene konjeniške regimente zamenjajo utrujeni in naveličani konjeniki v novih, nič več tako bleščečih uniformah, brez tradicionalnih sabelj in sulic.

Zmanjševanje strateške vrednosti konjenice je bil počasen in postopen proces, ki je na bojiščih prve svetovne vojne potekal neusklajeno. Enega pomembnejših vzrokov zatona lahko najdemo v, novim razmeram bojevanja in tehnološkemu napredku, neprilagojeni konjeniški taktiki. Ta je bila posledica dejstva, da so bili tedanji konjeniški generali »stare šole« ali »hardlinerji« v večini in je tako prevladalo pričakovanje, da bodo konjeniški rodovi

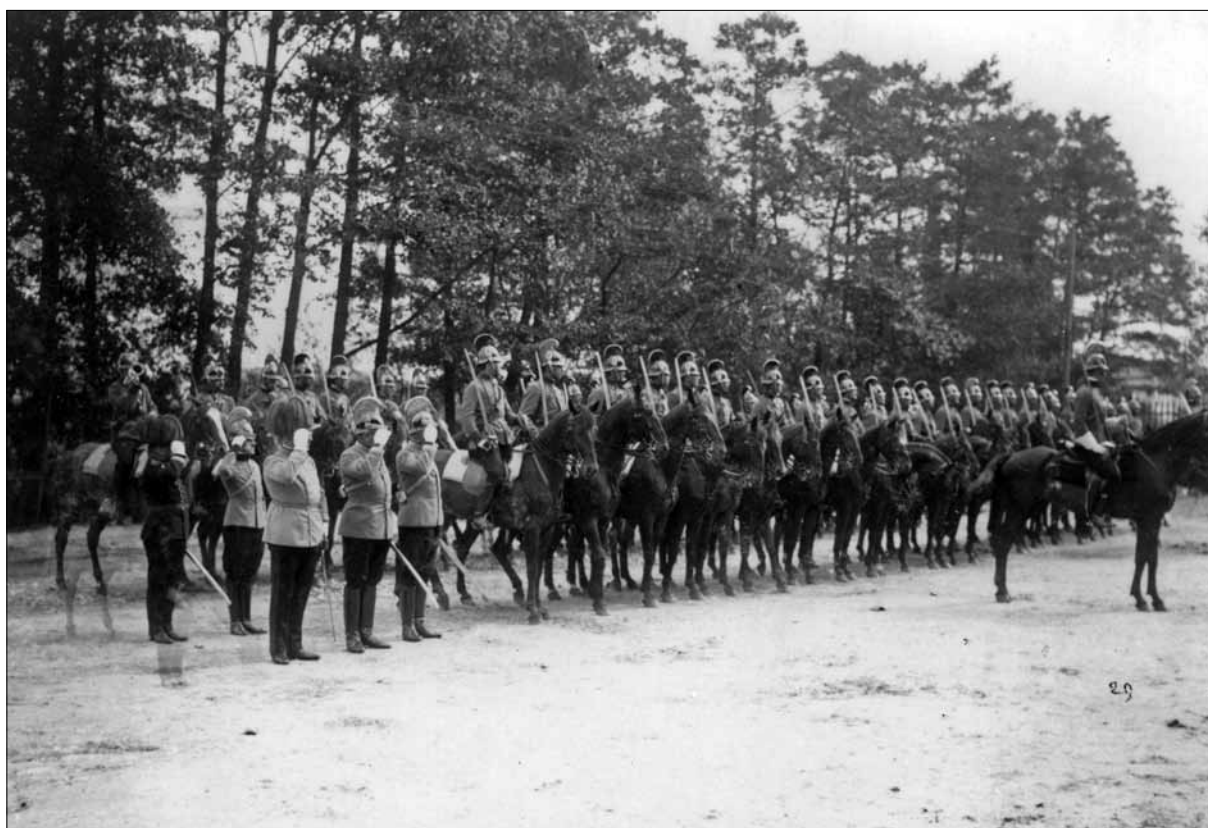
⁷ *Vojna enciklopedija, geslo: Konj, 4. zvezek, Beograd 1972, str. 546–550.*

⁸ *Gardiner, n. d., str. 7.*

⁹ *Aleksander Lavrenčič: Ko žival postane človeška se ne zmejni za korenine lastnega debla – Basni iz obdobja 1914–1918/ usode zamolčanih vojakov vseh vojn. V: Zgodovina za vse 1998, V, št. 1, str. 30–36.*

¹⁰ *Tedenske slike, 9. 9. 1914, str. 5.*

¹¹ *Tedenske slike, 30. 9. 1914, str. 17.*

Postrojena enota avstroogrskih dragoncev. Verjetno gre za dragonce 5. polka ali »finfarje«, ki so se bojevali na vzhodni fronti. Kasneje se reformira v pehotni eskadron, konje pa se pošlje v zaledne transportne enote. (Muzej novejšje zgodovine v Ljubljani).

v prvi svetovni vojni odigrali tradicionalno taktiko galopa »koleno ob kolenu« z dvignjenimi sabljami ali sulicami, se pravi na konju. Manj je bilo poudarka na primernejši taktiki s puškami oboroženih dragoncev, kjer je konj služil zgolj kot transportno sredstvo in se je konjenik bojeval na tleh.¹² Brez resnih razmišljanj o možnostih pozicijskega bojevanja so obravnavali konjeniške regimente huzarjev, ulancev in kirasirjev, kot ključne za doseg premoči na bojišču.¹³ Tako je na primer nemški general Paul von Kleist menil, da bodo v prvi svetovni vojni: »... priložnosti za razjahanje konjeniške divizije redke. Konjeniška divizija je dragocen instrument vsake vojske. Kako si lahko predstavljamo situacijo v kateri je upanje uspeha na nogah vredna tvegavanja izgube konjeniške enote. Konjeniška divizija lahko ob razjahanju ponudi le 1000 strelcev, kar

pomeni en slab pehotni bataljon.«¹⁴ Glasovi tistih, ki so opozarjali na neustreznost takšne taktike in poudarjali nujnost implementacije dragonske taktike ter močnejše oborožitve konjenikov, so bili preslišani. Erskin Childers na primer leta 1911 v svoji študiji presenečeno ugotavlja, da kljub opozorilom primanjkuje strokovnih del in razmislekov o prilagoditvi konjeniške taktike, kaj šele njihova praktična izvedba na bojišču.¹⁵ Generali, rojeni v času največjih konjeniških zmag, niso uvideli, ali pa niso hoteli uvideti, pasti in priložnosti prve svetovne vojne.

Sama realnost novega načina bojevanja je bila tako tista, ki je najbolj jasno razkrila omejitve uporabe konjenice na bojiščih prve svetovne vojne, ko si je nasproti stalo 10 francoskih, 11 nemških,

¹² Alfred Satter: *Die deutsche Kavallerie im Ersten Weltkrieg, Nordstedt 1994/2004*, str. 21.

¹³ *Podrobneje o konjeniških rodovih glej v: Janez Švajncer: Vojna zgodovina, Ljubljana 1998*, str. 289.

¹⁴ Major De Pardieu: *A critical study of German tactics and of the new German regulations, United states cavalry association, 1912*, str. 59.

¹⁵ Erskin Childers: *German influence on british cavalry, London 1911*, str. 1–6.

11 avstroogrskih, 36 ruskih, dve turški in po ena britanska, belgijska ter srbska konjeniška divizija.¹⁶ In ta realnost je bila kombinacija novih in močnejših orožij, fenomena pozicijskega bojevanja ter prihoda motornih vozil, tankov in letal. Bolj ko so bili ti dejavniki prisotni na bojišču, bolj so potiskali konjenico v zaledje in čakanje na trenutek »ultimativnega preboja«. Njena strateška vrednost je s tem močno upadla, le občasno so lahko konjenico še uporabljali za podporne naloge, kot so izvidovanje, napadi proti sovražnikovim patroljam, izvidniškim enotam, transportnim linijam in topniškimi baterijam, zaščita koncentracije enot, zaščita bokov in zaledja ter zakrivanje fronte. Število bitk, v katerih je konjenica odločilneje posegala, se je zmanjšalo, njena uporabnost in učinkovitost pa je bila odvisna od območja spopadov in razmer.

Veljalo je pravilo, da postane bojišče za konjenico smrtonosno in neprehodno, brž ko se fronta ustali, brž ko se vojaki vkopljejo in se obdajo z bodečo žico, topništvom, strojnicami in avtomatskimi puškami. Ali kakor pravi Gardiner o najpomembnejšem bojišču: "Zahodna fronta prve svetovne vojne ni bila fronta gibanja, velikih konjeniških naskokov, bobnečih kopit v hitrih napadih in protinapadih s pobliskavajočimi se rezili nad bojišči Francije in Flandrije. Na tem terenu je šlo za statično vojno, vojno mrtvila in izčrpavanja za ped zemlje."¹⁷ Konjenica se je na zahodni fronti ves čas vojne, kadar je naletela na močan organiziran ogenj, umikala. Le redko je izvajala naskoke na vkopane enote, večinoma je razjahala in se bojevala na tleh. Neposrednih spopadov med konjenicami tu ni bilo, so pa konjeniške enote z omejenim uspehom opravljale podporne naloge. V vmesnem obdobju 1915–1917 se je konjenica na zahodu nahajala v strateški rezervi, ali pa so jo kot pehoto uporabljali na manj ogroženih odsekih fronte. Aktivnejša je bila ob koncu vojne, ko je edina držala stik z umikajočimi se nemškimi enotami. Sodelovanje konjenice s tanki ni bilo nikjer zabeleženo.¹⁸

Več prostora za uporabo konjenice je bilo na območjih giblivejših front. Tako je bilo na širokih

planotah vzhodne Prusije in Galicije, kjer so se nemške in avstroogrške konjeniške enote spopadale s kozaki ter drugimi ruskimi konjeniški enotami. V časopisju iz leta 1914 lahko zasledimo članek z naslednjo vsebino: »O kozakih, naših ulancih, huzarjih in dragoncih ter o nemških konjeniških polkih, kakor tudi o ruskih kirasirjih in o brigadi Afriških Zuavov slišimo vedno in vedno. Konjeniki niso le ordonance, sli in predčete, nego posegajo tudi v pravi boj z vso važnostjo. Slikovite atake konjeniških čet so seveda dandanes skoraj nemožne, zato le izjemne. Vendar je imela naša konjenica takoj spočetka nove ofenzive v Galiciji prav resno ulogo in jo je izvršila povsod sijajno.«¹⁹ Tudi tu se je konjenica soočala z mnogimi omejitvami. Težko je prebijala fronto, ob močnejšem ognju se je morala umikati in bojevati na tleh. Naskoki na vkopano pehoto so bili tudi tu redki, neposrednih spopadov konjeniških enot je bilo malo, z izjemo največje konjeniške bitke v prvi svetovni vojni pri Jaroslavicah 21. avgusta 1915. Je pa res, da je konjenica lahko uspešneje opravljala posamezne podporne naloge in je bila med leti 1915 in 1917 veliko aktivnejša, kakor tista na zahodni fronti.²⁰

Najpomembnejšo vlogo je konjenica odigrala na strateško ne tako pomembnem Bližnjem vzhodu. Ko je bil junija 1917 na mesto poveljnika britanskih ekspedicijskih sil imenovan general Edmund Allenby je ta s 76.000 možmi, od tega je bilo 20.000 konjenikov, z uspešnim klasičnim naskokom na vkopane turške enote sprva osvojil Bershebo, nato 11. decembra še Jeruzalem, kasneje pa je preganjal Turke vse do Damaska.²¹ Z balkanskega bojišča je znano delovanje srbske konjeniške divizije, medtem ko je bila konjenica na italijanski fronti v razmerah gorskega bojevanja povsem neuporabna. V večji meri je bila uporabljena le v bitki pri Vittoriju Venetu septembra 1918, ko je italijanski konjeniški korpus preganjal avstroogrške enote, vendar ta ni zmogla preko reke Piave.²²

Vojske so se na novonastale razmere prilagajale s krčenjem konjeniških regimentov, njihovim razpuščanjem ali preoblikovanjem. Samo v britan-

¹⁶ *Vojna enciklopedija, geslo: Konjica, 4. zvezek, Beograd 1972, str. 565–567.*

¹⁷ *Gardiner, n. d., str. 16.*

¹⁸ *Podrobneje v: Vojna enciklopedija, geslo: Konjica, 4. zvezek, str. 565–567.*

¹⁹ *Konji v bitki, V: Tedenske slike, 11. 11. 1914, str. 4–5.*

²⁰ *Podrobneje v: Vojna enciklopedija, geslo: Konjica, 4. zvezek, str. 565–567.*

²¹ *Gardiner, n. d., str. 23–25.*

²² *Vojna enciklopedija, geslo: Konjica, 4. zvezek, str. 565–567.*

ski vojski je na primer delež vojakov v konjeniških regimentih padel z devet leta 1914, na samo en odstotek leta 1918.²³ Popoln zaton pa je ta vojaški rod doživel v tretjem desetletju 20. stoletja, ko je že postalo povsem jasno, da je pojav vozil z učinkovito mobilnostjo in oklepom pri preboju frontne linije uspešno zamenjal konjeniški naskok in tako izločil konjeniške udarne enote kot ključne elemente mobilnega bojevanja. Vojaška letala, oklepni avtomobili in druge enote so konjenici prevzele naloge izvidovanja, opazovanja in motenja komunikacij. Na mesto konjeniških kurirjev so vstopale telegrafske, telefonske in radiotehnične rešitve. Konji so bili postopoma potisnjeni iz bojnih vrst v transportne oddelke, tradicije in oznake pa so bile prenesene na oklepne, letalske in druge enote.

Transportne živali

»Močno se upro konji, vsaka žila je napeta, kite se nategujejo. Preko polja, v breg, preko reke in močvirja izvlačejo vozove in so ob pravem času tam, kjer je treba streliva in drugega.«²⁴

Če se je bojna vloga konja v prvi svetovni vojni zmanjševala, pa je večji del 12-milijonske konjske »armade« toliko pomembnejšo vlogo odigral v transportnih sistemih vojska. S sedaj milijonskimi vojskami se je izjemno povečala potrošnja vojaškega materiala, s tem pa tudi velikost logističnih aparatov. Glede na pomembnost transportnih živali v tem sistemu je to posledično pomenilo povečano potrebo po konjih in drugih transportnih živalih.²⁵ In kako uporaben je bil konj, zgovorno priča naslednji navedek: »Poraben je konj za vprego topničarskih vozov in za prevažanje strojnih pušk. Tudi za prevoz težkega strelnega orožja, ki se rabi za razstreljevanje utrd in gradov, se uporabljajo konji. Konj vleče armadne potrebščine, mostovni, telegrafski, železniški in zrakoplovni material. Da razbremeni pešce na dolgih marših, vozi čestokrat tudi prtljago vojakov. V kolikor je možno, uvajajo dandanes motorno silo avtomobilov in strojev,

ki vrše službo gotovo hitreje in z večjo silo kakor voli.«²⁶

Z motorjem na notranje izgorevanje se je sicer že kazala predaja nalog, ki so jih opravljali konji in druge transportne živali, motoriziranim rodovom vojske. Vendar pa kljub temu, da je mehanizacija v prvi svetovni vojni skokovito naraščala tako kvalitativno kot kvantitativno, še ne moremo trditi, da je prevladovala. Delež motoriziranih enot je bil premajhen in glede na potrebe nezadosten, prepogosto nezanesljiv in na določenih terenih neuporaben. Lahko rečemo, da sta se obe obliki transporta dopolnjevali, vendar pa je bila živalska moč še vedno nepogrešljiva za učinkovite oskrbovalne sisteme vojsk prve svetovne vojne. Dlje ko se odmikamo od tehnološko najnaprednejše zahodne fronte in od utrjenih lahko prevoznih poti v blatna brezpotja ali gorske poti, večje je število transportnih živali. Mobilnost enot prve svetovne vojne je še vedno ostala: »... odvisna od klasičnih transportnih oblik, ki so jo še vedno omogočali vozovi in vprežna živina,« kljub temu, da je bil hkrati to tudi dejavnik, ki je omejeval njihovo taktično gibljivost.²⁷

Ob preletu fotografij in ilustracij najdemo konja, kot najpogostejšo transportno žival, vprežnega v različne vozove. V vpregah po dva, štiri, šest ali osem vlečejo strelivo, topove, strojnice, poljske kuhinje, tovarne vozove, reflektorje, bolnišnične vozove, telegrafske vozove itn. Jan Triska navaja primer transporta topa: »V borbeni postavitvi je top tehtal 620 kg, njegova cev je merila 1155 mm in njegov največji domet je bil sedem tisoč metrov. Prevažali so ga na dvokolesni cizi, ki jo je vlekel konj. V gorah so ga razstavili ter ga naložili v osem posebnih usnjenih sedelnih torb, ki so jih sneli in potem spet naložili na osem tovornih konj ali mul. Dva dodatna konja sta nosila strelivo za vsak top: dvanajst granat, katerih vsaka je tehtala 6,5 kilograma. V štiri zaboje, katerih vsak je tehtal skoraj dvajset kilogramov, so bile naložene po tri granate.«²⁸

²³ John Singleton: *Britain's military use of horses 1914–1918*. http://findarticles.com/p/articles/mi_m2279/is_n139/ai_13951131/ (5. 3. 2009)

²⁴ *More motor nadomestiti konja*. V: *Ilustrirani glasnik*, 14. 9. 1916, str. 17–18.

²⁵ Martin Van Creveld: *Supplying war – Logistics from Wallenstein to Patton*, Cambridge (1977/2004), str. 109–110.

²⁶ *Živali na vojni*. V: *Tedenske slike*, 21. 11. 1914, str. 3.

²⁷ Vladimir Prebilič: *Vojaška logistika – Teorija in zgodovina*, Ljubljana 2006, str. 142.

²⁸ Jan F. Triska: *Pozabljena fronta prve svetovne vojne – Iz vojakovega dnevnika s fronte ob Soči in Piavi 1916–1918*, Ljubljana 2004, str. 37.

Avstroogrski sanitetni voz Rdečega križa v zaledju soške fronte (Muzej novejšje zgodovine v Ljubljani).

V transportne namene so uporabljali od majhnih bosanskih brdskih konj do najtežjih belgijskih, renskih in angleških ras ter poskočnih arabskih mešancev. Tovorili in prenašali so na vseh bojiščih prve svetovne vojne, od zahodne do vzhodne fronte, v Italiji, Afriki in na Bližnjem vzhodu, predvsem pa tam, kjer je bil motorni transport neuporaben ali pa ga sploh ni bilo. Na naših tleh si na primer brez transportnih konj ni bilo moč zamisliti učinkovitega oskrbovalnega sistema bohinjskega zaledja, ki je oskrboval fronto v zgornjem Posočju, predvsem odsek od Bohinjske Bistrice do Ukanca in Zlatoroga in naprej. Sprva so se tu valile kolone transportnih voz, kasneje pa je bila zgrajena ozkotirna konjska železnica.²⁹

Poleg konj so vojske uporabljale še vrsto drugih transportnih živali. V različnih okoljih bi bila, brez njihove pomoči, izvedba vojaških operacij močno otežena, če ne celo onemogočena. Tako so: »... V balkanskih vojnah vlekli večinoma ves tren močni voli, ki so uporabni na vsakršni poti, celo na močvirnih tleh, kjer avtomobili radi odpove-

dujejo. Konj pa je ostal neobhodno potreben, kajti njegova veljava zavzema vedno večji krog. Tekmec mu je le mezeg, ki ga more nadomeščati kot nosilec cevi, vozov in municije po gorovju. Naše južne čete uporabljajo mezge in osle z najboljšim uspehom na bojiščih po Srbiji in Bosni.«³⁰

Predvsem mula se je odlično izkazala na težkih, blatnih in gorskih brezpotjih. Triska se spominja, kako so: »... svoje topove in strelivo pretovorili z vlaka na mule, za katere so v nasprotju s konji pravili, da lahko nosijo težke tovore – celo topovsko cev, težko 120 kg – po najbolj strmih in ozkih gorskih prehodih.«³¹ Mula je s svojim specifičnim karakterjem in lastnostmi odlična tovorna in vlečna žival. Kombinacija osla in konja je tista, ki jo je obdarila z žilavostjo, vzdržljivostjo, inteligenco in odpornostjo. Mule so stoično prenašale vročino pri Galipoliju in hud mraz na Balkanu ter v Alpah. V primerjavi s konji so obolevale za garjami v razmerju ena proti štiri. Samo ena proti štirim in pol konja je podlegla izčrpanosti. Mula, ki je pojedla vse, kar je našla, ne glede na užitnost,

²⁹ Podrobneje glej v: Tomaž Budkovič: *Bohinj 1914–1918*, Ljubljana 1999, str. 29–31.

³⁰ Živali na vojni. V: *Tedenske slike*, 21. 11. 1914, str. 3.

³¹ *Triska*, n. d., str. 54.

Natovarjanje osliča s sodi z vodo (Muzej novejšje zgodovine v Ljubljani).

je imela težave s prebavo le ena v razmerju proti osmim konjem. Na bojiščih se je njena mirnost in ravnodušnost izkazala za zelo pomembno vrlino. Medtem ko se je lahko splašen konj na bojišču huje poškodoval, je mula običajno le obstala, pristrigla z ušesi in opazovala dogajanje okoli sebe. Njen korak je bil varen, na zavutih mulatjerah ji je le redko spodrsnilo. Pri padcih se je znašla veliko bolje in jo je pogosto odnesla le s praskami, medtem ko so si konji v paniki lomili kosti.³² Kako vzdržljiva žival je bila, pove tale navedek: »Potem ko se je spustila noč in sta porabili vse strelivo, sta posadki topov razstavili oba topova ter ju hitro premaknili na položaj za baterije, medtem ko jih je nasprotnik ves čas obstreljeval s strojnicami in puškami. Na tej poti je Janova mula, ki je nosila 120 kilogramov težko topovsko cev, nenadoma padla, zadeta v kopto svoje sprednje desne noge. S pomočjo posadke je Jan dvignil žival s težkim tovorom nazaj na noge. Na vso srečo je mula nekako nadaljevala pot in nosila topovsko cev vso pot do položaja.«³³

³² Jilly Cooper: *Animals in war. Berkshire 1983/2000*, str. 127–134.

³³ Triska, n. d., str. 81.

V gorskih in drugih zahtevnih predelih, poleg mul in psov, srečamo še majhne in trdožive osle. Samo italijanska vojska jih je na gorskih terenih uporabila okoli 100.000. Mnogo jih je služilo na zahodni fronti, kjer so v košarah na najtežjih terenih prenašali vojaški material, težak do 90 kilogramov, najpogosteje pa jih najdemo v vlogi prenašalcev vode in menaže. Osli in njihovi oskrbniki, možje, prestari za običajno služenje, so vozili menažo vzdolž jarkov, kjer so jih čakali lačni in žejni vojaki. Na Galipoliju so prenašali vodo in ranjence, v Palestini pa so osli iz Egipta zamenjevali kamele, ko je teh proti koncu leta 1917 začelo primanjkovati. Odlično so se izkazali v judejskih hribih, pomagali so graditi cesto od Jaffe do Jeruzalema. 3. maja 1918 je bila njihova pomoč odločilna pri obrambi Es Salta v dolini Jordana. Britanska vzhodnoafriška kampanja (1916–1917) pa bo ostala v spominu kot množično grobišče tisočih, zaradi cc-muhe poginulih oslov.³⁴

Voli so bili edino upanje, kadar so odpovedale šibkejše živali ali motorni transport. Z njihovim močnim in enakomernim potegom so jih upora-

³⁴ Cooper, n. d., str. 199–203.

bljali za vleko najtežjih tovorov streliva in orožja. Najdemo jih na Bližnjem vzhodu, kjer so bili kos izjemnim vročinam, v vzhodnoafriški kampanji so lahko šli čez najtežji teren, soparne džungle, navkljub nevarnim boleznim in insektom. Najdemo jih v visokogorjih Alp, v blatu zahodne in vzhodne fronte ter na Balkanu.³⁵ Seznam transportnih živali pa ne bi bil popoln brez omembe enogrbnih arabskih kamel, ki so prevladovali na Bližnjem vzhodu ter dvoigrbnih kamel hladnejšega vzhoda.³⁶

Konjski in nasploh živalski transport je v prvi svetovni vojni odigral pomembno vlogo v ohranjanju oskrbovalnih poti in v topništvu. V logistični aparat so jih vgrajevali tam, kjer je bil prevoz s tehničnimi sredstvi neizvedljiv in kjer je bilo tehničnih rešitev premalo. Ne pretiravimo, če rečemo, da bi bili mnogi topovi brez streliva, pehota brez hrane, distribucija pošte bi zastala in veliko ranjencev bi ne bilo evakuiranih z bojišč, če ne bi bilo živalskega transporta. Konji in druge transportne živali so dokazale, da je bila v prvi svetovni vojni »kopitna tehnologija« pogosto najboljša rešitev.

Vojni psi

»Pes se odlikuje s svojo nadarjenostjo, čuječnostjo, zvestobo do človeka in oštrostjo gotovih čutov. Vsled teh lastnosti ga danes uporabljajo skoro vse evropske države za različne vojaške namene.«³⁷

Redki in nezanesljivi podatki pravijo, da naj bi Nemčija v prvi svetovni vojni uporabila okoli 30.000 psov, 20.000 naj bi jih uporabljali Francozi in Britanci, Italijani pa od 3.000 do 3.500.³⁸ Po vojni enciklopediji je Nemčija ob koncu vojne razpologala z okoli 40.000 psi, Francozi pa naj bi uporabili okoli 13.000 sanitetnih psov, od katerih jih je bilo 3.000 ubitih na bojišču.³⁹ Druge številke o pogi-

nulih psih pravijo, da naj bi Nemci izgubili okrog 20.000 vojnih psov, Francozi pa od svojih 15.000 nekaj več kot 5.300.⁴⁰ Po številčnosti psi sicer ne prekašajo ostalih uporabljenih živali, jih pa zagotovo po raznovrstnosti uporabe. V nobenih prejšnjih vojnah človek še ni prepoznal tako velikega in raznovrstnega potenciala, ki so ga ta bitja sposobna.

O rabi avstroogrskih vojnih psov poddesentnik Kovač poroča: »Vojaška uprava je v sedanji vojni vporabila tudi pse. V prvi vrsti rabi pse za vprego. V tej službi je že par tisoč psov. Psi navadno vozijo tren: v zadnjem času so jih pa pričeli vporabljeti za vprego pri strojnih puškah in revolverjskih kano-nih. V drugi vrsti opravljajo psi sanitejsko službo. Te zveste živali so se prav dobro obnesle; v naši armadi jih je že nekaj sto. Tretja vrsta vojnih psov opravlja službo v strelnem jarku. Vsak pes ima dva vodnika. K temu oddelku nas je bilo dodeljenih kot vodniki tudi 13 kranjskih janzov. Trinajst, pravijo je nesrečna številka; to se je uresničilo tudi tukaj: trinajsti – neki četovodja iz Kočevja – je padel takoj prve dni, ko smo prišli na fronto.«⁴¹

Vojaki so preživljali veliko časa v jarkih na statični frontni črti. Med nasprotniki je bilo območje nikogaršnje zemlje, izpostavljeno nenehnemu obstreljevanju. Psi so lahko na tem območju, s svojo hitrostjo in dobrim vohom ter sluhom, izvajali naloge iskanja ranjencev veliko lažje in učinkoviteje kakor ljudje. Med prvo svetovno vojno je imela tako vsaka večja država svojo institucijo Rdečega križa in je, z izjemo ZDA, uspešno uporabljala sanitetne pse pri nudenju nege in iskanju ranjencev. Sanitetni psi so bili naučeni, da pod okriljem noči poiščejo ranjene vojake in do njih pripeljejo medicinsko osebje. Okrog vratu ali v torbah, položenih preko hrbta, so nosili zdravila, vodo in majhno kantico žganja. Ranjen vojak si je lahko s temi sredstvi začasno pomagal, seveda če je bil pri zavesti, pes pa se je vrnil po pomoč. Če je bil ranjenec nezavesten, se je pes enostavno vrnil nazaj in opozoril svojega gospodarja. Na najdbo ranjenca so opozarjali sprva z lajanjem, kasneje pa so uporabljali druge metode, saj je njihov lajež privabljal strele. Tako je pes prinesel kakšen predmet, kapo ali čelado, če pa tega ni našel, je s telesa ponesrečenega vojaka odtrgal kos uniforme. Število rešenih vojakov s pomočjo sani-

³⁵ Prav tam, str. 205–206.

³⁶ Najbolj znano je delovanje britanskih kameljih korpusov (transportnih, predvsem pa pehotnih enot, ki so uporabljale kamele za premike, gre za t. i. Imperialni kamelji korpus) na Bližnjem vzhodu pod poveljstvom generala Edmunda Allenbyja. Več glej v: Gardiner, n. d., str. 54.

³⁷ Zgodovina psa v vojni. V: Tedenske slike, 29. 3. 1916, str. 195.

³⁸ Blyte Hamer: Dogs at war - True stories of canine courage under fire, Liverpool 2001/2006, str. 24.

³⁹ Vojna enciklopedija, geslo: Pas, 6. zvezek, Beograd 1973, str. 592–594.

⁴⁰ Enzyklopädie Erster Weltkrieg, München 2003, str. 922.

⁴¹ Psi v vojni službi. V: Tedenske slike, 16. 8. 1916, str. 482.

Avstroogrski vlečni psi na tirolski fronti (zasebna zbirka Walterja Lukana).

tetnih psov je težko oceniti.⁴² Po podatkih vojaške enciklopedije so nemški sanitetni psi rešili okoli 20.000, francoski pa 8.000 ranjencev.⁴³

Kako je akcija reševanja potekala v praksi, lahko vidimo na primeru psa Sterna: »Bilo je ponoči pri Rz...⁴⁴ na Ruskem Poljskem. V /.../ lovskem bataljonu so že 24 ur pogrešali tri može. Dobil sem povelje, da jih grem s svojim psom iskat. Treba je bilo preiskati bojno polje prejšnjega dne, ki je ležalo pred ruskimi strelskimi jarki. Zato je bilo moči iti na delo le ponoči. Ob pol 7. zvečer sem odrinil z narednikom, 12 možmi, s tremi nosilci in s psom Sternom. Vse tri pogrešane smo po zaslugi našega psa našli. Vrhu tega je pa Stern imel to noč še drug prav poseben uspeh. Našli smo še tri druge vojake od /.../ polka, ki so ležali tu brez pomoči že 36 ur. Ko smo se s svojimi nosili že drugič vračali, je pes nekod dolgo časa izostal. Vedel sem da divjačine ne zasleduje več in si radi tega nisem delal skrbi. Nenedoma zaslišim v daljavi ostro lajanje. Z narednikom

hitiva v ono smer in najdeva psa ob nekem ranjencu. Bil je podčastnik F.T. od /.../ pešpolka. Dobil je strel v obe stegni ter je že tri dni ležal brez pomoči. Mož je bil rešitve tako vesel, da je psa objel.«⁴⁵

Dober pasji vid, sluh in vonj je prišel prav tudi v namene varovanja vojakov, objektov in ujetnikov ter patroljiranja. Čuvaji so bili »... tisti, ki so bolj slabe glave, da bi se naučili kaj posebnega, so ponoči pri vojaku, ki stoji na straži ...«⁴⁶ Tam je čuvaj pripet na povodec čakal in opozarjal na prisotnost sovražnika. Znake je dajal z renčanjem, s tem da je otrpnil ali kakšnim drugim znakom, ne pa tudi z lajanjem. Slednje je predstavljalo pri učenju največjo težavo, vendar se je dalo tudi to z veliko potrpežljivostjo odpraviti. Pse s podobnimi značilnostmi, vendar bolj inteligentne, so uporabljali v patroljne namene. Patroljni pes je spremljal vodnika pri izvajanju izvidniških nalog in mu pomagal iskati sovražnikove položaje.⁴⁷

⁴² Michael Lemish, *War dogs – A history of loyalty and heroism*. Virginia 1996/1999, str. 11–14.

⁴³ *Vojna enciklopedija*, geslo: Pas, 6. zvezek, str. 592–594.

⁴⁴ Poročilo je cenzurirano (Op. a.).

⁴⁵ *Vojni psi*. V: *Tedenske slike*, 5. 4. 1916, str. 213.

⁴⁶ *Prav tam*.

⁴⁷ Cooper, n. d., str. 200.

Sanitetni pes z laježem opozarja na najdbo ranjenega vojaka (zasebna zbirka Walterja Lukana).

Vodnik in rejec psov Jožef Wagner o Flocku in Falku poroča: »O priliki nočnega patroljiranja v gozdu pri M... sta psa nenadoma dvignila nosova, potem pa odhitela v goščavo. Šli smo za njima in našli skrit ruski častniški plašč, sabljo in dva revolverja: to so bile prve naše trofeje. Dne 22. septembra so me pridelili 56 mož močnemu orožniškemu oddelku. Dne 2. oktobra smo bili na patrolji, jaz s psoma spredaj. Nenadoma nekdo šestkrat ustrelil proti meni, ne da bi bil mogel dognati, kje sovražnik stoji. Tedaj sem spustil svoja psa, ki sta v hipu zdirjala in se vrgla na ruskega infanterista, ki je bil oddal strele. Spravila sta ga na tla, tako da smo ga lahko ujeli. Drugič smo dobili povelje opazovati neko sovražnikovo kritje in dognati sovražnikovo moč. Ko smo se približali na kakih 1000 korakov, smo poslali pred sabo psa, ki sta pred kritjem popolnoma mirno obstala – dokaz, da je bil jarek prazen, da si je bila neka patrolja še pred dvema urama javila, da je v jarku močan sovražnik. V razdalji kakih 1500 korakov smo pa zasledili bežečo sovražnikovo patroljo treh mož. Spustil sem Flocka in v par minutah je spraval enega bežečih rusov na tla ter smo ga ujeli.«⁴⁸

⁴⁸ Vojni psi. V: Tedenske slike, 5. 4. 1916, str. 213.

Komunikacija, telefonska, telegrafska, s tekači ali golobi je bila vitalnega pomena. Ko so omenjene linije odpovedale, je lahko nastalo zagato rešil le še pes. Kurirski pes je lahko s svojo hitrostjo in manjšim profilom, v posebnem kovinskem tulcu nameščenem na ovratnici, prenašal sporočila hitreje in uspešneje. Običajno enosmerno, tisti bolj inteligentni tudi dvosmerno, najbolj sposobni pa so lahko prenašali sporočila med enotami, ki so spreminjale položaje.⁴⁹

Poddesetnik Kovač o Tigru: »Jaz sem bil s svojim psom pozimi na straži, ki se je nahajala 2800 metrov visoko. Bila je skoraj tri ure oddaljena od glavne pozicije. Z vsem potrebnim smo bili založeni za zimo. Ako bi ne imeli psa, bi bili čisto odrezani od sveta. Telefon je bil vsled plazov in snega pokvarjen; po več dni ni nihče prišel do nas. Toda naš Tiger je šel vsak dan s poročilom do glavne pozicije; nazaj pa nam je prinesel pošto.«⁵⁰

⁴⁹ Gardiner, n. d., str. 92–94.

⁵⁰ Psi v vojni službi. V: Tedenske slike, 16. 8. 1916, str. 482.

Golobja pošta in kanarčki

»Tudi v sedanji vojni opravljajo golobi vojno pošto. Zlasti prenašajo vesti iz obleganih mest, obkoljenih krajev sploh, a tudi iz postojank na frontah. Glavna poveljništva imajo cele golobnjake, kamor se vračajo izpuščeni golobje z vestmi. Seveda so vesti pisane v tajni pisavi, s ključi in raznimi znaki, ki jih sovražnik ne more razumeti. Kjer so porušene brzojavne zveze, morejo poveljniki občevati le potom golobov.«⁵¹

Golobe pismonoše so v prvi svetovni vojni uspešno uporabljali iz več razlogov. Komunikacije so bile pogosto prekinjene zaradi topniškega obstreljevanja, sabotaz, ali pa so bile v tej začetni fazi razvoja še nezanesljive in počasne. V takšnih primerih, ko ni bilo na voljo niti tekača, psa kurirja, ali ko razmere niso dopuščale njihove uporabe, so bili golobi skorajda edina možnost za oddajo sporočil. Prednost pred psi in tekači ima golob v tem, da leti »... hitro in vztrajno na daljavo do 1000 km. Ker se hitro orientira in dobro vidi, najde vedno naglo svoj domači kraj ...«⁵² Goloba razrit teren ni oviral, hkrati pa je predstavljal veliko manjšo tarčo. Žal pa so bili golobi uporabni samo enosmerno, ne pa tudi v temi, megli ali slabem vremenu.

Ob izbruhu vojne, ko je tehnični razvoj že obljubljal revolucijo v komunikaciji, so bile evropske vojske do golobje pošte opredeljene različno. Medtem ko so imeli dobro organizirane sisteme golobje pošte v Belgiji, Franciji, Rusiji in Nemčiji, pa so golobjo pošto v Veliki Britaniji začeli zanemarjati in jo leta 1908 celo razpustili, a so jo marca 1916 ponovno vzpostavili.⁵³ In tako je samo v britanski *Military Pigeon Service* v vsej vojni služilo več kot 100.000 golobov in kar 95 odstotkov naj bi se jih redno vračalo s svojimi sporočili. V britanskih letalskih silah so prenesli 717 klicev v stiski ponesrečenih letalcev in pri tem skupno preleteli nekaj čez 32.000 kilometrov.⁵⁴ Ob koncu vojne je bilo v uporabi 22.000 britanskih golobov in 400 izurjenih oskrbnikov, ki so izvajali pomembno komunikacijo na vseh prizoriščih sveta: na solunski fronti, v Egip-

tu, Evropi in Mezopotamiji.⁵⁵ V francoski vojski so jih samo v bitki na Sommi uporabili 4.000, od teh se dva odstotka nista vrnila. Nemci so jih na zahodni fronti skupaj uporabili okoli 120.000, ob okupaciji Belgije pa so po nekaterih ocenah zajeli in uničili milijon golobov.⁵⁶

Golobi pismonoše so delovali bodisi iz stalnih bodisi iz premičnih golobnjakov. Slednji so bili predelani avtobusi, ki so jih vlekli konji, kasneje pa so bili v uporabi tudi že motorizirani golobnjaki. Od tam so jih na fronto v posebnih zabojih prenašali vojaki na ramenih, kolesarji, motoristi in celo psi v posebnih hrbtnih torbah. Brž ko je bilo potrebno sporočiti kakšno novico, je poveljujoči napisal sporočilo, katerega »... pisava na listu je mikroskopična ter se mora večkrat povečati, da se more brati. Liste devajo včasih tudi v sila majhne cevke, ki se prilepijo z nitkami na rep ali pod krilo. Golob nosi pisma do 10 gramov teže.«⁵⁷ Golobi so bili označeni z rdečim znakom, golobice z modrim. Izpuščali so jih običajno v parih, vendar samo po dva samčka ali po dve samički, nikoli skupaj. Ti so se vrnili v svoje golobnjake skozi majhne lopute, ki so se odpirale navznoter in sprožale zvočni signal. Takoj, ko je oskrbnik slišal glas, je odstranil sporočilo in obvestil štab ali poveljujočega oficirja.⁵⁸ Postopek urjenja je opisan v časopisju takole: »Ko je golob 3 do 4 dni star, mu nataknejo preko prstov obroček na nogo. S tem (navadno aluminijevim) obročkom je označen kot poštni golob ... Vzgajajo te golobe v starosti 4 do 5 mesecev, spočetka na daljavo 9 km, polagoma na 50 in končno na 150–300 km. Enoletniki ne lete preko 150, dveletniki ne preko 300 km.«⁵⁹

Golobi pismonoše so bili uporabni za celo vrsto bojnih situacij. Uporabljali so jih lahko za poročanje štabu o razmerah na prvih bojnih linijah o napredovanju enot, pomanjkanju streliva, sovražnikovih položajih itn. Spomladi 1915 so golobi sodelovali v drugi bitki pri Ypresu. Sporočila iz jarkov so prispela v generalštab v 10 do 20 minutah, odvisno od razdalje, vremena in intenzivnosti ob-

⁵¹ Živali na vojni. V: *Tedenske slike*, 21. 11. 1914, str. 3.

⁵² Golobi pismonoše. V: *Tedenske slike*, 21. 11. 1917, str. 554.

⁵³ Hughes Gladstone, *Birds and the war*, London 1919, str. 5.

⁵⁴ *Prav tam*, str. 16.

⁵⁵ Gardiner, n. d., str. 98–102.

⁵⁶ Cooper, n. d., str. 97–104.

⁵⁷ Golobi pismonoše. V: *Tedenske slike*, 21. 11. 1917, str. 554.

⁵⁸ Gardiner, n. d., str. 100.

⁵⁹ Golobi pismonoše. V: *Tedenske slike*, 21. 11. 1917, str. 554.

Transport francoskih golobov s kolesom, zahodna fronta 1918 (Buccioli, *Animali al fronte*, str. 72).

streljevanja.⁶⁰ Zelo uporabni so bili pri topniškem izvidovanju, ko so lahko izvidniki hitreje poročali topništvu o položaju sovražnikovih enot. Bili so redni sopotniki tankovskih in letalskih posadk. Tankovske posadke so z njimi sporočale svoje položaje, piloti pa so jih uporabljali za klice v sili. Neki britanski oficir, ki je poveljeval prvemu bataljonu tankovskega korpusa, je trdil, da so golobi pogosto reševali bojne situacije in jih niso zmotili niti plin ali topništvo. Bitka pri Monchy le Preuxu, v okviru bitke za Arras pomladi leta 1917, naj bi bila rešena zaradi golobjega sporočila enotam za napredujočimi tanki.⁶¹ Neko angleško letalo je med patroliranjem nad Severnim morjem zasilno pristalo v morju. Posadki je uspelo odposlati goloba kot klic v sili, ki je v 22 minutah preletel 35 kilometrov in jih s tem rešil gotove smrti.⁶² Golobe so uporabili v obveščevalne, a tudi v protiobveščevalne namene.

⁶⁰ Gardiner, n. d., str. 98.

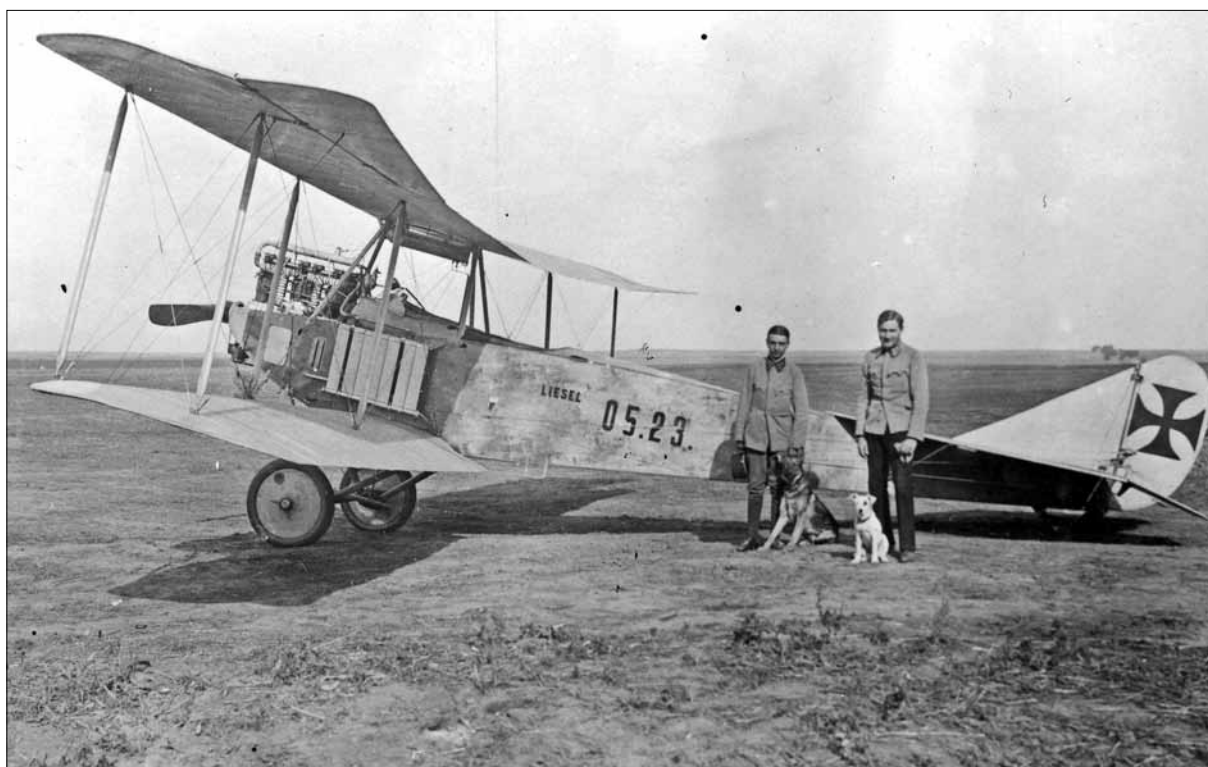
⁶¹ Gladstone, n. d., str. 13.

⁶² Cooper, n. d., str. 102.

Britanski piloti so jih pripete na padala odmetavali za nemškimi frontnimi črtami na večja mesta ali gosto naseljena območja. Mnogi od njih so pristali v prijateljskih rokah, ti pa so jih nato s pomembnimi informacijami izpuščali nazaj v svoje golobjake. V protiobveščevalne namene pa so jih uporabljali tako, da so ujeli sovražnikove golobe in jih izpuščali nazaj z napačnimi informacijami.⁶³

Poleg golobov so na frontah v drugačne namene uporabljali kanarčke. Splošno znano je, da so kanarčki približno 15-krat bolj občutljivi na plin kakor človek. Sprva so jih uporabljali v rudnikih, kjer so s svojim poginom opozarjali rudarje ali raziskovalce na prisotnost podzemeljskih plinov. Vojaki na zahodni fronti so sicer že prej poročali, da so jih na plinske napade pogosto opozarjale divje ptice. Kmalu so kanarčke za odkrivanje prisotnosti strupenih plinov uporabljale vojske v jarkih, lazaretih, ob kopanju podzemeljskih tunelov itn. Ker pa

⁶³ Gladstone, n. d., str. 11–12.

Nemška pilota s svojima ljubljencema (Muzej novejšje zgodovine v Ljubljani).

se je mnogim vojakom njihova usoda zdela kruta, so jih spremenili v svoje ljubljence in jih shranili na najbolj varnih mestih. Mali kanarčki so tako, poleg prvotne naloge odkrivanja prisotnosti strupenih plinov opravljali še drugo, veliko lepšo vlogo. Njihovo petje je razveselilo mnoga srca vojakov.⁶⁴

Nadloge in ljubljenci

Malo manj opazno, vsekakor pa dobrodejno, vlogo so odigrale številne živali, ki so v tej vojni služile kot maskote ali ljubljenci. Prvotno naj bi maskote prinašale srečo, v vojnih razmerah pa so prevzele še poseben pomen in v marsičem postale nujnost. Vidik prinašanja sreče se v vojni namreč tesno poveže z nujnostjo krepitve morale in tolažbe; predstavlja ventil za čustvovanje, kot vzporednica nevarnosti.

Izbira maskote vojaških enot je bila odvisna od več dejavnikov, najpogosteje pa so izbrali pse, mačke, koze, konje, mule, osle, bike in prašiče. Glede divjih živalih domišljija res ni imela meja, saj med njimi najdemo vse mogoče; od miši do med-

vedov, lisic, opic, ptic, divjadi, antilop itn.⁶⁵ Poleg maskot so pomembno vlogo odigrale mnoge domače ali divje živali, ki so jih vojaki vzeli za svoje sopotnike, kakor je to storil na primer neki komandir prve čete, poročnik Josegg: »... učitelj iz Gradca, majhen tridesetletnik, ki je posebno cenil mucke vseh vrst in barv. Če je le mogel, je nosil katero s seboj, celo v naročju.«⁶⁶ Vojakom so ljubljenci prinašali veselje in krajšali mnoga mučna obdobja, predstavljali so vir upanja, sreče, navdiha in sredstvo za koncentracijo v najtežjih trenutkih. Za posameznika daleč od doma, prestrašenega, osamljenega, soočenega s stalnim smrtnim strahom je vsak tak zvest ljubljencek pomenil nenadomestljivo tolažbo in upanje. Poleg sovojakov so jim verjetno predstavljale edino možnost izražanja njihove toplejše, nežnejše in ljubeče človeške plati. Živali so brezpogojno sprejemale ljubezen in zaupanje ter jo še v večji meri vračale. Vojak je lahko ob dotiku in »komunikaciji« s konji, psi, mačkami in drugimi živalmi pobegnil v svoj svet brez vojn in ubijanja, užil trenutek miru, brezskrbnosti in čiste ljubezni.

⁶⁵ Gardiner, n. d., str. 141.

⁶⁶ Franjo Lubej, *Za sokolskim praporom, Ljubljana 1985*, str. 13.

⁶⁴ Prav tam, str. 24–25.

Med zamolčanimi živalskimi heroji je tako veliko takih, ki so krepili vojaškega duha in v grenkobo in mrak vojne prinesli vsaj kanček svetlobe.

Spet druge živali so vojakovo moralo zniževale. Sem brez pomisleka sodijo podgane, ki so v milijonih okužile jarke prve svetovne vojne. Najdemo jih na vseh bojiščih, najbolj »živahne« pa so bile tiste na zahodni fronti: »Kar te uganjajo v francoskih zakopih, presega vso domišljijo, kakor pripoveduje dopisnik štokholmskega dnevnika 'Swenska dagbladet'. Priklatile so se podgane od vseh krajev in koncev in so dobesedno preplavile zakope in kritja. Vkljub vsem pomanjkanju nočne udobnosti bi mnogi vojak zunaj pod milim nebom vendarle užil zaslužen pokoj, ko bi mu nadloga še po dnevu ne glodala shranjene žimnice in bi vso noč ne tekale po njegovi odeji, da, celo po njegovi glavi in obrazu. Edina pomoč zoper gnusno nadlogo bi bile mrežice iz drobne žice, kakršne se rabijo zoper moskito. Ali to je drag predmet. Nadloga se čisto nič ne boji človeka in je skrajno predrzna. In sicer ne samo o polnoči, temuč tudi o belem jasnem dnevu. Gorje tistemu, ki pusti menažo le za trenutek nenadzorovano. Toliko da se drugam ozre, pa ni menaže nikjer več. Od breguš (spodnjih hlač), ki jih je vojak pozabil spraviti v torbo, najde lastnik le še nekaj niti, ko se vrne po kratkem presledku na svoje mesto nazaj. Neki vojak je pisal v svojem kritju pismo, ko je bil iz jarka poklican. Papir, pero in peresnik je pustil na mestu, pa je hitel navzgor. Ko se je bil čez pol pičle ur povrnil, ni bilo nikjer papirja, od peresnika pa samo še lesene trohice. Najhuje je pa še, da se spak tako preklicano naglo množi. Par podgan se pomnoži v petih tednih za 12 repov. Živež, obleka, perilo, papir, usnje, smodke, vse kar se da zgristi, zgloje in ogrize zloglasna nadlega. A podganska preglavica se ne potika samo po zakopih, temveč klati se tudi krog baterij, v lazaretih, skladiščih, po pekarijah in večkrat je bilo opazovati, da so bili privezani baloni in zrakoplovi od podgan tako poškodovani, da so bili nerabni. Škodo, ki jo naredi ena podgana se ceni na 3 vin. Milijon podgan napravi na dan približno 30.000 kron, na mesec 450.000 kron, na leto pa do 5 milijonov kron škode.«⁶⁷

Vojaki so se skušali nadloge znebiti na različne načine: » Udriha se po njih s puškinimi kopiti,

⁶⁷ Podgane v zakopih. V: *Tedenske slike*, 2. 8. 1916, str. 458.

love jih v pasti, zažigajo in zastrupljajo jih, kjer in kakor kdo more. Ali vse dosedanje pokončavanje ni imelo povoljnega uspeha. Namesto ene, ki je poginila, je deset, dvajset drugih, ki so ušle smrti. Njih največji sovražnik so doslej še psi. Francoska vojna uprava je naročila 1200 psov - podganarjev, ki jih odpošljejo kar najhitreje na fronto. Izborni so se proti podganji preglavici obnesle sovražne bombe z otrovnim plinom. Francoski častnik pripoveduje, kako je moral začasno zapustiti strelski jarek s svojim moštvom, a ko se je vrnil nazaj, je našel sto in sto mrtvih podgan. Poslednji čas pa je posegel v to vojsko dobro poznani Pasteurjev zavod. Iznašel je posebni serum, ki se je neki izborni obnesel. 1200 litrov se ga odpošlje na fronto vsak dan.«⁶⁸ Eno zanimivejših rešitev najdemo v svetu mode, saj je francoski list *Gaulois* Parižankam predlagal, »... naj v znak patriotizma uvedejo podganjo kožuhovino v modi; na ta način se bo prihranilo dokaj narodnega premoženja, ki bo šlo drugače za drago kožuhovino, na drugi strani pa bodo imeli francoski vojaki postranski dohodek iz lova na podgane. Bomo videli, kaj bo.«⁶⁹

Vojaki postavijo na ogled svoj »ulov«
(Buccioli, *Animali al fronte*, str. 50).

Druga, nič manjša nadloga je bila uš: »Nezdržne muke so vojakom povzročale uši, ki so se zaradi nesnage zelo razmnožile. Najhuje je bilo, ker na smrt utrujenim niso pustile zaspati. Tako se je nek Janko Torkar, ki je bil kadet pri 9. kompaniji na Lemežu, obranil tako, da se je napil ruma: Urbaničevemu Miklavžu z Broda so se zaradi neprestanega praskanja odprle rane. Zato so ga morali odnesti

⁶⁸ *Prav tam*.

⁶⁹ *Podganji kožuhi najnovejša pariška moda*. V: *Tedenske slike*, 19. 4. 1916, str. 249.

na previjališče. Vojaki so ugotovili, da gredo uši najraje na oprano perilo, na umazano pa dosti manj. Ko je prišla vojaška enota v zaledje na počitek, so morali najprej na kopanje, obleka in perilo pa v naprave za razsuševanje.⁷⁰

Uši so bile pravi fenomen jarkov saj ocenjujejo, da je bilo ves čas vojne z njimi okuženih do 97 odstotkov vojakov. Če so bili pogoji v jarkih težavni za vojake, pa so bili odlični za množenje trdovratnih uši. Predstavljale so nenehen in neresljiv problem, saj so se dobro počutile ob toplini človeškega telesa. Prenašale so se z neposrednimi stiki med ljudmi, kar v razmerah prve svetovne vojne ni bil problem, glede na to, da so se vojaki ponoči zaradi mraza pogosto stiskali skupaj. Redile so se v šivih oblačil in povzročale stalno srbenje ter prenašale različne infekcije. Čeprav so bila oblačila oprana so v šivih ostajala jajčeca in ta so se izlegla, brž ko se je obleka na vojakovem telesu ponovno ogrela. Največjo težavo so povzročale okužene uši, ki so prenašale jarkovno mrzlico (*Grabenfieber*). Sicer ni bila smrtno nevarna, je pa lahko povzročala tudi do 15-odstotne začasne izgube moštva in je prizadela vse vojske. Glavni simptomi bolezni so bili glavobol, boleči udi in vnete oči, podobno kakor pri tifusu ali gripi. Okrevanje je trajalo pet do šest dni, pogosto pa tudi več tednov. V vojaških terminih je bil to eden glavnih vzrokov bolezni v jarkih, zato je mrzlica zaposlovala mnogo medicinskega osebja in raziskovalcev.⁷¹

Viri in literatura:

Časopisni viri:

Tedenske slike, 1914–1917
Ilustrirani glasnik, 1916

Literatura:

Buccioli, Eugenio: *Animali al fronte – Protagonisti oscuri della grande Guerra*. Venezia: Ediciclo editore, 2003
Budkovič, Tomaž: *Bohinj 1914–1918*. Ljubljana: Mohorjeva družba, 1999

Childers, Erskin: *German influence on british cavalry*. London: Arnold, 1911
Cooper, Jilly: *Animals in war*. Berkshire: Cox & Wyman, [1983] 2000
Creveld, Martin van: *Supplying war – Logistics from Wallenstein to Patton*. Cambridge: University Press. Martin, [1977] 2004
Enzyklopädie Erster Weltkrieg. Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 2003
Gardiner, Juliet: *The animal's war*. London: Piatkus Books, 2006
Gladstone, Hughes: *Birds and the war*. London: Skeffington & son, 1919
Hamer, Blyte: *Dogs at war. True stories of canine courage under fire*. Liverpool: Carlton, [2001] 2006
Honel, Alexander in Tschachler, Katrin: *Das Österreichische Militärveterinärwesen 1850–1918*. Graz: ARES, 2006
Lavrenčič, Aleksander: Ko žival postane človeška, se ne zmeni za korenine lastnega debela. Basni iz obdobja 1914–1918, usode zamolčanov vojakov vseh vojn. V: *Zgodovina za vse* 1998, V, št.1, str. 30–36.
Lemish, Michael: *War dogs. A history of loyalty and heroism*. Virginia: Brassey's, [1996] 1999
Lubej, Franjo: *Za sokolskim praporom*. Ljubljana: Borec, 1985
Pardieu, Major de: *A critical study of German tactics and of the new German regulations*. United states cavalry association, 1912
Prebilič, Vladimir: *Vojaška logistika. Teorija in zgodovina*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006
Satter, Alfred: *Die deutsche Kavallerie im Ersten Weltkrieg*. Nordstedt: Books on demand, [1994] 2004
Švajncar, Janez: *Vojna zgodovina*. Ljubljana: DZS, 1998
Triska, Jan F.: *Pozabljena fronta prve svetovne vojne: iz vojakovega dnevnika s fronte ob Soči in Piavi 1916–1918*. Ljubljana: Mohorjeva, 2004
Gažević, Nikola (ur.): *Vojna enciklopedija*. Beograd: Redakcija vojne enciklopedije, 1970–1973

⁷⁰ Budkovič, n. d., str. 203.

⁷¹ Michael Duffy, *Trench rats, body lice and trench fever*. <http://www.firstworldwar.com/features/trenchlife.htm>

Internetni viri:

Duffy, Michael: *Trench rats, body lice and trench fever*. <http://www.firstworldwar.com/features/trenchlife.htm> (dostopno, 5. 3. 2009)

Singleton, John: *Britain's military use of horses 1914-1918*. http://findarticles.com/p/articles/mi_m2279/is_n139/ai_13951131/ (dostopno: 5. 3. 2009)

Zusammenfassung**»DIE NICHT BEACHTETEN HELDEN DES GROßEN KRIEGES«**

Pferde, Hunde, Tauben und andere Tiere an den Fronten des Ersten Weltkriegs

Tiere waren treue Begleiter kriegerischer Aktivitäten seit dem Augenblick, in dem die Menschen erkannten, dass sie nützlicher zu verwenden sind als nur für Nahrung und Kleidung. Seitdem bemühte sich der nach ewigem Ruhm süchtige Mensch, die Stärke, Ausdauer und Schnelligkeit, das Seh- und Riechvermögen, das Gehör und die Intelligenz von Tieren für seinen militärischen Apparat einzuspannen. Die Verwendung von Tieren zu Kriegszwecken findet man beinahe zu allen Zeiten und in allen Gesellschaften der Welt. Der Erste Weltkrieg stellt, neben dem Zweiten Weltkrieg, den Höhepunkt der massenhaften und vielfältigen Verwendung von Tieren in der Hölle der Schlachtfelder dar. Sie wurden von allen Armeen und in allen Gefechtszonen verwendet, wobei ihre Aufgaben vom Kampfgebiet und den dortigen Verhältnissen abhingen. Trotz der verringerten Rolle der Kavallerie befand sich im Ersten Weltkrieg immer noch mehr als eine Million Pferde in deren Reihen. Pferde und andere Tiere waren häufig das Rückgrat der Transporteinheiten. Unter den schwierigen Verhältnissen des Stellungs-, Berg- oder Wüstenkampfes konnten Hufe dorthin gelangen, wohin kein damaliges mechanisches Transportmittel gelangen konnte. Mit gesenkten Köpfen zogen die Transporttiere Geschütze und unterschiedlichste Wagen. Auf ihren Rücken transportierten sie Millionen von Tonnen an Heeresgut. Wenn Pferde im Ersten Weltkrieg die am massenhaftesten verwendete Tierart waren, waren Hunde die am vielseitigsten eingesetzte. Sie konnten verwundete Soldaten bergen, patrouillieren und als Wachhunde vor unerwarteten Angriffen warnen.

Wenn die Technik oder die Kuriere ausfielen, waren Hunde und Tauben die einzige Möglichkeit zur Kommunikation. Einige Tiere vergällten den Soldaten das Leben. Laus und Ratte sind Synonyme für den Kampf in den Schützengräben. Andere Tiere wiederum weckten in den Soldaten oft vergessene Gefühle wie Liebe, Wärme und Mitgefühl.

Man kann sagen, dass es wohl keinen Soldaten des Ersten Weltkrieges gab, der nicht zumindest mit einer der nachgenannten Tierarten in Kontakt kam. Wenn er nicht Kavallerist, Artillerist, Fahrer eines Pferdewerks oder Hundeführer war, sondern nur ein gewöhnlicher Soldat, der die meiste Zeit in den Schützengräben verbrachte, hatte er zumindest einen vierbeinigen Liebling bei sich. Wenn er kein Tierliebhaber war, brachte ein Esel ihm die Menage, irgendein Hund, eine Katze oder Taube sausten vorüber und wenn es nicht einmal die gab, haben ihm sicher Ratten und Läuse das Leben schwer gemacht. Die Tiere erduldeten zusammen mit den Soldaten den Frühlingmorast, die Winterkälte und den Hunger. Gemeinsam erlebten sie Siege und Niederlagen, Freud und Leid des Krieges. Der Beitrag der Tiere zu den Kriegsanstrengungen der Armeen ist nicht messbar. Sie waren ein eigenes Phänomen des Ersten Weltkrieges, dem jedoch die Geschichtsschreibung äußerst geringe Aufmerksamkeit widmet. Der vorliegende Aufsatz soll daher ein Beitrag zur Geschichte des Missbrauchs von Tieren zu Kriegszwecken sein.

Schlagwörter: *Erster Weltkrieg, Kriegstiere, Pferd, Kriegshund, Brieftaube*

»Kupida je spoznala, preden je srečala matičarja.«

Slovenski in italijanski avtorji o problemih spolnosti v dobi meščanstva

ČERNIGOJ Meta, prof. zgodovine in italijanščine,
mlada raziskovalka, Inštitut za novejšo zgodovino,
Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, meta.cernigoj@inz.si

176(450-89)

»KUPIDA JE SPOZNALA, PREDEN JE SREČALA
MATIČARJA.«

*Slovenski in italijanski avtorji o problemih spolnosti v
dobi meščanstva*

Prispevek obravnava razlike v obravnavi spolnih problematik, ki jih je mogoče opaziti med deli, ki so izhajala v osrednjeslovenskih pokrajinah in deli, ki so izhajala v Trstu, Kopru, Gorici in na Reki v dobi meščanstva. Ta so nastajala večinoma izpod peresa italijansko govorečih avtorjev, ki so se tematik, kot so ženska seksualnost, masturbacija, spolna vzgoja in spolne bolezni, lotevali brez večjih zadržkov. Med njimi je namreč že zgodaj prevladalo prepričanje, da nevednost ni obramba kreposti in da ob alarmantni razširjenosti spolnih bolezni ni več mogoče molčati. Medtem ko so se italijanski pisci odkrito zavzemali za nadzor rojstev, uporabo kondomov, osveščanje mladih in strogo higieno ob obiskih javnih hiš, so ostajali slovenski avtorji pri moralnih naukih in zapleteni terminologiji, ki daje bralcu zgolj slutiti, o čem je govor. Slovenske in italijanske pisce je združeval le podobno nepopustljiv odnos do masturbacije, tudi v tem primeru pa je bila očitna razlika v pristopu: italijanski avtorji so o pojavu govorili odkrito, pri čemer so najraje grozili z vsemi mogočimi in nemogočimi posledicami, ki naj bi človeka odvrnile od tega početja, slovenski pa so se problemu najraje preprosto izognili.

Ključne besede: *Italija, Trst, Istra, morala, ženske, masturbacija, spolna vzgoja, spolne bolezni*

ČERNIGOJ Meta, BA History and Italian, Young
Researcher, Institute of Contemporary History,
Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, meta.cernigoj@inz.si

176(450-89)

«SHE HAD COME TO KNOW CUPID BEFORE SHE
MET THE REGISTRAR.»

*Slovene and Italian Authors Dealing with Problems of
Sexuality in the Bourgeois Era*

The article deals with the differences in the treatment of sexual practices that existed between works that were published in central Slovenian regions and works that were published in Trieste, Koper, Gorizia and Reka during the bourgeois era. These were mostly written by Italian-speaking authors, who wrote about topics such as women sexuality, masturbation, sex education and sexual diseases with no major constraint. They were able to do so because they had come to realize that ignorance did not help protect morality and that it was no longer possible to keep quiet, given the alarming rate with which sexual diseases spread. While Italian writers openly supported birth control, the use of condoms, education of the young and strict hygiene in brothels, their Slovene counterparts adhered to moral teachings and complicated terminology that referred to the subject matter only indirectly. Slovene and Italian writers shared only the similarly uncompromising attitude towards masturbation; however, even here the two sides differed in their approach: Italian authors talked openly about the phenomenon and threatened every possible and impossible consequence that might deter individuals from performing it, while Slovene authors preferred simply to avoid this problem.

Key words: *Italy, Trieste, Istria, morality, women, masturbation, sex education, sexual diseases*

Zgodovinski razvoj sodobnega človeka ni šel, tako kot si pogosto predstavljamo, v smeri osvobajanja, od represije k svobodi, ampak v smeri vedno večjega nadzora.¹ Prav medicina je, skupaj z antropologijo in forenzično medicino, v tem obdobju imela moč, da je ločevala naravne od nenaravnih praks, zdravo od patološkega, normalno spolno obnašanje od abnormalnega.² Zdravniki in moralisti so izumili problem masturbacije in lik masturbirajočega mladeniča, da so lahko okrepili svoj nadzor nad družbo,³ na novo pa so definirali tudi problem ženske spolnosti in homoseksualnosti.⁴ Nov koncept seksualnosti pa je bil le odsev družbene realnosti, ki se v veliki meri ni več ujemala z navodili in priporočili duhovnikov, pedagogov, zdravnikov in učiteljev in je prinašala tolikšne izzive v obliki spolnih bolezni, masturbacije, homoseksualnosti in drugih nepriznanih spolnih praks, da je terjala takojšnjo reakcijo. Strokovna javnost se je znašla pred hudo dilemo, ki je pripeljala do njenega razbitja na več frakcij – obravnavati tematike o spolnosti ali pa, v strahu pred pohujšanjem, še naprej molčati. V tem obdobju so se, kot odgovor na stanje v družbi in v povezavi z razvojem medicine in zavedanja o higieni, pojavili tudi prispevki, ki se ukvarjajo s človeškim telesom in njegovimi funkcijami, vendar – kot ugotavlja Paolo Sorcinelli – največkrat ni šlo za obravnavo celotnega telesa, ampak le nekaterih njegovih delov. O »sramotnih delih telesa« se je razpravljalo redko in še to z uporabo zapletene in v tančico zavite terminologije.⁵

Odnos do seksualnosti na Slovenskem in v Italiji

Janez Polajnar,⁶ avtor prvega bolj celovitega pregleda npravstvene zgodovine na Slovenskem,

pripisuje slovenskemu prostoru določene specifične lastnosti glede na razvoj, ki je istočasno potekal v nemških, večinoma protestantskih deželah. Za slovenski prostor naj bi bil tako značilen tipično katoliški pogled na obravnavo tem, kot so ženska in njeno telo, spolnost, zakonska zveza, ter masturbacija in spolne bolezni. Vse sile so bile v tem obdobju namreč usmerjene v poudarjanje vrednosti deviškosti, kreposti in vzdržnosti v nasprotju s posledicami, ki jih prinaša greh nečistovanja. Za slovenski prostor je bilo značilno tudi to, da je moralni nauk ostal v obravnavi duhovnikov in pedagogov, medtem ko so se zdravniki redkeje vključevali v to razpravo. V strahu pred pohujšanjem so se izogibali poimenovanju določenih delov telesa⁷ in so ostajali večinoma le pri namigih na, po njihovem mnenju, moralne odklone, od katerih po obravnavi prednjači predvsem vprašanje masturbacije. Veliko bolj eksplicitni so bili pri naštevanju nesreč in bolezni, ki lahko grešnika doletijo že na zemlji, predvsem pa pri poudarjanju peklenških muk, ki ga čakajo v onostranstvu. Grožnje so tako postale obvezen del moralno-vzgojnih razprav, priročnikov in molitvenikov.⁸ Otroke in odraščajoče mladostnike so poskušali čim dlje ohraniti v popolni nevednosti, ki naj bi bila edino zagotovilo za ohranitev nedolžnosti. Krščanska moralistika je zavračala vsako razpravljanje o spolnosti, uporabljala pa je zapleteno besedišče, kjer se omenja nečistost, greh mesa, Onanov greh, in blato umazanije, s katerim so hkrati izrazili vse in nič.⁹ Med najbolj plodne pisce vzgojnih knjižic sodi Anton Martin Slomšek,¹⁰ na začetku 20. stoletja pa mu je sledil predvsem Anton Bonaventura Jeglič.¹¹

2008, str. 5.

¹ Laquer, Thomas W.: *Sesso solitario: storia culturale della masturbazione*, Milano, Il saggiatore, 2007, str. 228.

² Eder, X. Franz: *Sexualized Subjects: Medical Discourses on Sexuality in German-Speaking Countries in the Late Eighteenth and the Nineteenth Centuries*, str. 1. Vir: <http://www.cas.umn.edu/wp952.htm>, 9. 2. 2006.

³ Laquer, *Sesso solitario*, str. 228.

⁴ Eder, X. Franz: *Sexualized Subjects: Medical Discourses on Sexuality in German-Speaking Countries in the Late Eighteenth and the Nineteenth Centuries*, str. 1.

⁵ Sorcinelli, Paolo: *Avventure del corpo: culture e pratiche dell'intimità quotidiana*, Milano, Bruno Mondadori, 2006, str. VIII.

⁶ Polajnar, Janez: »Pfuj! To je gerdo!«: k zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva, Celje, Zgodovinsko društvo,

⁷ Več o tej problematiki v: Studen, Andrej: *Za zdravje je potrebna snažnost: razpravljanje o nasvetih za telesno higieno v 19. stoletju na Slovenskem*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, l. 2005, št. 2, str. 19–29.

⁸ Polajnar, Janez: »Pfuj! To je gerdo!«, str. 11.

⁹ *Prav tam*, str. 14.

¹⁰ Anton Martin Slomšek je bil med drugim avtor dela *Krščansko devištvo*, Nauki, vzgledi in molitve za dekleta, ki je prvič izšlo že leta 1834 ter bilo nato več kot desetkrat ponatisnjeno, zadnjič leta 1923. (Polajnar, 12)

¹¹ Anton Bonaventura Jeglič je avtor številnih vzgojnih priročnikov, namenjenih vsem starostim: *V boj za srečno in veselo krščansko življenje* (1921), *Staršem* (1910), *O vzgoji otroka: navodilo duhovnikom in staršem* (1914), *Pouk dečkov ob času dozorelosti* (1915), *Pouk deklic ob času dozorelosti* (1915), *Važen pouk materam* (1915), *Ženinom in nevestam: pouk za srečen zakon* (1910) ter drugih.

Kljub vsem primerom, ki dokazujejo odklonilen odnos strokovne javnosti na Slovenskem do obravnave teh tematik, pa ne moremo trditi, da je bilo tako na celotnem slovenskem ozemlju. Pomemben vir, ki do sedaj še ni bil upoštevan in ki ga je potrebno vzeti v razmislek, so dela, ki so izšla na ozemlju današnje Slovenije ali v njeni neposredni bližini v italijanskem jeziku. Ta dela so večinoma nastajala pod vplivom, ki je prihajal iz italijanskega in francoskega kulturnega prostora, kjer so se pomembni centri razvoja misli o higieni razvili zlasti v okviru univerz. Prav specifičnost italijanskega in francoskega šolstva, ki je bilo že od leta 1870 laično, je omogočala vstop spolne vzgoje v učilnice.¹² Prvi predlog zakona o uvedbi spolne vzgoje v šole je italijanski parlament obravnaval že leta 1910,¹³ predmet z imenom *Igiene sessuale* (Spolna higiena) pa je bil nato v šolah uveden leta 1912.¹⁴ Javnost je bila tudi v Italiji sicer neenotna glede pristopa do te problematike;¹⁵ nekateri so bili za molčečnost, drugi za odprt pristop, tretji za strašenje pred posledicami. Zgolj delitev na katoliški in nekatoliški tabor pa za italijanske razmere ni ustrezna. Pravilneje je govoriti o katoliškem taboru, čigar glavna predstavnika sta bila Rodolfo Bettazzi in Giacomo Vianti,¹⁶ ter o protiklerikalnem taboru, kamor lahko prištevamo tudi večino piscev, ki bodo predstavljeni v nadaljevanju.¹⁷ Katoliški tabor, ki v Italiji že sredi 19. stoletja ni imel tako dominantne prevlade, kot je bila značilna za slovenski prostor, pa se je nato še razdelil na dva dela in tako še dodatno izgubil svoj vpliv na javno mnenje. Celo med katoliškimi pisci,

predvsem iz srednjega sloja, je namreč prevladalo prepričanje, da je o spolnosti potrebno govoriti, pri čemer pa so se zavzemali predvsem za naštevane posledic bolezni in za odkrite grožnje.¹⁸ Niti katoliško usmerjeni pisci se tako niso izogibali temam, kot so splav, prostitucija in spolne bolezni, le da so za razliko od laičnih piscev mlade predvsem svarili pred gnusnimi dejanji z bolečimi posledicami, ki se jim je najbolje izogniti.¹⁹ Kljub razlikam v pristopu (laični pisci si želijo reforme šolstva in uvedbe spolne vzgoje v šolah, konzervativni pisci pa se zavzemajo za individualen pouk), da razmere v družbi preprosto niso več dovoljevale tišine in dogmatskih zapovedi. Skrbela jih je predvsem alarmantna razširjenost sifilisa, saj naj bi bila okužena kar šestina celotnega prebivalstva, pa tudi neurejeno vprašanje prostitucije.²⁰ Obstajala je cela vrsta higienikov, ki se je ukvarjala z raznovrstnimi temami, od kanalizacije in odplak, embalaže živil in problemov pri preseljevanju prebivalstva, do umivanja, pravilnega žvečenja in oblačenja. Zelo pogosto so se ukvarjali tudi s spolnostjo,²¹ pri čemer pa se je na začetku tridesetih let pozornost s spolnih bolezni preusmerila na padanje rodnosti.²²

Dela, ki so izhajala v Istri in v Trstu,²³ izkazujejo precejšnjo specifičnost glede na stanje na področju današnje osrednje Slovenije. Ženska seksualnost, masturbacija, spolna vzgoja in spolne bolezni, so tematike, ki so jih slovenski pisci večinoma načrtno izpuščali, medtem ko so jih istrski

¹² Ziglio, Corrado: *Tracce per una storia dell'educazione sessuale in Italia e in Europa tra la seconda metà dell'Ottocento e il primo Novecento: il dibattito e il clima*. V: Rifelli, Giorgio, Ziglio, Corrado: *Per una storia dell'educazione sessuale, 1870-1920; documentazione a cura di Patrizia Moro, Scandicci (Firenze), La nuova Italia, 1991, str. 190.*

¹³ Rifelli, Giorgio, Ziglio, Corrado: *Premessa*. V: Rifelli, Giorgio, Ziglio, Corrado: *Per una storia dell'educazione sessuale, 1870-1920; documentazione a cura di Patrizia Moro, Scandicci (Firenze), La nuova Italia, 1991, str. 1.*

¹⁴ Rifelli, Giorgio: *Sessualità: Nascita di un concetto e di una disciplina*. V: Rifelli, Giorgio, Ziglio, Corrado: *Per una storia dell'educazione sessuale, 1870-1920; documentazione a cura di Patrizia Moro, Scandicci (Firenze), La nuova Italia, 1991, str. 35.*

¹⁵ Ziglio, Corrado: *Tracce per una storia dell'educazione sessuale in Italia e in Europa tra la seconda metà dell'Ottocento e il primo Novecento: il dibattito e il clima, str. 194.*

¹⁶ Rifelli, Giorgio: *Sessualità: Nascita di un concetto e di una disciplina, str. 21.*

¹⁷ Ziglio, Corrado: *n. d., str. 111.*

¹⁸ Ziglio, Corrado: *n. d., str. 118-119.*

¹⁹ Ziglio, Corrado: *n. d., str. 122.*

²⁰ Ziglio, Corrado: *n. d., str. 115-116.*

²¹ Rifelli, Giorgio: *Sessualità: Nascita di un concetto e di una disciplina, str. 32.*

²² Rifelli, Giorgio, Ziglio, Corrado: *Premessa, str. 2.*

²³ *Obravnavana bodo naslednja dela:*
Giovanni Battista Jasbitz: *La felicità, ossia il tesoro della sapienza*, Trieste, Tip. Weis, 1856,
Antonio Grossich: *Trattatello di igiene*, Fiume, E. Mohovich, 1882,

Carlo Apollonio: *L'igiene ossia la vera medicina popolare*, Capodistria, Tip. Cobol - Priora, 1891,

Michele Depangher: *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi*, Capodistria, Tip. Cobol - Priora, 1905,

Alfonso De Nicola: *Matrimonio e malattie sessuali*, Trieste, Licinio Cappelli 1926,

Antonio Iellersitz: *La puericultura - l'igiene dell'infanzia e dell'adolescenza nelle scuole di Trieste: storia dell'istituzione fino dal 1895: funzionamento pratico dal 1911 al 1921*, Trieste, Tip. Moderna M. Susmel, 1927.

in tržaški pisci, pod vplivom italijanske literature, obravnavali brez večjih zadržkov.

Žensko telo in masturbacija

Ena izmed najbolj tabuiziranih tematik, je zagotovo vprašanje ženskega telesa ter vsega, kar je s tem povezano. Obravnavanje ženske spolnosti je bilo potisnjeno povsem v ozadje. Če je v srednjem veku še veljalo, da je za oploditev potreben tudi ženski orgazem, ker da tako moški kot ženska izločita svoje spolne celice ob orgazmu, pa je v kasnejših obdobjih ženski orgazem postal nepotreben, škodljiv in grešen.²⁴ V 19. stoletju se je dojemanje ženske seksualnosti tako povsem spremenilo – najboljše žene, matere in gospodinje naj sploh ne bi čutile spolnega nagona.²⁵ Edini namen ženskega telesa je postala reprodukcija, vsaka spolna sla je bila označena za patološko in nevarno,²⁶ zato so se ženske naučile zavračati svoje telesne občutke, o menstruaciji pa se ni razpravljalo, saj ženska kot samostojno spolno bitje sploh ni smela obstajati.²⁷ Edini, ki je poleg Štefana Kočevarja pri obravnavi poroda in higijene po njem sploh govoril o umivanju spolovil, je bil Alojzij Valenta.²⁸ Ostali priročniki, predvsem bontoni, ki so tudi vsebovali nasvete za telesno higieno, so ostajali zgolj na splošnih priporočilih o umivanju zgolj vidnih delov telesa, kot so lasje, zobje, roke in obraz, poudarjali pa so tudi pomen čistoče obleke. Še na začetku 20. stoletja le redko naletimo na omembe drugih delov telesa, o predelu genitalij pa vlada celo popoln molk. Vse, kar je bilo v povezavi s spolnostjo, je veljalo za povsem neizrekljivo.²⁹ Slovenski avtorji so se kočljivim temam očitno najraje preprosto izognili, saj litera-

²⁴ Hawkes Gail: *Sex and Pleasure in western culture*, Cambridge, Malden: Polity, 2004, str. 83.

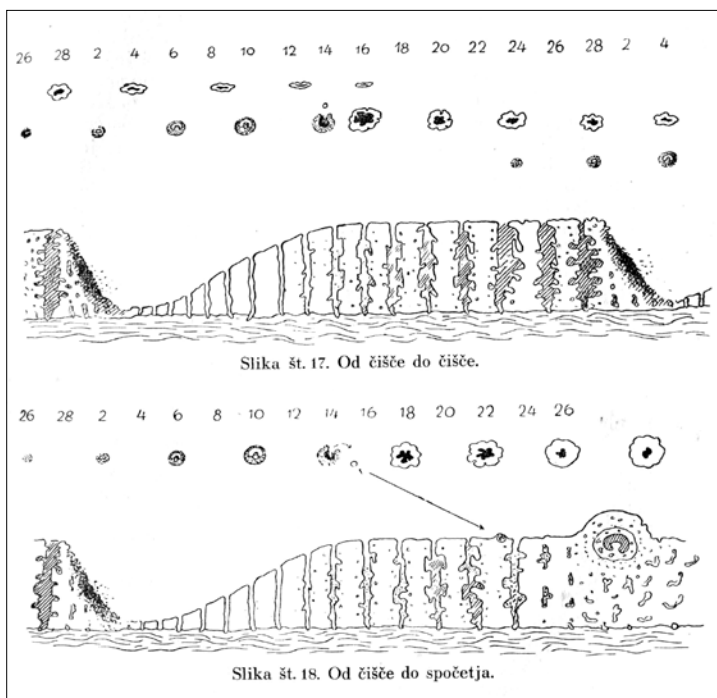
²⁵ Hawkes, n. d., str. 121.

²⁶ Hawkes, n. d., str. 122.

²⁷ Destovnik, Irena: *Moč šibkih: ženske v času kmečkega gospodarjenja*, Celovec, Drava, 2002, str. 185–186.

²⁸ Studen, Za zdravje je potrebna snažnost, str. 21.

²⁹ Več o tem v: Döcker, Ulrike: *Die Ordnung der bürgerlichen Welt: Verhaltensideale und soziale Praktiken im 19. Jahrhundert*, Frankfurt / New York, Campus Verlag, 1994, str. 103–119, str. 105.

Slika št. 17. Od čišče do čišče.

Slika št. 18. Od čišče do spočetja.

Shema menstruacijskega cikla brez in z oploditvijo jajčeca.
(Brecejelj, Anton: *Ob viru življenja: spolne zadeva v preglednih obrisih*, Celje, Družba sv. Mohorja, 1938)

ture iz obravnavanega obdobja, ki bi bila dostopna v slovenščini in bi obravnavala tematiko ženskega telesa, higijene, ženskih bolezni in poroda, skorajda ni. Šele v dvajsetih letih 20. stoletja se je pojavila serija priročnikov, ki se je ukvarjala s problematiko higijene ženskega telesa na bolj odkrit način, vendar pa gre v veliki večini primerov za prevode iz nemščine v slovenščino, ki so izhajali v okviru Nakladnega zavoda »Neva« v Zagrebu,³⁰ medtem ko je monopol nad prepovedanimi temami ostal trdno v rokah Antona Bonaventure Jegliča ter avtorjev, kot je Justin Matej, ki so povsem sledili njegovim tezam, ženskam pa, razen vzdržnosti pred poroko ter materinstva po njej, niso veliko ponujali.

Bolj odprt odnos do ženske spolnosti je pokazal šele Marjan Bohorič v svojem delu *Spolno življenje*, ki je izšlo leta 1940. Ženske so po njegovem mnenju zaradi vzgoje mnogokrat povsem spolno

³⁰ Pod okriljem založbe Neva v Zagrebu so izšli naslednji priročniki: Reinhold Gerling: *Dekleta, ki niso za zakon: opomini in nasveti* (1929), Anton Müller: *Higijena prve poročne noči: potokaz za zaročene mlade pare* (1929), Paul Adam: *Zablode ljubavnega življenja* (1929), Eugen Zugen: *Večni greh ljubezni med moškim in žensko* (1929) ter Camilo Mauclair: *Žena i prostitucije* (1929). Pri tej založbi je izšlo tudi delo Dr. Holländerja *Kako će se žena očuvati do začeca i trudnoće, ki pa ni bila prevedena v slovenščino*.

zavrte, kar onemogoča »idealno spolno združitev«, ki je mogoča le ob »istočasni spolni zadovoljivosti z možem«. ³¹ Možem svetuje, naj bodo s svojimi ženami nežni in naj gojijo čim daljšo »ljubavno igro«, ter pravi: »V primeru, da žena vzlic ljubavni igri ne pride do orgazma, toda čuti, da bi prišla, če bi se dražljaji vsaj še malo časa ponavljali, tedaj je treba z draženjem nadaljevati. Če to ni mogoče s spolnim udom (ki je radi ejakulacije splahnel in je nesposoben za takojšnjo ponovno vnikanje v nožnico), moramo pač kako drugače.« ³² Da pa je bil tako liberalen odnos do ženske spolnosti še celo na sredini 20. stoletja prej kot ne izjema, priča delo Antona Breclja *Ob viru življenja* iz leta 1938, za katerega je ženska frigidnost nekaj naravnega, saj po njegovem mnenju ne predstavlja večje ovire za žensko.

Prava zakonska žena in vzorna mati naj v večini primerov sploh ne bi poznala »spolne naslade«, telesna združitev z možem naj bi ji bila celo »prej zoprna ko všečna«. ³³ Breclj pa v svojih trditvah vsekakor ni bil izjema, saj je le nadaljeval dolgo tradicijo priročnikov, ki so temeljili na podobnih tezah. Odklon od te linije predstavlja delo Josipa Potrate *Higiena matere* iz leta 1936, ki je izšlo pri Goriški matici (*Unione editoriale goriziana*) v Gorici in je napisano v povsem drugačnem duhu kot dela, ki so izhajala v notranjosti Slovenije. Avtor obravnava vprašanja glede oploditve in nosečnosti, poroda, posveča se negi nosečnice ter nato novopečene matere, negi novorojenčka ter vprašanju splava. ³⁴ Prav tako v Gorici, pri Narodni knjigarni, pa je izšlo delo *Materinstvo* (avtor ni naveden), ki se podrobno ukvarja s problematiko ženskega telesa, menstruacije, nosečnosti in poroda. Delo je zanimivo zlasti zaradi podrobne cenzure, ki ji je bilo podvrženo. Prvi primer cenzure lahko srečamo pri opisu razvoja deklet, kjer prvotno besedilo »Dekle raste, se razvija, dehti, lepa je v svoji nedolžnosti, ko stopi z izvoljenim pred oltar, a lepota vseh njenih let je najizrazitejše izražena, ko povije novorojeno dete

Ženska med porodom
(Fischer-Dückelmann, Anna: Die Frau als Hausärztin, Stuttgart, Süddeutsches Verlag-Institut, 1911)

in je položi ljubljenu možu v naročje« očitno ni dovolj jasno izražalo pomena zakonske zveze ter je bilo zato prelepljeno in popravljeno v »Njena največja sreča v zakonu je, ko povije novorojeno dete in je položi ljubljenu možu v naročje«. ³⁵ Še zanimivejši je primer cenzuriranja nasvetov glede preprečevanja nosečnosti. Z nekoliko truda je mogoče razbrati prvoten tekst, ki je bil prelepljen in ki pravi: »Žena, ki se hoče ubraniti oploditve radi prevelike šibkosti, srčne bolezni ali jetike, njene ali moževe, prav ravna, a pripomoček ubranitve naj bo le izpiranje z irigatorjem po občevanju – tozadevno navodilo za uporabo daje babica – ali pa vzdržnost občevanja štirinajst dni po mesečnem perilu«. Nov tekst se glasi: »Žena, ki se hoče ubraniti oploditve radi prevelike šibkosti, srčne bolezni ali jetike, njene ali moževe, naj se poslužuje moralnih pripomočkov npr. vzdržnosti in naj se posvetuje v tem oziru z vestnimi osebami.« ³⁶ Povsem prelepljen in brez nadomestnega teksta pa je odlomek, ki obravnava vprašanje splava in ki pravi: »Splav je dovoljen in ne obtežuje vesti, ne pušča neprijetnih občutkov, v slučaju, da zmore povzročiti nosečnost materino ali otrokovo smrt. Odločuje naj tedaj le vesten, izurjen zdravnik, ki rabi zato primerna sredstva.« ³⁷ Slovenski bralki torej še v letu 1926 ni bilo dovoljeno brati niti o najosnovnejših kontracepcijskih meto-

³¹ Bohorič, Marjan: *Spolno življenje, Ljubljana, Deziderij, Mizerit, 1940, str. 55.*

³² Bohorič, n. d., str. 57.

³³ Breclj, Anton: *Ob viru življenja: spolne zadeve v preglednih obrisih, Celje, Družba sv. Mohorja, 1938, str. 103.*

³⁴ Potrata, Josip: *Higiena matere, Gorizia, Unione editoriale goriziana, 1936.*

³⁵ *Materinstvo, Gorica, Narodna knjigarna, 1926, str. 13.*

³⁶ *Materinstvo, str. 38–39.*

³⁷ *Materinstvo, str. 47.*

dah, kaj šele o splavu. Cenzura dela *Materinstvo* je tako svojevrsten pokazatelj družbene klime na Slovenskem.

Literatura, ki je v istem obdobju izhajala v italijanskem jeziku, tudi v Trstu in Kopru, je bila glede omenjenih tematik precej bolj natančna. Poleg prevodov del angleških in zlasti francoskih zdravnikov in higienikov, so v italijanskem jeziku nastali številni priročniki, ki obravnavajo žensko telo, porod in ženske bolezni. Dela, ki so izhajala v Trstu, Kopru ter drugod v Istri, izkazujejo pripadnost tistemu delu italijanskega kulturnega prostora, ki je zagovarjal odprto obravnavo tem in osveščanje bralk. Tako se npr. Antonio Grossich v delu *Trattatello di igene* posveča higieni po porodu in je zelo natančen pri opisovanju čiščenja prsnih bradavic, ki naj bi jih z mlačno vodo očistili po vsakem dojenju in se tako izognili mašenju mlečnih kanalov.³⁸ Paolo Mantegazza natančno opisuje potek poroda in ženski svetuje, da si takoj na začetku izprazni mehur in črevo ter se popolnoma sleče, že dva meseca pred porodom pa naj bi ženska začela negovati svoje prsne bradavice, da bi bile te čim bolj utrjene.³⁹ Vincenzo De Castro že leta 1869 svetuje materam, naj otroka dojijo že s prvim mlekom po porodu,⁴⁰ svetuje pa jim tudi, kako naj si pomagajo proti razpokanim bradavicam.⁴¹ Edoardo Ligorio svetuje skrbno higieno že med nosečnostjo, še bolj pa po porodu, še posebej skrbno naj bi se ženske posvečale čistoči genitalij.⁴² Ligorio daje tudi zelo natančna navodila o poteku poroda: takoj na začetku naj pomočnica zavre večjo količino vode ter naredi porodnici klistir. Ko ženska izloči, jo je po njegovih besedah treba skrbno umiti, ji zamenjati perilo in prekriti genitalije z vlažno krpo. Ligorio strogo prepoveduje poseganje z rokami v notranjost ženskih genitalij, saj se zaveda, da je le redkokatera babica tako osveščena, da bi si pred tem zares skrbno razkužila roke.⁴³ Skrbno čiščenje genitalij naj

bi bilo nujno tudi po porodu.⁴⁴ Podrobna navodila o poteku poroda podaja tudi Carlo Apollonio, ki daje navodila za klistiranje, svetuje, kako premagovati bolečino, obravnava pa tudi problematiko dojenja.⁴⁵ Italijanski avtorji precej natančno obravnavajo tudi problematiko preprečevanja zanositev. Pio Foà trdi, da ni moralno pridigati ljudem, naj se razmnožujejo, ne glede na gmotne razmere.⁴⁶ Z uravnavanjem rojstev bi bilo življenje ženske po njegovem mnenju bolj humano, ženska bi lahko sodelovala pri delu, otroci bi bili bolje prehranjeni in bolj zdravi, oče pa bi lažje skrbel za njihov intelektualni in duševni razvoj.⁴⁷ Piccoli natančno našteva možnosti preprečevanja zanositve: prekinitev spolnega odnosa, zapiranje ustja vagine ali prekrivanje moškega spolnega uda s kondomom,⁴⁸ najbolj nedolžen način preprečevanja zanositve pa naj bi bilo takojšnje izpiranje nožnice z mlačno vodo.⁴⁹ Mantegazza je še bolj direkten in ljudem kliče: »Ljubite se, vendar ne plodite se!«⁵⁰ To je vsekakor v popolnem nasprotju s tezo Antona Breclja, ki je še leta 1938 poudarjal, da »spolno izživljanje naj ne bo v nasprotju s spolnim smotrom. Spolno dejstvovanje, ki mu je namen zarajanje potomstva, ne sme tega naravnega in nravnega bistvenega namena izključevati ali onemogočiti, sicer se spači v protinaravno ravnanje, ki ga življenje samo iztreblja po nespremenljivi postavi.«⁵¹ Breclj nastopi ostro proti vsakemu preprečevanju zanositve ter predvsem proti splavu,⁵² zato pa podrobno predstavi Knausov način določanja plodnih in neplodnih dni. Vzdržnost v plodnih dneh se mu zdi edini sprejemljiv način uravnavanja rojstev.⁵³

Drugi kočljiv problem, s katerim pa so se vsi veliko ukvarjali, je bil problem masturbacije.⁵⁴

³⁸ Grossich, Antonio: *Trattatello di igiene*, Fiume, E. Mohovich, 1882, str. 105.

³⁹ Mantegazza, Paolo: *Elementi d'igiene*, Sesto san Giovanni, Casa Editrice Madella, 1912, str. 222.

⁴⁰ De Castro, Vincenzo: *Igiene del corpo umano, o la casa di mia dimora*, Milano, Nuova società editrice A. Maglia & C., 1869, str. 112.

⁴¹ De Castro, n. d., str. 115.

⁴² Ligorio, Edoardo: *Il medico di se stesso*, Firenze, A. Salani, 1901, str. 191.

⁴³ Ligorio, n. d., str. 199.

⁴⁴ Ligorio, n. d., str. 200.

⁴⁵ Apollonio, Carlo: *L'igiene ossia la vera medicina popolare*, Capodistria, Tipografia Cobol – Priora, 1891.

⁴⁶ Foà, Pio: *Igiene sessuale*, Milano, Federazione italiana delle biblioteche popolari, 191?, str. 98.

⁴⁷ Foà, n. d., str. 103.

⁴⁸ Piccoli, Ettore: *Morale fisica*, Torino, Unione tipogr. Editr., 1913, str. 120.

⁴⁹ Piccoli, n. d., str. 141.

⁵⁰ Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 228.

⁵¹ Breclj, *Ob viru življenja: spolne zadeve v preglednih obri- slih*, str. 62.

⁵² Breclj, n. d., str. 95–96.

⁵³ Breclj, n. d., str. 107–113.

⁵⁴ Preobrat na tem področju naj bi prinesel Tissot, ki se je boril proti masturbaciji iz zdravstvenih in ne več le iz moralnih

Na Slovenskem so ga sicer nakazovali, vendar z izrazi, ki dajejo zgolj slutiti, o čem je govor. Matija Prelog pa je pri prevodu Hufelandove *Makrobiotike* celo povsem izpustil poglavje o masturbaciji in ga nadomestil le s krajšim odstavkom, ki vsebuje zgolj splošna opozorila mladim, naj se izogibajo razuzdanostim.⁵⁵ Pred koncem 19. stoletja se na Slovenskem niso lotevali neposredne obravnave masturbacije, navodila in nauke pa so podajali v zapleteni terminologiji, ki je problem nakazovala le posredno.⁵⁶

V nasprotju s tem se v italijanski literaturi veliko piše o tem pojavu, čeprav ga tudi v tem primeru ne poimenujejo dobesedno, ampak z izrazi, kot so *Venere solitaria* itd. Odnos do masturbacije, ki ga zasledimo v italijanski literaturi, je seveda povsem enak slovenskemu: gre za ostro obsodbo pojava, ki naj bi v družbo prinašal samo gorje in nesrečo. Priročniki večinoma niso bili namenjeni »bolnikom«, ampak njihovim staršem, nasveti, ki jih lahko preberemo, pa so si podobni tako v slovenskih kot italijanskih priročnikih – vsi so poudarjali predvsem pomen vzgoje v sramežljivosti in ohranjanje čistosti.⁵⁷ Anton Martin Slomšek tako svetuje: »Mati zakriči, kadar vgledaš kaj nespodobnega; pa tudi za njimi skerbno pošpečaj, kaj v samotni počnejo. Pazi tudi na perilo odraslih, saj veš zakaj!«⁵⁸ Italijanski priročniki pa svetujejo, naj starši nenapovedano vstopajo v sobe svojih otrok, naj natančno pregledujejo njihovo spodnje perilo, kopalnico in stranišče, naj skrbijo za ustrezno prehrano, trdo ležišče in posebna oblačila, nikoli pa naj ne zaidejo v skrajnosti, kot jih je priporočal francoski opat J. Fonsagrives, ki je pri deklicah predlagal celo amputacijo klitorisa.⁵⁹ Kljub posamičnim ekstremnim mnenjem pa se zdi, da je v

Italiji prevladala smer, ki je, bolj kot v zdravljenje, verjela v preventivo in ki jo je posebej oblikoval Paolo Mantegazza.⁶⁰ Zdi se, da se italijanski avtorji temi ne izogibajo, ampak da poskušajo predvsem groziti grešnikom z naštevanjem vseh mogočih bolezni in nesreč, ki naj bi jih masturbacija povzročala. Simptomi, ki jih naštevajo, so največkrat povsem izmišljeni, velikokrat pa grozijo s pojavom čisto realnih bolezni, kot so epilepsija, tuberkuloza in neplodnost, ki pa z masturbacijo nimajo nobene povezave. Značilno je tudi, da ob obravnavi masturbacije in naštevanju njenih posledic, med slednje velikokrat mešajo simptome sifilisa ter s tem ustvarjajo navidezno povezavo med masturbacijo in to boleznijo.⁶¹ Italijanska strokovna javnost ob vprašanju masturbacije ni bila razdeljena, saj je o njej pisala veliko in ji posvečala veliko pozornosti, vendar predvsem v funkciji zastraševanja. Vincenzo De Castro z masturbacijo povezuje okvare sluha in vida, nenormalen razvoj prsnega koša, težave s prebavo, tuberkulozo, paralizo, epilepsijo, težave pri uriniranju in še kaj.⁶² Pio Foà sicer pravilno ugotavlja, da je strašenje pred zgolj občasno masturbacijo odveč, saj naj bi človek pri tem ne porabil prav nič več energije kot med spolnim odnosom, skrbi pa ga pretirano izčrpanje organizma, ki naj bi vodilo do okvar vida, razširitve srca, povečanja prostate, pretirana masturbacija pa naj bi vodila tudi do razvoja perverzij, nespečnosti, živčnih bolezni in malodušja.⁶³ Mnogo zdravnikov, med njimi celo Tissot, je bilo prepričanih, da je masturbacija veliko nevarnejša od spolnega odnosa z žensko,⁶⁴ zato so predpisovali celo obiske pri prostitutkah, ki naj bi nadomestili samotne užitke.⁶⁵ Med njimi je bil očitno tudi Pio Foà, ki pravi, da je sam v preteklosti v takih primerih priporočal obisk javne hiše, da pa tega ne počne več, ker noče svojih bolnikov izpostavljati dodatnim nevarnostim, povsem sprejemljivi pa so se mu zdeli spolni odnosi s stalno partnerko pred poroko.⁶⁶ Prav vsiljevanje predzadonke vzdržnosti naj bi namreč povzročilo porast

razlogov. V: Ussel, Jos van: *La repressione sessuale*, Milano, Bompiani, 1971, str. 172–173. V: Ziglio, Corrado: *Tracce per una storia dell'educazione sessuale in Italia e in Europa tra la seconda metà, dell'Ottocento e il primo Novecento: il dibattito e il clima*, str. 132.

⁵⁵ Hufeland, Christoph Wilhelm: *Makrobiotika ali nauki, po katerih se more človeško življenje zdravo ohraniti in podoljšati*, prevod Matija Prelog, Maribor, samozaložba, 1864.

⁵⁶ Polajnar, »Pfuji! To je gerdo!«, str. 84.

⁵⁷ Laquer, *Sesso solitario*, str. 195–197.

⁵⁸ Drobčinice za leto 1859 in 1860, str. 37. V: Polajnar, »Pfuji! To je gerdo!«, str. 85.

⁵⁹ Fonsagrives, Jean Baptiste: *L'educazione della purezza*, Roma, Desclee e C., 1910, str. 61. V: Ziglio, Corrado: *Tracce per una storia dell'educazione sessuale in Italia e in Europa*

tra la seconda metà, dell'Ottocento e il primo Novecento: il dibattito e il clima, str. 128.

⁶⁰ Ziglio, Corrado: n. d., str. 129.

⁶¹ Ziglio, Corrado: n. d., str. 125.

⁶² De Castro, *Igiene del corpo umano, o la casa di mia dimora*, str. 163.

⁶³ Foà, *Igiene sessuale*, str. 46.

⁶⁴ Laquer, *Sesso solitario*, str. 168.

⁶⁵ Laquer, n. d., str. 161.

⁶⁶ Foà, n. d., str. 47.

masturbacije, h kateri so se ljudje zatekali, ker pač niso imeli česa boljšega na razpolago.⁶⁷

Realno sliko o vplivih masturbacije zasledimo v italijanski literaturi šele v dvajsetih letih 20. stoletja, ko Giulio Casalini prvi zapiše, da masturbacija z zdravstvenega vidika ni škodljiva, v določeni meri pa celo zaželena.⁶⁸ Vse pogostejša so tudi opozorila, da ljudje, ki so zboleli npr. za skorbutom, niso pravočasno obiskali zdravnika, saj so bolezenske simptome preprosto pripisovali masturbaciji,⁶⁹ predvsem pa, da je prejšnja vzgoja pri ljudeh povzročala prave travme, saj so ljudje živeli v stanju konstantne tesnobe in strahu pred kaznijo, ki jih bo doletela na tem ali na onem svetu.⁷⁰ Da masturbacija nima posledic za zdravje, je na Slovenskem jasno zapisal šele Marjan Bohorič leta 1940.⁷¹

Spolna vzgoja

Glede na očitno razširjenost problematike spolnih bolezni ne preseneča dejstvo, da se je veliko avtorjev začelo ukvarjati tudi s problematiko spolne vzgoje, ki naj bi preprečila širjenje epidemije spolnih bolezni, saj – kot trdi Luigi Chierici že leta 1869 v delu *Bacco, tabacco e venere* – so najboljša obramba prava poučenost, zdrava vzgoja srca, vse skupaj pa povezano z dobrim zgledom.⁷² Neko-liko več lahko o tej tematiki razberemo iz besed Gregoria Ottonija, ki svari pred nepoučenostjo, saj ima vstop v zakon, ne da bi poznali njegove najbolj osnovne zakonitosti, številne posledice. Nobenega dvoma ni bilo, da je mladino treba poučiti, postavljal se je le vprašanje, kdo naj to stori. Ottoni se namreč ni strinjal s prakso, ki je vladala v nemških deželah, kjer so to vlogo prevzeli duhovniki. Ti naj bi se naslanjali predvsem na knjižice, ki so jih posebej zanje v latinščini – iz očitnih razlogov – napisali zdravniki in naj bi mladim podajali bolj nauk iz morale kot navodila za spolno življenje. Prepričan je bil tudi, da zaradi ustroja družbe še

ni pričakovati, da bi država sistemsko uredila to področje, zato bi morali to nalogo prevzeti starši. Spraševal se je, zakaj bi mladini sploh prikrivali realnost zakonskega življenja; življenjska dejstva in konkretne nasvete, naj bi mladi dobili iz očetovih in materinih ust, brez nepotrebnega zardevanja.⁷³

S spolno vzgojo in razvojem mladostnika se je ukvarjal tudi Carlo Apollonio v delu *L'igiene ossia la vera medicina popolare*, ki je leta 1891 izšlo v Kopru. Po njegovem mnenju, nevednost, v kateri se je želelo obdržati mladostnika v trenutku, ko telesni razvoj prehiti duševnega, ni bil prava rešitev, niti ni bil garancija za nedolžnost. Mlad človek se bo namreč ne glede na našo voljo kmalu srečal s slabimi zgledi, ki jim bo tudi podlegel, če ga ne bomo pred tem pravilno podučili. Takrat ne bodo pomagali ne kafa, ne mrzle kopeli, ne telovadba, ne obrezovanje in ne grožnje z večno pogubo. Vse, kar bomo dosegli, je le, da bomo zaradi »samotnih užitkov« vse njegove spomine na mladost obtežili z občutkom krivde. Domišljije in radovednosti pač ni mogoče zatreti, saj nas »dišeče vrtnice in melanholični sončni zahodi prej ali slej privedejo do sicer gnusnega dejanja, ki pa je potrebno za ohranitev vrste.«⁷⁴

Prav na področju spolne vzgoje pa je bil v pol stoletja očitno storjen ogromen korak naprej, saj lahko v delu Ettoreja Piccolija *Morale fisica* zasledimo nasvete, ki so bili še pred kratkim nepojmljivi, v slovenskem prostoru pa povsem nemogoči. Piccoli se je s spolno vzgojo začel ukvarjati predvsem zato, ker je bil prepričan, da je to edino pravo orožje proti širjenju spolnih bolezni. Spolne bolezni naj bi bilo mogoče preprečiti s poznavanjem načinov in vzrokov okužbe ter s poznavanjem načinov samoobrambe, ki naj bi jih posameznik izvedel pred, med in po »parjenju«. Posebno pozornost namenja pomenu osveščanja prostitutk, ki naj bi se najbolj učinkovito ubranile prav s preventivo. Svetuje jim, da si pred koitusom podrobno ogledajo klientov penis ter med božanjem in zapeljevanjem pregledajo stanje njegovih bezgavk na pod pazduhah, dimljah in na vratu ter se prepričajo, da niso otečene in povečane, svetuje pa jim tudi, naj se izogibajo vsem nepotrebnim stikom, tudi poljubom. Moškim

⁶⁷ Laquer, *Sesso solitario*, str. 158.

⁶⁸ Casalini, *Giulio: Igiene dell'amore sessuale, Casanova e C., Torino – Genova, 1929, str. 118 – 126. V: Sorcinelli, str. 114.*

⁶⁹ Laquer, n. d., str. 198.

⁷⁰ *Tesnoba in občutki krivde naj bi bili zlasti značilni za protestantske družbe. V: Laquer, str. 213.*

⁷¹ Bohorič, *Spolno življenje*, str. 37–41.

⁷² Chierici, *Luigi: Bacco, tabacco e venere, Bologna, Chierici, 1869, str. 212.*

⁷³ Ottoni, *Gregorio: L'igiene del matrimonio, Padova, Tip. alla Minerva dei Fratelli Salmin, 1871, str. 6.*

⁷⁴ Apollonio, *L'igiene ossia la vera medicina popolare, str. 141.*

svetuje, da h kupovanju ljubezni pristopijo z vso previdnostjo in počasi. Izbirajo naj si raje suhe kot debele ženske, ki naj bi bile bolj podvržene nalezljivim boleznim, ker da je njihovo telo polno kotanjic, kamor se lahko skrijejo kužne snovi. Moški naj se tudi raje izogibajo svetlolasim osebkom z nežnimi lasmi in svetlimi očmi ter si raje izbirajo rjavolaske, ki naj bodo zagorele in zdrave polti, z gostimi lasmi, veselega in živahnega značaja, hitre in gibčne. Svetuje jim, naj izvedejo tudi hiter pregled kože, kar ne bi smelo biti preveč težavno, glede na to, da se nahaja v kraljestvu »golote«. Če na koži opazijo madeže, izpuščaje ali kraste, jim svetuje, da izkoristijo možnost vračila denarja. Prav tako so znak za nevarnost brazgotine vseh vrst, sploh če se nahajajo na vratu ali dimljah. Moškimi svetuje, naj bodo pozorni tudi na ureditev sobe, čistočo, pogledajo naj, ali ima ženska umivalnik ter ali se v sobi nahaja kakršnokoli dezinfekcijsko sredstvo.⁷⁵

Prepričan je tudi, da je potrebno s spolno vzgojo začeti še pred adolescenco, zato da ne bi več prihajalo do situacij, ko mladi, zaradi občutka sramu, skrivajo obolenje, ki bi ga bilo na začetku še mogoče pozdraviti, potem pa ne več. Piccoli predlaga, da se dokončno znebijo vsem poznane zeljnate glave, pod katero naj bi starši našli lepe in popolne otroke, pozabiti bi morali na trgovca iz Pariza, kjer je otroke mogoče kupiti ter na še vse ostale neumnosti, ki le zavajajo mlade. Starše spodbuja, da ne dovolijo, da bi njihovi otroci spoznali skrivnosti ljubezni s pomočjo pokvarjenega prijatelja ali zanikrne služabnice, ki na tak način naredita to, kar bi morali brez lažne sramežljivosti storiti starši. Po Piccolijevem mnenju je tudi že skrajni čas, da se v družbi spremeni pogled na spolnost in na pomen zakonske zveze, saj da je spolnost izven zakonske zveze še vedno tabu. Želi si, da bi se bolj približali Ameriki in Avstraliji, ki sta družbena pravila postavili na nove temelje.⁷⁶ Devištvo tam ni več vrednota vseh vrednot, spolnost je le še biološka funkcija in spolne bolezni tako ne nosijo več nobenega družbenega pečata. O spolnosti se pogovarjajo bolj odprto in odkrito in brez lažne sramežljivosti, zato lahko tudi spolne bolezni lažje zatirajo. Podpira predzakonske zveze, znotraj katerih lahko moški »pokušajo himen«, ne da bi bili prisiljeni kupovati ljubezen pri prostitutkah, ženska

pa tudi ne bi smela biti ožigosana za »lahkoživko« zgolj zato, ker je »Kupida spoznala prej, kot je srečala matičarja«.⁷⁷

Z ustaljeno prakso v družbi, ko so starši otrokom glede spolnosti prenesli le sram in krivdo, se ni strinjal niti verjetno najbolj poznan italijanski higienik Paolo Mantegazza. Ostro je nasprotoval »jezuitski vzgoji«, ki je enačila nedolžnost z nevednostjo in ki je trdila, da lahko resnica uniči sramežljivost in poštenje.⁷⁸ V svojem delu *Elementi d'igiene*, ki je prvič izšlo že po letu 1878 ter bilo nato večkrat ponatisnjeno, svetuje staršem, naj bodo odkriti, spolnost naj predstavijo kot nekaj lepega in naravnega, naj ne zardevajo, ne obtožujejo, še manj pa grozijo. Rešitev vidi le v zgodnejšem poročanju, saj se mu zdi naravnost nevzdržno, da bi moškimi med 20 in 30 letom, ko so na višku svojih moči, prepovedali vsako spolno aktivnost, saj bi jim tako ostala le masturbacija in prostitutke. Mantegazza o tem pravi: «Narava kriči: Ljubite!, družba pa odgovarja: Masturbiraj ali prostituiraj se! Že res, da je od daleč slišati tudi angelski zbor in glasove moralistov, ki propagirajo vzdržnost in samozatajevanje in to v življenju, ki je že sicer polno trpljenja!»⁷⁹

Pri italijanskih piscih tudi ni opaziti posebnega moraliziranja glede posameznih pojavov med adolescenco. Tako npr. Foà ob spontanih izlivih pri mladeniču ne predlaga nič drugega, kot da mu starši podajo osnovna navodila glede čistoče,⁸⁰ kasneje pa naj bi se mladeniča poučilo tudi o spolnih boleznih. Prepričan je, da glede na očitno prisotnost otroške seksualnosti, s spolno vzgojo nikoli ne moremo začeti dovolj zgodaj.⁸¹ Življenje je po njegovem mnenju kot morje, polno čeri in dober mornar jih mora poznati, če se jim želi izogniti, zato je tudi prepričan, da nevednost ni najboljša obramba za krepost. Mladim naj bi že od malih nog privzgojili tudi osnovna načela higiene, ob začetku spolne aktivnosti pa je temu treba posvetiti še več pozornosti. Nabiranje mastnih izločkov neprijetnega vonja med kožico na spolovilu in želodom (glavico penisa) je lahko namreč nevaren proces in lahko vodi v vnetje. Poleg smrdljivosti in neestetskosti se prav zaradi

⁷⁵ Piccoli, *Morale fisica*, str. 139.

⁷⁶ Piccoli, *n. d.*, str. 142.

⁷⁷ Piccoli, *Morale fisica*, str. 143.

⁷⁸ Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 209.

⁷⁹ Mantegazza, *n. d.*, str. 210.

⁸⁰ Foà, *Igiene sessuale*, str. 85.

⁸¹ Foà, *n. d.*, str. 82.

nečistoče pojavlja srbeč občutek, ki pa lahko mlade pripelje tudi do masturbiranja. V svoji praksi naj bi zdravniki neprestano srečevali sicer kulturne in ugledne može, ki pa povsem zanemarjajo higieno genitalij, saj jim ta pač ni bila privzgojena.⁸² Foà sicer priporoča vzdržnost do poroke in svari pred prezgodnjimi spolnimi odnosi,⁸³ istočasno pa se izkaže tudi za povsem tolerantnega do svobodnih, izvenzakonskih skupnosti, ki po njegovem mnenju celo manj škodijo javni morali kot nesrečni in nasilni zakoni. Prav tako se mu ločitev zdi veliko bolj sprejemljiva kot pa zveze, ki temeljijo na lažeh.⁸⁴ Odlična preventiva se mu zdi skupno izobraževanje deklet in fantov, saj je prepričan, da se lahko na tak način razkrijejo mnoge skrivnosti, ki lahko sicer po nepotrebem podžigajo domišljijo. Prikrivanje resnice o spolnosti in pretirano licemerstvo, ki se kaže celo v cenzuriranju nekaterih odlomkov iz del, ki spadajo med književne klasike, se mu ne zdi upravičeno. Zaveda se, da se bodo mladi do resnice vseeno prikopali na tak ali drugačen način, zato se mu zdi bolje, da mladim življenjska dejstva razkrije odgovorna odrasla oseba, ki jih bo znala opozoriti tudi na nevarnosti ter jih spodbujala, da v spolnosti ne iščejo le lastnega užitka.⁸⁵

O neustreznosti spolne vzgoje piše tudi Alfonso De Nicola, ki ugotavlja, da so mladi, zaradi dvoiličnosti staršev in sploh celotne družbe, prisiljeni informacije iskati pri lahkoživkah iz družbenega dna. Spolna vzgoja naj bi po njegovem mnenju poskrbela, da bi mladi dobili ustrezno poznavanje procesa oploditve, skrbno pa naj bi jih poučili tudi o nevarnostih bolezni,⁸⁶ saj naj bi bilo širjenje spolnih bolezni povezano predvsem z nepoučenostjo in pomanjkljivo spolno vzgojo mladih, ki so se na začetku okužbe raje obračali na farmacevta kot na zdravnika, zelo škodljivo pa se mu zdi tudi reklamiranje povsem neučinkovitih pripravkov v časopisju.⁸⁷ Tudi De Nicola meni, da je vzdržnost najbolj zanesljiva pot obrambe proti spolnim boleznim, ne verjame pa v njeno izvedljivost.⁸⁸ Prepričan je, da je nepravilno pričakovati od žensk nedolžnost pri

poroki, saj lahko zatajevanje spolnega nagona še okrepi prirojeno nevrotičnost pri ženski,⁸⁹ medtem ko se od moškega naravnost pričakuje, da bo v zakon vstopil z določenimi izkušnjami in je brez njih celo tarča posmeha.⁹⁰ Apollonio meni celo, da je neodgovorno peljati žensko pred oltar, ne da bi se prej prepričali o lastni moškosti, ter moške celo spodbuja, da preizkusijo »najbolj karakteristično orodje vsakega moškega«, preden sprejmejo odgovorno vlogo moža in očeta.⁹¹ Vzdržnost je po De Nicoli neizvedljiv ideal tudi zaradi izjemno visoke starosti mladoporočencev na Tržaškem, kjer so se ženske poročale med 24. in 30. letom, moški pa med 30. in 35. letom starosti. Edina učinka preganjanja spolnih odnosov pred poroko pa sta po njegovem mnenju razcvet prostitucije ter masturbacija. V velenestu so bili ljudje dejansko bombardirani s spolnimi impulzi iz kinodvoran in varietetejev, ki uprizarjajo pohotne zgodbe. Če temu dodamo vrnjave, pričeske, obleke, orkestre, ki igrajo »shimmy« in »fox-trott« ter nepogrešljive »jazz-bande«, dobimo okolje, ki naravnost spodbuja mladostnike k masturbaciji in spolnim odnosom.⁹² De Nicola tudi v nadaljevanju povsem zavrne vzdržnost kot način predzakonske preventive in namesto tega predlaga uvedbo predporočnega zdravniškega spričevala. Podpira tudi delovanje evgenikov in zdravnikov, ki so že izvajali določene ukrepe v delavskih središčih, vojašnicah, in ljudskih univerzah, kjer so delili propagandne letake z nasveti in nauki o tem, kako se izogniti spolnim boleznim. Poleg tega poroča tudi, da je vlada začela izvajati sistem preventivnih ukrepov v javnih hišah, kar je skupaj z brezplačnimi ambulanti že dalo prve rezultate v boju proti spolnim boleznim.⁹³

V svoji ordinaciji je pacientom tako delil letak, ki jim je pojasnjeval potek zdravljenja gonoreje:

Gonoreja se redko ozdravi sama po sebi. Potrebno je zdravljenje, ki je prilagojeno mestu obolenja. Okužba z gonorejo se lahko omeji na sprednji del sečne cevi ali pa se razširi v notranjost, posledično tudi na prostato.

⁸² Foà, n. d., str. 84.

⁸³ Foà, n. d., str. 87.

⁸⁴ Foà, n. d., str. 88.

⁸⁵ Foà, n. d., str. 90.

⁸⁶ De Nicola, Alfonso: *Matrimonio e malattie sessuali*, Trieste, Licinio Cappelli, 1926, str. 3.

⁸⁷ De Nicola, n. d., str. 118.

⁸⁸ De Nicola, n. d., str. 134.

⁸⁹ De Nicola, n. d., str. 133.

⁹⁰ De Nicola, n. d., str. 135.

⁹¹ Apollonio, *L'igiene ossia la vera medicina popolare*, str. 145.

⁹² De Nicola, n. d., str. 136.

⁹³ De Nicola, n. d., str. 137.

Če je bolezen še na začetku razvoja, je priporočljiva izplakovalna tehnika, ki jo lahko izvaja le zdravnik. Če po dveh tednih ne nastopi izboljšanje, je potrebno zdraviti tudi notranjost.

Zdravila, ki se jih jemlje v obliki kapsul in tablet, nimajo vpliva na gonokok, ampak zgolj olajšajo simptome, ki jih povzroča urin s tem, ko prehaja čez obolelo mesto, kar lahko povzroči hudo skelenje. Ko mine najbolj akuten del okužbe, je torej tako zdravljenje povsem odveč, prav tako, če odvajanje ni boleče.

Zdravljenje z brizgalko za izpiranje je priporočljivo le v omejenih primerih; če gre za okužbo zadnjega dela sečil, je potrebno uporabiti tako brizgalko, ki ponese zdravilo do okuženega mesta. Zdravljenje lahko izvaja le zdravnik.

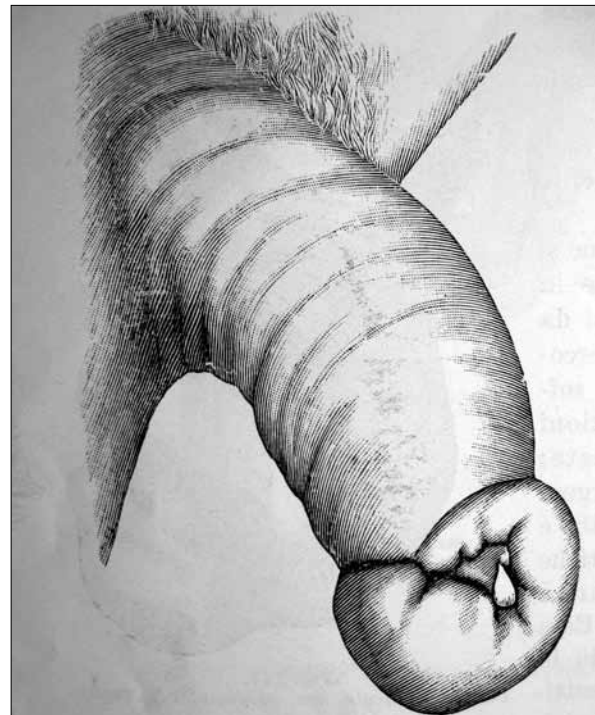
Ozdravitev je tem lažja, čim prej odkrijemo okužbo.

Če obolenje zanemarimo, lahko postane kronično, s ponavljajočimi se latentnimi obdobji, za katere je značilen jutranji izcedek, ki je kužen.

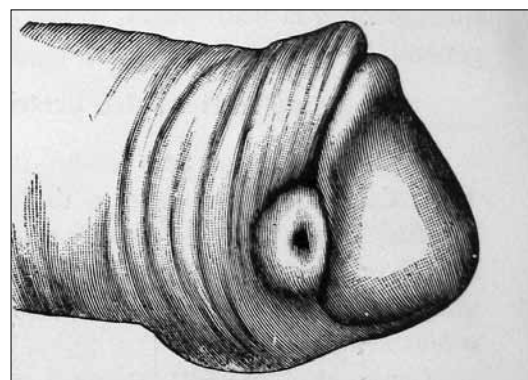
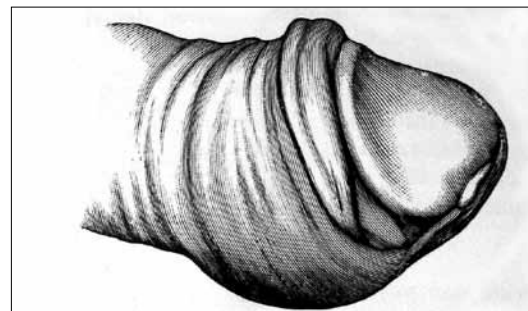
Če ni izcedkov, še ne pomeni, da je ozdravitev popolna. Latentna faza lahko traja več let ter se nato brez očitnega vzroka spremeni v kronično.⁹⁴

Kako je spolna vzgoja potekala v praksi, pa lahko natančneje preberemo v delu *La puericultura - L'igiene dell'infanzia e dell'adolescenza nelle scuole di Trieste: storia dell'istituzione fino dal 1895: funzionamento pratico dal 1911 dal 1921*, v kateri Antonio Iellersitz popisuje svoje izvajanje spolne vzgoje na tržaških srednjih šolah med leti 1911 in 1921. Spolna vzgoja je potekala v okviru pouka, ki je mlade osveščal glede tuberkuloze, alkoholizma ter o spolnih boleznih, potekal pa je tako v srednjih šolah za dekleta, kot za fante. Iellersitz pripoveduje, da je o omenjenih tematikah predaval v zato posebej namenjenih urah ali med popoldnevi, v šolskih telovadnicah in vedno v prisotnosti ravnatelja posamezne šole. Na ta predavanja je bil dovoljen vstop izključno dijakom šol. Dekletom je poleg tega predaval tudi o njihovi vlogi matere, žene in vzgojiteljice, ki ima nalogo vzgojiti nov močan rod. Tako je vsako leto šestkrat predaval tudi na privatni

⁹⁴ De Nicola, *Matrimonio e malattie sessuali*, str. 138–139.

Onemogočeno uriniranje – najpogostejši simptom gonoreje (Fontana, Arturo: *Diagnosi e terapia della sifilide e delle malattie veneree*, Torino, Unione Tipografico – editrice torinese, 1933)

Znaki okužbe z gonorejo (Fontana, Arturo: *Diagnosi e terapia della sifilide e delle malattie veneree*, Torino, Unione Tipografico – editrice torinese, 1933)

gospodinjski šoli, ki jo je ustanovila Nella Cossuta, medtem ko so predavanja na gimnazijah potekala tedensko.⁹⁵

Spolno vzgojo so izvajali za dijake, starejše od 16 let, izvajali pa so jo povsem drugače, kot je bilo sicer v navadi, ko so šolski zdravniki, zaradi predsodkov in lažne sramežljivosti, človeško razmnoževanje zavijali v tančico skrivnosti. Prav v zadnjih letih pa naj bi se med vzgojitelji in zdravniki razširilo prepričanje, da je mlade bolje poučiti na pravi način, kot dopustiti, da odkrijejo dejstva življenja na ulici. Posebno pozornost je namenjal spočetju, o katerem naj bi imeli mladi jasne predstave. Menil je, da se je le tako mogoče izogniti fantaziranju.⁹⁶ Iellersitz poroča, da je mlade poučil o spremembah, ki jih človeško delo doživlja v času pubertete ter da jih je spodbujal, da naj bodo vsaj v prvih letih vzdržni, pri čemer si lahko pomagajo s telesno aktivnostjo in športom. Ker pa se je zavedal, da to ne bo mogoče za vse, je mlade natančno poučil o treh najbolj razširjenih spolnih boleznih: gonoreji, mehkem ulkusu in sifilisu.⁹⁷ Mlade je vzpodbujal, da se omejijo na spolne odnose z eno osebo, zelo previdni pa naj bodo, če se spustijo v odnose s prostitutkami, ki so vse bile že kdaj okužene s kakšno boleznijo. Priporoča jim, da si v teh primerih izbirajo vsaj tiste starejše, ki so verjetno že odporne na boleznijo in da naj strogo uporabljajo kondom. Če pa resnično ne želijo uporabljati »tega izjemno tankega ovitka iz gume«, potem jim svetuje, da se takoj po spolnem odnosu natančno umijejo z milom, ki bo razmastil kožo in z dezinfekcijskim sredstvom (najbolje s hipermanganom). Najodločneje pa jim odsvetuje obisk prostitutk v stanju vinjenosti, ko lahko človek zanemari tudi najbolj osnovna preventivna navodila in ko je zato največja verjetnost, da se okužimo z boleznijo, ki nas bo zaznamovala za celo življenje.⁹⁸

Kako drugače so stvari potekale na Slovenskem, postane jasno, če primerjamo pravkar zapisano s predlogi Antona Breclja, ki v delu *Ob viru življenja* sicer ne nasprotuje spolni vzgoji, vendar

postavlja za zgled tiste mlade, »ki jim spolnost ne kali duševnega obzorja in jih presenetijo pojavi na lastnem telesu, dekleta čišča, dečake nočni izlivi«. Še potem pa priporoča zgolj to, da se mladim pojasni te telesne pojave ter pravi: »Mladostnik ali mladostnica naj izvesta, od kod ta naravni pojav, kako je urejeno spolno drobje, ki se je obudilo in mu je treba še dolgo vrsto let, da dozori za naravne in pravšnje namene, da je treba to drobje skrbno varovati onesnaženja, poškodovanja in vsakršnega zlorabljanja, tudi razkazovanja.«⁹⁹ Bolj kot osveščanje mladih, Breclja torej skrbi moralni vidik vzgoje, zato njegova stališča, kljub temu da je bil zdravnik, niso bila nič drugačna od stališč drugih teologov in pedagogov. Breclj trdi celo, da »neposredna spolna vzgoja ne spada v javne zavode, šole in cerkev, pač pa posredna«,¹⁰⁰ staršem pa svetuje, naj se pri teh pogovorih poslužujejo svetopisemskih zgodb, kot so *Oznanjenje Mariji*, *Marijin obisk pri teti Elizabeti*, rojstvo Janeza in Jezusa, ter razlage molitvic, »kot so sad tvojega telesa« in »ki si ga spočela, nosila, rodila.«¹⁰¹ Mladim naj bi privzgojili zavedanje, da je »spolnost sama po sebi dobra, zlo je v zlorabljanju spolnosti«, ter da je »igračkanje s spolnostjo ali prezgodnje izživljanje kvarno v vsakem, tudi zdravstvenem pogledu.«¹⁰² Tako dekletom kot fantom svetuje vzdržnost do poroke, dekletom naj bi celo zabičali, »da ne zaupajo svoje neoskrunjenosti nikomur in prav nikomur, tudi če bi nosil angelska krila, razen svojemu poročenemu soprogu!«¹⁰³ Drugačen pogled na spolno vzgojo prinesejo Franjo Žgeč,¹⁰⁴ Angela Vode¹⁰⁵ in Marjan Bohorič, ki nastopijo proti trditvam, da je vse, kar je v povezavi s spolnostjo grdo in grešno. Takšno mnenje naj bi se, po Bohoričevem mnenju, širilo predvsem po zaslugi knjižice *Ženinom in nevestam* Antona Bonaventure Jegliča, kjer je med drugim mogoče prebrati tudi, da je spolnost »smrdeči ogenj mesene poželjivosti«¹⁰⁶ Slovenci naj bi bili v tem pogledu zelo »krepostni«, zato so se še v času, »ko so imeli

⁹⁹ Breclj, *Ob viru življenja: spolne zadeve v preglednih obri-
sah*, str. 214.

¹⁰⁰ Breclj, n. d., str. 215.

¹⁰¹ Breclj, n. d., str. 213.

¹⁰² Breclj, n. d., str. 218.

¹⁰³ Breclj, n. d., str. 219–220.

¹⁰⁴ Žgeč, Franjo: *Ali spolna vzgoja res ni potrebna?*, Maribor : Ljudska tiskarna, [s.a.]

¹⁰⁵ Vode, Angela: *Spol in usoda I-II*, Ljubljana, »Žena in dom«, 1938–1939.

¹⁰⁶ Bohorič, *Spolno življenje*, str. 29.

⁹⁵ Iellersitz, Antonio: *La puericultura – l'igiene dell'infanzia e dell'adolescenza delle scuole di Trieste: Storia dell'istituzione fino dal 1895: Funzionamento pratico dal 1911 al 1921*, Trieste, Tipografia moderna M. Susmel, 1927, str. 18.

⁹⁶ Iellersitz, n. d., str. 19.

⁹⁷ Iellersitz, n. d., str. 20.

⁹⁸ Iellersitz, n. d., str. 22.

drugi narodi že lepo razvito književnost o spolnem vprašanju, dogajale pri nas naravnost nezaslišane stvari.«.¹⁰⁷ Zdi pa se mu tudi povsem nesprejemljivo, da se s spolno vzgojo čaka do menstruacije in do prvih spontanizlivov, saj naj bi ti pojavi tako povsem brez potrebe pretresli mlade ljudi, ki si te pojave največkrat razlagajo kot božjo kazen.¹⁰⁸ Kljub vsem prizadevanjem pa spolna vzgoja ni našla svojega mesta v slovenskih šolah vse do druge svetovne vojne.¹⁰⁹

Spolnost in spolne bolezni

Če je mogoče trditi, da je literatura na Slovenskem, ki bi obravnavala vprašanje ženskih bolezni redka, da so se razpravljanju o masturbaciji večinoma vsi pisci izognili ter se omejili na nekaj splošnih izrazov, potem je mogoče trditi, da obravnavanja spolnih bolezni praktično ni. Še v 30. letih 20. stoletja Josip Tičar¹¹⁰ pri obravnavi nalezljivih bolezni niti z besedico ne omenja sicer alarmantno razširjenega sifilisa, niti ostalih spolno prenosljivih bolezni. S spolnimi boleznimi se je ukvarjal Jernej Demšar, ki je v boju proti spolnim boleznim predlagal zgodnejše poroke, s katerimi bi se izognili infekcijam pri moških, ki si potešitev iščejo pri okuženih ženskah,¹¹¹ pri zunajzakonskih spolnih odnosih pa je že priporočal tudi uporabo kondoma in strogo higieno.¹¹² S problematiko spolnih bolezni se na Slovenskem začnejo resnično ukvarjati šele po izbruhu I. svetovne vojne, ko je ta problem postal očitno že tako pereč, da se mu niso mogli več izogibati.¹¹³ Očitno je, da je bila prav izredna raz-

širjenost teh okužb tista, ki je v Kraljevini Italiji, za razliko od slovenskega prostora, tehtnico prevesila na stran tistih, ki so zagovarjali pomen preventive in osveščanja, kar se je v končni fazi odrazilo tudi pri uvedbi spolne vzgoje v šole, predvsem zato, ker so jo znali spretno zamaskirati znotraj pouka o higieni, ki mu niso nasprotovali niti najbolj katoliško usmerjeni misleci.¹¹⁴

Najstarejša izdaja med izbranim gradivom, ki se ukvarja s spolnimi boleznimi, je delo Andree Vacce Berlinghierija *Trattato dei mali venerei* iz leta 1802, ki pa kljub svoji starosti izkazuje izredno odprtost in svežino pri obravnavi te tematike, saj se ukvarja tudi s predsodki, ki so bili takrat prisotni na področju medicinskega zdravljenja spolnih bolezni in razkriva bolečo neučinkovitost večine takrat uporabljenih postopkov zdravljenja.¹¹⁵

Vacca Berlinghieri piše, da se večina spolnih bolezni najprej pokaže na genitalijah in se prenaša s koitusom, v nekaterih primerih pa lahko tudi drugače, sploh če je prisotna ranica ali poškodba.¹¹⁶ Že v uvodu torej zapiše stavek, ki ga moramo v slovenskem jeziku zaman čakati še več kot stoletje. V nadaljevanju pa ponudi tudi natančen opis gonoreje in sifilisa ter vseh simptomov, ki ju spremljajo.

Gonoreja se, če sledimo Vacca Berlinghieriju, pokaže dva ali tri dni po okužbi. Največkrat se širi s spolnim odnosom, mogoč pa naj bi bil tudi prenos s povsem vsakdanjimi stiki.¹¹⁷ Najpogostejši simptomi, ki jih navaja Vacca Berlinghieri, so težak občutek v penisu, srbeč občutek na koncu sečevoda, pekoč občutek pri uriniranju ter rdečica.¹¹⁸ Diagnozo naj bi olajšalo predvsem dejstvo, da je središče gonoreje vedno sečna cev.¹¹⁹ Penis lahko tudi oteče, erekcije so bodisi pogoste in boleče bodisi zelo motene, sploh v ležečem položaju.¹²⁰ Gonorejo naj bi zelo

¹⁰⁷ Bohorič, n. d., str. 30.

¹⁰⁸ Bohorič, n. d., str. 42.

¹⁰⁹ Erman, Petra: *Spolna vzgoja na Slovenskem v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja: diplomsko delo*, Ljubljana: [P. Erman], 2006, str. 23–25.

¹¹⁰ Tičar, Josip: *Boj nalezljivim boleznim!: poljudnoznanstveni sestavki za spoznavanje in moderno obrambo važnih kužnih bolezni z navodili za nego bolnikov*, Ljubljana, Tiskovna zadruga, 1922.

¹¹¹ Demšar, Jernej: *Spolne bolezni: ljudstvu v pouk in svarilo*, Ljubljana, L. Schwentner, 1907, str. 5.

¹¹² Demšar, Jernej: *Spolne bolezni: z ilustracijami*, Ljubljana, Tiskovna zadruga, 1919, str. 37.

¹¹³ Posebna knjižica z naslovom *Kako se obvarujete sifilitične kuge? Opomin vojakom in mladim možem, ki jo je napisal Emanuel Freund, je izšla leta 1917 v Trstu pri založbi Edinost. Po Jerneju Demšarju pa se na Slovenskem s spolnimi boleznimi, poleg priročnikov, ki jih je objavljala založba Neva v Zagrebu ob koncu 20. let, resnično ukvarja šele dr.*

Joža Jakša v delu *Kako spoznamo spolne bolezni, Žena in dom*, Ljubljana, 1937.

¹¹⁴ Ziglio, Corrado: *Tracce per una storia dell'educazione sessuale in Italia e in Europa tra la seconda metà, dell'Ottocento e il primo Novecento: il dibattito e il clima*, str. 196.

¹¹⁵ Vacca Berlinghieri, Andrea: *Trattato dei mali venerei, Venezia*, 1802, str. 5.

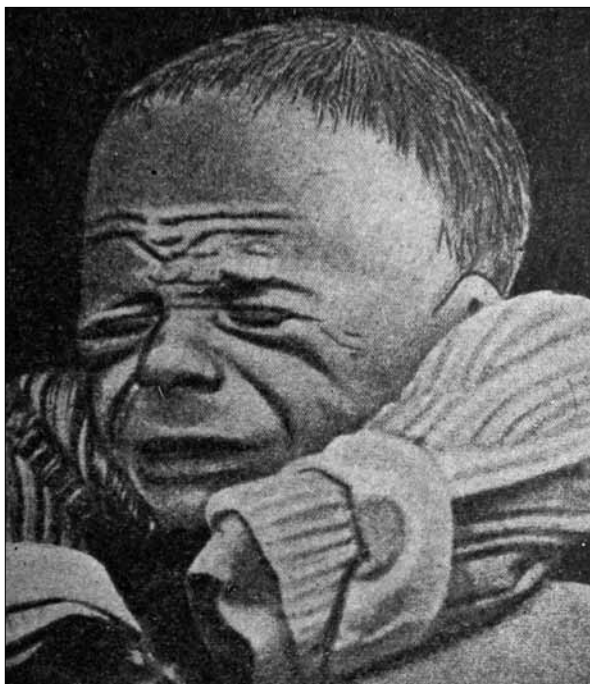
¹¹⁶ Vacca Berlinghieri, n. d., str. 7.

¹¹⁷ Vacca Berlinghieri, n. d., str. 17.

¹¹⁸ Vacca Berlinghieri, n. d., str. 8.

¹¹⁹ Vacca Berlinghieri, n. d., str. 11.

¹²⁰ Vacca Berlinghieri, n. d., str. 9.

Sifilitičen otrok s starikavim obrazom
(Foà, Pio: Igiene sessuale, Milano, Federazione italiana delle
biblioteche popolari)

pogosto spremljala tudi bolečina v modih. Vacca je poleg tega ves čas poudarjal, da nimajo vsi oboleli enakih simptomov, da imajo nekateri lažje, nekateri pa težje, pri čemer je med težje prišteval popolno zaustavitev uriniranja ali uriniranje po kapljicah ter boleče erekcije.¹²¹ Redek zaplet pri gonoreji naj bi bilo tudi otekanje mod, ki pa naj bi se pojavilo le, če se bolnik veliko giblje ali namenoma draži obolele dele telesa.¹²² Vacca opozarja tudi na dejstvo, da lahko simptomi po določenem času povsem izvenijo tudi sami po sebi, brez zdravljenja, kar pa ne pomeni, da je bolnik tudi ozdravljen.¹²³ Nekateri simptomi gonoreje naj bi se namreč ciklično ponavljali. Bolečne uriniranje, bolečine pri izlivu sperme ter pogosta potreba po uriniranju naj bi tako v mnogih primerih postali vseživljenjski spremljevalci nesrečnega bolnika, v najhujših primerih pa naj bi se razvil celo sifilis.¹²⁴

Duh časa je pri Vaccu Berlinghieriju viden zlasti v nekaterih napačnih sklepanjih ter v velikem pretiravanju pri naštevanju posledic bolezni.

¹²¹ Vacca Berlinghieri, n. d., str. 30.

¹²² Vacca Berlinghieri, n. d., str. 33.

¹²³ Vacca Berlinghieri, n. d., str. 10.

¹²⁴ Vacca Berlinghieri, n. d., str. 58.

Tako opozarja, da se lahko iz nezdravljene gonoreje razvije tudi sifilis, druga možnost pa je, da pride do tako močnega vnetja ali gangrene ter da lahko genitalije preprosto odpadejo, v zelo redkih primerih naj bi nastopila celo smrt.¹²⁵ Iz njegove razprave lahko izvemo veliko tudi o načinih zdravljenja gonoreje na začetku 19. stoletja, saj omenja predpisovanje različnih učinkovin, včasih tudi takih, ki imajo povsem nasproten učinek. Nekateri naj bi tako predpisovali diuretike, drugi živosrebrove tablete, omenja pa tudi obstoj še številnih drugih pripravkov raznih zdravilcev in mazačev,¹²⁶ ki pa jim po njegovem mnenju sploh ne bi smeli zaupati;¹²⁷ prav tako dvomi v uspešnost zdravljenja z živim srebrom.¹²⁸

Tako kot pri gonoreji je Vacca Berlinghieri zelo natančen tudi pri opisovanju simptomov sifilisa. Okužba s sifilisom naj bi se na zunaj kazala z bolečo vidno razjedo, ki se največkrat pojavi na kožici moškega spolnega uda, na želodu, na podjezični kožici, na penisu, ostalih genitalijah, pogosto pa tudi na ustnicah ter ustni sluznici.¹²⁹ Na mestu bodoče razjede je najprej mogoče opaziti srbečico in rdečico,¹³⁰ pravi sifilis pa naj bi se razvil šele, ko pride okužba v krvni obtok.¹³¹ Takrat se pojavijo znaki okužbe tudi na jeziku, grlu, nosu, pojavijo se izpuščaji ali rane na koži, bolečine v kosteh, ote-

¹²⁵ Vacca Berlinghieri, n. d., str. 11.

¹²⁶ Primer naravnega zdravljenja gonoreje, o katerem je Vacca Berlinghieri tako zelo dvomil, lahko najdemo v publikaciji *La felicità ossia il tesoro della sapienza* Giovannija Battiste Jasbitza, ki je leta 1856 izšlo v Trstu in ki za zdravljenje gonoreje priporoča naslednji recept: »Vzemi bučno seme in ga stri v kamnitem možnarju, dodaj proporcionalno količino vode, zmes za nato precedi. Dobil boš tekočino podobno mleku, od katere si vzemi približno pol kozarca, dodaj nekaj sladkorja in pogrej, da bo mlačno. Zdravilo jemlji 3 do 4 dni zjutraj v postelji tako, da si z njim močiš ledja in v kratkem bo sledila ozdravitev.« (Jasbitz, str. 137–138). Drugi recept, ki ga ponuja proti gonoreji, je: »Vzemi lesno lubje, stri ga, zmešaj z rogovilčkom ter vse skupaj čez noč namoči v 9 liber belega vina. Zjutraj vse skupaj postavi na ogenj, zmes pa naj vre tako dolgo, da ena tretjina izhlapi. Nato dodaj 4 unče gorčice in prav toliko janeža ter pusti vse skupaj v osti posodi. Vsako jutro spij pol libre na tešče, nato pa še 4 ure po kosilu. Zdravilo uživaj 10 do 12 dni, ne da bi zaradi tega kakorkoli spreminjal svoje prehranjevalne navade.« (Jasbitz, str. 147).

¹²⁷ Vacca Berlinghieri, n. d., str. 27.

¹²⁸ Vacca Berlinghieri, n. d., str. 44.

¹²⁹ Vacca Berlinghieri, n. d., str. 59.

¹³⁰ Vacca Berlinghieri, n. d., str. 60.

¹³¹ Vacca Berlinghieri, n. d., str. 112.

kanje limfnih žlez, razjede okoli anusa ter okvara pljuč.¹³²

Posebej se posveča tudi razvoju spolnih bolezni pri ženskah, pri čemer pa zatrjuje, da se te skoraj ne razlikujejo od moških. Gonoreja naj bi se pri ženskah najprej pojavila v vagini in se šele nato razširila na sečevod.¹³³ Potek bolezni naj bi bil prav zato pri ženskah nekoliko lažji, saj jih ne prizadenejo boleče erekcije, uriniranje pogosto sploh ni boleče, ženska pa tudi nima mod, ki bi jih bolezen lahko prizadela. Ker center bolezni pri ženskah ponavadi ni sečevod, ženskam ni potrebno piti toliko tekočine, bolj se jim priporoča pogosta kovanja in sedeče kopeli, saj lahko tako neposredno dosežejo mesto okužbe.¹³⁴ Pri ženskah naj bi se velikokrat pokazale razjede na velikih in malih sramnih ustnicah, klitorisu, presredku, redkeje pa na vagini. Podobno opisuje tudi simptome sifilisa pri ženskah, ženski priznava le pravico do nekoliko bolj skrbne nege zaradi njenega občutljivejšega temperamenta, zdravljenje z živim srebrom pa priporoča tudi v nosečnosti.¹³⁵

S spolnimi boleznimi, predvsem s sifilisom, se v priročniku z naslovom *L'igiene del matrimonio* iz leta 1871 ukvarja tudi Gregorio Ottoni, ki poskuša širiti ozaveščenost ljudi o pomenu preprečevanja spolnih bolezni in osveščanju ljudi. Ljudi, ki iz nevednosti ali pa namenoma širijo obolenje, primerja s kriminalci in obžaluje, da jih ni mogoče preganjati po kazenskem zakoniku.¹³⁶ Podobno obsodbo ljudi, ki širijo bolezen na mlada in zaupljiva dekleta, pa lahko zasledimo tudi v delu Pia Foà *Igiene sessuale*.¹³⁷ Ottoni izraža predvsem skrb o prenašanju bolezni med družinskimi člani, saj poudarja, da lahko oče zaplodi sifilitičnega otroka, ne da bi pri tem okužil tudi mater, verjetnost okužbe pri otroku pa naj bi bila toliko večja, če sta oba starša okužena. Opozarja tudi na dejstvo, da lahko mati okuži otroka tudi, če je sifilis dobila po spočetju, ter da tak zarodek večinoma umre ali pa se rodi s hudimi telesnimi posledicami.¹³⁸

¹³² Vacca Berlinghieri, n. d., str. 120.

¹³³ Vacca Berlinghieri, n. d., str. 165.

¹³⁴ Vacca Berlinghieri, n. d., str. 166.

¹³⁵ Vacca Berlinghieri, n. d., str. 167.

¹³⁶ Ottoni, *L'igiene del matrimonio*, str. 67.

¹³⁷ Foà, *Igiene sessuale*, str. 73.

¹³⁸ Ottoni, n. d., str. 67.

Z bojem proti nalezljivim boleznim se je ukvarjal tudi Domenico Barduzzi v delu *Sulla profilassi delle malattie veneree e sifilitiche in Italia*, ki je izšlo leta 1909. Barduzzi enači boj proti spolnim boleznim z bojem proti prostituciji oz. z bojem za njeno regulacijo. Zavzema se za ustanovitev skupine zdravnikov specialistov, ki naj bi dobila nalogo preprečiti širjenje teh bolezni zaradi prostitucije.¹³⁹ Barduzzi je prepričan, da prostitucije preprosto ni mogoče izkoreniniti, saj gre za fenomen, ki je star toliko kot človeštvo, zaveda pa se tudi, da je od prostitutk iluzorno pričakovati, da se bodo vzdržale spolnih stikov potem, ko se ugotovi, da so okužene, saj to delajo iz lastne želje ali pa za preživetje. Nekatere prostitutke, sploh tiste, ki so v svoje početje prisiljene, naj bi svoje stranke doživljale kot sovražnike in jih zato celo namenoma okužijo, velika večina pa v začetnem obdobju niti ne ve, da so okužene, saj je to včasih še zdravnikom težko ugotoviti.

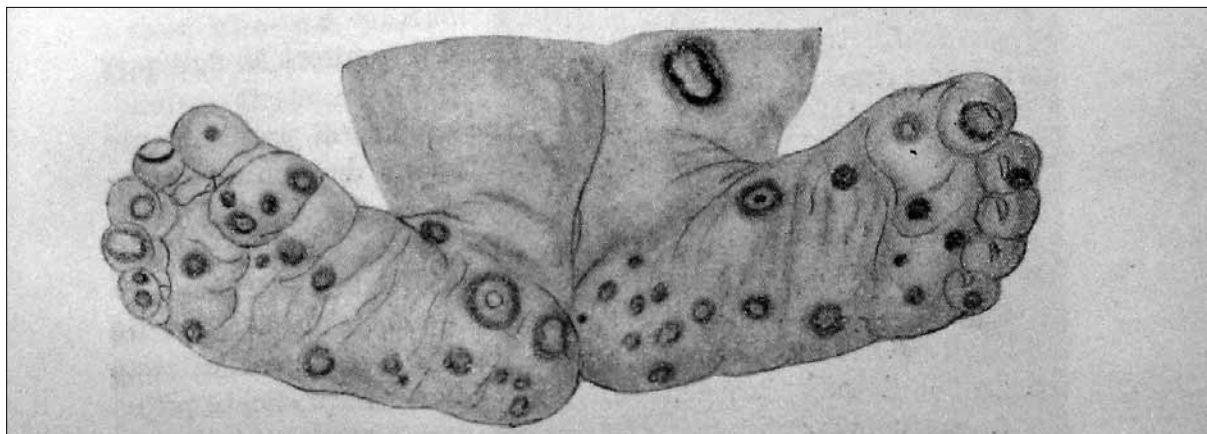
Barduzzi se torej zavzema za ureditev področja prostitucije,¹⁴⁰ za redne preglede prostitutk in za preventivo. Staviti zgolj na dvig moralne vzgoje pa naj bi bilo po njegovem mnenju napačno, saj jih je pravzaprav tako početje pripeljalo do točke, ko so le še korak stran od vsesplošne epidemije.¹⁴¹

Ettore Piccoli, ki se je s problematiko spolnih bolezni ukvarjal v delu *Morale fisica* ni bil tako črnogled. Po njegovem mnenju naj bi bilo mogoče nekatere lažje oblike bolezni preprečiti že z osnovno higieno, saj se po uvedbi minimalnega »sanitetnega

¹³⁹ Barduzzi, Domenico: *Sulla profilassi pubblica delle malattie veneree e sifilitiche in Italia*, Milano, Tipografia degli operai 1909, str. 3.

¹⁴⁰ Konec 19. stoletja so bile prostitutke povsod po Evropi, razen v Angliji, uradno registrirane in zdravniško nadzorovane, obrt pa so lahko popolnoma legalno opravljale v javnih hišah ali zasebno. V Avstriji je po kazenskem zakoniku iz leta 1852 prostitucija sicer veljala za kaznivo dejanje, vendar so jo lokalna oblastva lahko dovolila pod posebnimi pogoji. Ob koncu 19. stoletja so se ponovno odprle številne javne hiše, kjer so bile prostitutke podvržene npr. policijskemu nadzoru, več težav pa je povzročala tajna in nenadzorovana prostitucija. V: Studen, Andrej: *Prostitutke postavijo pod npr. policijski nadzor*. V: *Kronika XIX. Stoletja: 1884–1899*, str. 41–42. Več o prostituciji v 19. stoletju tudi v: Becker, Peter: *Verderbnis und Entartung: Eine Geschichte der Kriminologie des 19. Jahrhunderts als Diskurs und Praxis*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2002, str. 117–175.

¹⁴¹ Barduzzi, n. d., str. 4.

Znak podedovane okužbe s sifilisom pri novorojenčku.

(Fontana, Arturo: *Diagnosi e terapia della sifilide e delle malattie veneree*, Torino, Unione Tipografico – editrice torinese, 1933)

komforta« v javnih hišah npr. mehki ulkus širi le še po nesreči.¹⁴² Po Piccolijevem mnenju je najpomembnejše odstraniti ves material, za katerega se je dokazalo, da lahko prenaša okužbo, garancija za preprečitev okužbe pa naj bi bila ob tem skoraj popolna. Glavno orožje v boju proti spolnim boleznim je tako po njegovem mnenju stroga higiena, zato priporoča sistematično umivanje po opravljenem koitusu pri prostitutkah, predlaga pa tudi uporabo različnih raztopin za moške in ženske.¹⁴³ Ne trdi pa, da je umivanje dovolj, predvsem ga skrbi, da ljudje pri umivanju niso dovolj natančni in da ne umijejo natančno vseh koticov, kjer bi se lahko skrivale kužne snovi. Priporočal je tudi dezinfekcijo notranjosti sečevoda z uriniranjem takoj po spolnem odnosu.¹⁴⁴ Po njegovem mnenju bi bilo najbolje, če bi tkiva zavarovali že pred spolnim odnosom, vendar pa ne vidi rešitve v uporabi kondoma. Užitek pri spolnem odnosu naj bi se zaradi kondoma tako zmanjšal, da se njegovo trajanje precej podaljša, potrebna je več truda, zaradi česar se lahko kondom strga, kar lahko spet pripelje do okužbe. Predvsem se mu zdi pomembno, da se poskušamo izogniti večkratnemu ponavljanju spolnega odnosa, sploh v stanju alkoholiziranosti – daljši namreč kot je odnos in več truda, kot zahteva, večja je možnost okužbe.¹⁴⁵ Uporaba kondoma pa naj bi imela tudi druge negativne posledice, saj naj bi ustvarjala prepad med moškim in žensko, moški pa naj bi zaradi

tega vse pogosteje zapuščali zakonsko posteljo ali ljubezensko gnezdo nezadovoljni in polni gnusa.¹⁴⁶

V nasprotju z mnenjem Andree Vacce Berlinghierija, ki ni verjel v zdravljenje z živim srebrom, pa je to v svojem delu *Igiene sessuale*, ki je izšlo po letu 1910, propagiral Pio Foà, ki je predvsem obžaloval, da se veliko ljudi obrača na mazače, ki obljublajo hitro ozdravitev, ne opozorijo pa na nevarnost prenosa bolezni na družinske člane.¹⁴⁷ Foà tako popolnoma verjame v zdravljenje z živim srebrom, ki pa ga lahko izvaja le zdravnik, ki je edini, ki lahko spremlja stranske učinke tega zdravljenja na ledvicah in črevesju. Najbolj učinkovito sredstvo proti sifilisu naj bi bilo po njegovem mnenju Salvarsan na bazi arzenika, ki pa da ga zaradi njegove strupenosti ne predpisujejo pogosto.¹⁴⁸ Foà, ki se ukvarja predvsem s posledicami sifilisa, je prepričan, da je sifilis huda grožnja za družbo, saj povzroča propad družine kot njene najbolj osnovne celice.¹⁴⁹ Otroci, ki so predstavljeni kot glavne žrtve grehov svojih staršev, podedujejo hujše oblike sifilisa, če sta okužena oba starša ali pa če je okužena mati, okuženost s sifilisom ob rojstvu pa naj bi bila zaskrbljujoča zlasti v nižjih plasteh družbe.¹⁵⁰ V njegovem delu je zelo prisoten strašilni element, saj obolele otroke opisuje kot male pošasti upadlega in ostarelega videza, ki na lastno srečo in srečo okolice

¹⁴² Piccoli, *Morale fisica*, str. 131.

¹⁴³ Piccoli, *n. d.*, str. 135.

¹⁴⁴ Piccoli, *n. d.*, str. 136.

¹⁴⁵ Piccoli, *n. d.*, str. 137.

¹⁴⁶ Piccoli, *n. d.*, str. 120.

¹⁴⁷ Foà, *Igiene sessuale*, str. 58.

¹⁴⁸ Foà, *n. d.*, str. 62.

¹⁴⁹ Foà, *n. d.*, str. 63.

¹⁵⁰ Foà, *n. d.*, str. 70.

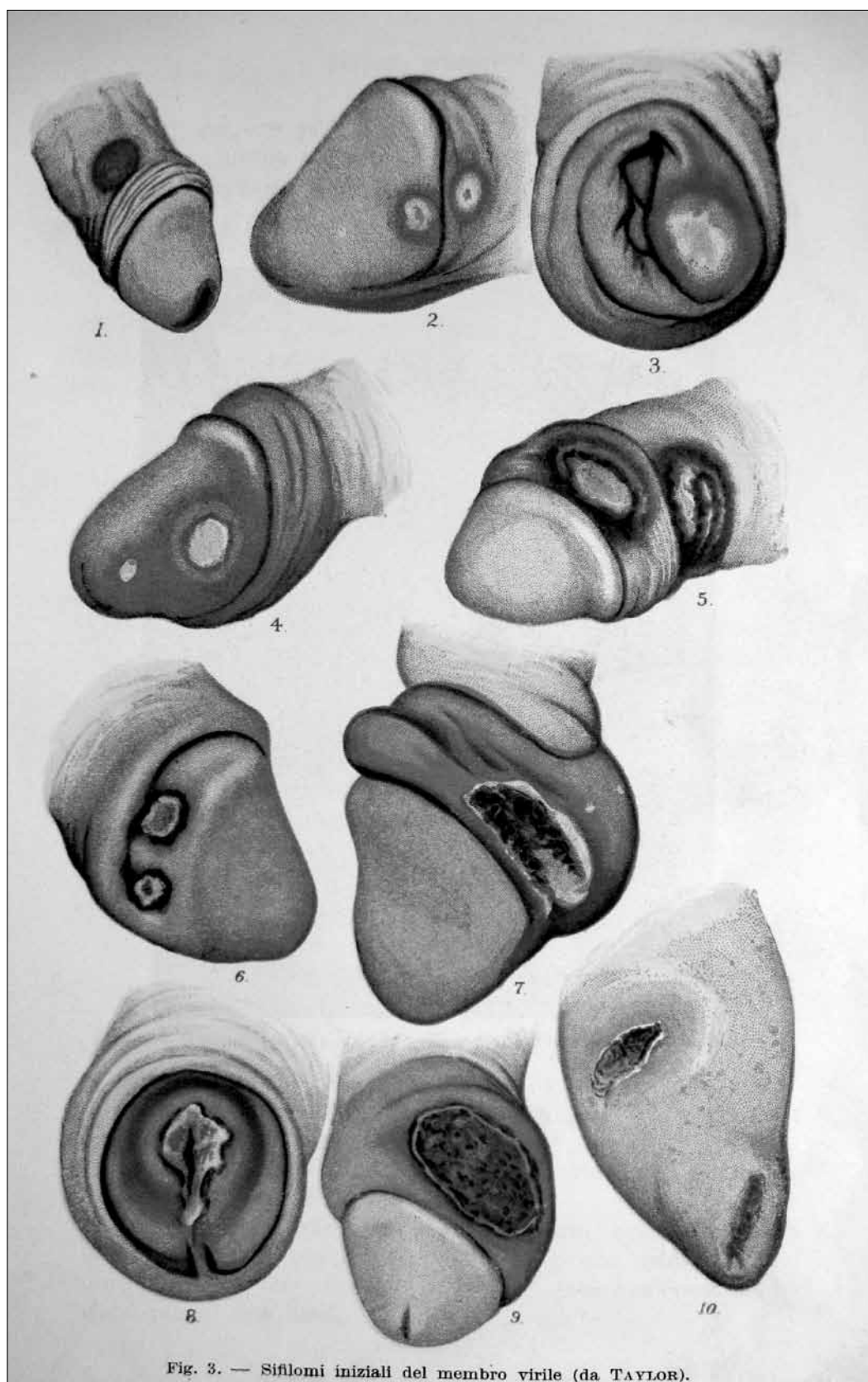

Fig. 3. — Sifilomi iniziali del membro virile (da TAYLOR).

Znaki okužbe s sifilisom na penisu od začetne do akutne faze bolezni.
 (Fontana, Arturo: Diagnosi e terapia della sifilide e delle malattie veneree, Torino, Unione Tipografico –
 editrice torinese, 1933)

kmalu umrejo. Če pa preživijo prve mesece, odrastejo v bolehnne, nerazvite, modrikaste otroke, ki so podvrženi različnim okužbam, še posebej tuberkulozi. Mnoge bolezni, ki za zdravega človeka niso nevarne, so zanje smrtne. Taki otroci ne rastejo, se ne razvijajo, so rahitični, največkrat pride pa tudi do pošastnih posledic v mentalnem razvoju, zato naj bi se okuženim s sifilisom pogosto rojevali imbecili, idioti, neuravnovešenci, histeriki, živčni in duševni bolniki in epileptiki.¹⁵¹ Žalostno se mu zdi dejstvo, da se največ ljudi okuži prav med 23. in 25. letom starosti, ko naj bi bili najbolj ustvarjalni in da pride do okužb iz gole nevednosti. Najbolj učinkovito sredstvo preventive, ki bi ga po njegovem mnenju morali vsi uporabljati, je kondom, pri čemer pa opozarja, da ga je treba takoj po spolnem odnosu sneti in si dobro umiti spolni ud z vodo in milom.¹⁵² Kondom lahko torej ljudi zaščiti pred okužbo med spolnim odnosom, ne more pa preprečiti drugih načinov okužbe: največkrat s poljubljanjem in z uporabo osebnih predmetov bolnika (britvica, pihala in trobila – sploh, če imamo kakšno ranico v ustih). Zelo pogosti so tudi primeri, ko pride do prenosa bolezni med dojenjem, bodisi z dojilje na otroka ali obratno, prav tako nevarno pa je pitje iz istega kozarca. Mnogokrat naj bi bili za okužbo krivi tudi nevestni in površni zdravniki.¹⁵³

Kritičen do neosveščenosti ljudi je v delu *Matrimonio e Malattie sessuali*, ki je izšlo v Trstu leta 1926 tudi Alfonso De Nicola, ki vidi razlog za hitro širjenje spolnih bolezni predvsem v živahnem spolnem življenju moških pred poroko.¹⁵⁴ Le-to je po njegovem mnenju bilo zagotovo povezano z vse višjo starostjo mladoporocencev, kar je mnoge mlade može vodilo v kremplje prostitucije, za pravi izbruh spolnih bolezni pa naj bi bila kriva tudi prva svetovna vojna.¹⁵⁵ De Nicola trdi, da so okužbam veliko bolj podvržene ženske kot moški – pri moških naj bi do okužbe prišlo le, če ima ta ranico, prasko ali kakšno drugačno poškodbo, ženske pa se okužijo tudi brez tega, saj ji moški pošlje okuženo spermo naravnost v notranje organe.¹⁵⁶

¹⁵¹ Foà, n. d., str. 70–71.

¹⁵² Foà, n. d., str. 72.

¹⁵³ Foà, n. d., str. 73.

¹⁵⁴ De Nicola, *Matrimonio e malattie sessuali*, str. 3.

¹⁵⁵ De Nicola, n. d., str. 10.

¹⁵⁶ De Nicola, n. d., str. 15–16.

Po mnenju De Nicole naj bi tudi neupravičeno posvečali več pozornosti sifilisu kot gonoreji, ki ima za družbo prav tako hude posledice, je bolj razširjena in velikokrat nezdravljena. Avtor postavi celo retorično vprašanje: »Ma chi da giovane no si è contagiato almeno una volta di blenoraggia?»¹⁵⁷ Pred gonorejo svari tudi Iellersitz, ki med drugim opozarja na neplodnost, pa tudi na okvare srca in drugih notranjih organov, do česar lahko pride, če bolezen ni takoj in ustrezno zdravljena. Mlade opozarja, da se je v času okuženosti potrebno povsem odpovedati vsakim spolnim stikom.¹⁵⁸ Zelo natančen je tudi pri opisovanju sifilisa in vseh njegovih simptomov in posledic, predvsem progresivne paralize, usihanja hrbtne mozga, ter zlasti nevarnosti prenosa bolezni na družinske člane. Oboleli naj ne bi vsaj tri ali štiri leta imel spolnih odnosov.¹⁵⁹

Povsem svojstveno delo pa je zagotovo delo Micheleja Depangherja *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi*, ki je v Kopru izšlo leta 1905. Avtor v tem priročniku na nenavaden način, poleg ostalih tem s področja zdravja in higijene, obravnava tudi spolne bolezni. Depangher namreč vse piše v obliki verzov, včasih celo v obliki pravih sonetov, ki jih posveča sifilisu, gonoreji, mehkim in trdim razjedam, cistam, impotenci, pa tudi preventivi.

Proti gonoreji svetuje:

»PROFILASSI¹⁶⁰

Da parte dotta accertasi e assicura

¹⁵⁷ »Kdo se v mladosti ni vsaj enkrat okužil z gonorejo?« V: De Nicola, *Matrimonio e malattie sessuali*, str. 110.

¹⁵⁸ Iellersitz, *La puericultura*, str. 20.

¹⁵⁹ Iellersitz, n. d., str. 21.

¹⁶⁰ V pesmi sporoča naslednje: moške pomirja in jim zagotavlja, da bodo ob pravilni uporabi »Protargola« (v opombi navede, da gre za raztopino, ki si jo je potrebno vbrizgati v sečevod, v sestavi Protargolo 2-00, Glicerin 2-00, destilirana voda 6-00, recept je povzel po članku dr. Franka v *Allgem. medic. Centralzeitung Berlin*, št. 5, 1899) obiskovali celo sumljive ženske mirno, brez strahu in zaskrbljenosti. Avtor pa kljub temu opozarja, da sam ne bi hotel tvegati, zato raje vidi, da so ostali pogumni. V vsakem primeru pa opozarja, da si je po vsakem spolnem odnosu potrebno izprazniti mehur. Medtem pa jim svetuje, naj bodo modri in naj uporabljajo kondom. V: Depangher, Michele: *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi*, Capodistria, Tipografia Cobol – Priora, 1905, str. 123.

Che usando il Protargolo, come sotto*¹⁶¹
Perfin puoi praticar con donna impura,

Calmo, senza pensier, senza paura...!
Io non vorrei però pagar lo scotto...
Ad altri lascerei la gran bravura.

È bene in ogni modo che ti dica:
Di votar dopo il coito la vescica.

Intanto tu preservativi adotta,
E lasca dir la parte saggia e dotta.«

Spet drugje proti razjedam priporoča: ¹⁶²

»Preservativi, somma precauzione,
buon naso e radical disinfezione!!«

Proti sifilisu pa priporoča:¹⁶³

»Preservativi, in ordine t'inguanta,
Con baci non scherzar...a quel molino,
Disinfezion sapiente, grande e tanta,
Prudenza e naso...soprattutto ... fino.«

Delo se torej povsem razlikuje od takratnih del v slovenskem jeziku že zaradi svoje sproščeni in neposrednosti. Avtor ne moralizira; deli le nasvete, kako se izogniti spolnim boleznim, brez večjega odrekanja. Bralcem ne prepoveduje niti obiskov pri prostitutkah, svetuje pa jim dober nos, previdnost, razkuževanje po spolnem odnosu in uporabo kondoma.

Dela s področja higiene in spolnih bolezni, ki so izhajala v Trstu in v Istri, so se po svoji vsebini precej razlikovala od podobnih del, ki so izhajala na

¹⁶¹ »Coll'istillare nell'orificium urethrae alcune gocce della seguente soluzione: Protargolo 2-00, Glicerina 2-00, Aq. dest. 6-00. Vedi: Allgem. medic. Centralzeitung Berlin, N. 5, 1899, dr. Frank.

¹⁶² V verzih sporoča, da so kondomi vrhunska preventiva, da pa je potrebno imeti tudi dober nos in izvajati korenito dezinfekcijo. V: Depangher, *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi*, str. 121.

¹⁶³ V verzih svetuje moškim, naj si nataknejo kondom, naj se ne igrajo z ognjem in naj se zato ne poljubljajo s komerkoli, naj bodo modri in naj se redno in skrbno razkužijo, naj bodo previdni in naj imajo dober nos. V: Depangher, n. d., str. 120.

Kranjskem in Štajerskem. Razlike ne opazimo zgolj pri delih v italijanskem jeziku, katerih avtorji so očitno spadali v italijanski kulturni prostor, ampak tudi pri delih, ki so izhajala v slovenskem jeziku. O razlogih za večjo odprtost do problematik, kot so žensko telo, spolnost, kontracepcija, spolna vzgoja in preventiva na področju spolnih bolezni, lahko zgolj špekuliramo. Še najbolj podoben je odnos slovenske ter istrske in tržaške literature do masturbacije, saj je v obeh primerih opaziti izrazito odklonilen odnos do tega pojava, le da so se slovenski avtorji vprašanju najraje izognili ter se posluževali zelo zapletene terminologije, ki daje zgolj slutiti, o čem je govor, medtem ko so se italijanski avtorji vprašanja lotevali odkrito ter ob tem tudi povsem odkrito gozili z vsemi mogočimi in nemogočimi posledicami samotnih užitek. Očitno je torej, da vpliv katoliške cerkve na zahodnem delu slovenskega ozemlja ni prevladoval v tolikšni meri, kot je bilo to značilno za osrednjeslovenski prostor, kjer so se s spolnim vprašanjem ukvarjali predvsem teologi in krščansko usmerjeni pedagogi. Zdravniki, ki so bili najpogostejši avtorji del v italijanskem jeziku, so se pojavljali redkeje, še takrat pa so, kot kaže primer Antona Breclja, povsem sledili usmeritvam katoliške cerkve. Izobraženci iz Istre, Trsta in Gorice so, kljub svoji pripadnosti katoliški veri, vendarle zmogli bolj odkrito spregovoriti o takrat perečih družbenih problematikah. Prava razlika se je torej verjetno skrivala v glavah ljudi, ki so se na Kranjskem ukvarjali s to problematiko in so očitno poskušali biti bolj papeški od papeža, z nekoliko več samokritičnosti pa lahko takratne razmere verjetno pripišemo tudi dobri stari slovenski zaplankanosti.

Viri in literatura:

Adam, Paul: *Zablode ljubavnega življenja*, Zagreb, Neva, 1929.

Apollonio, Carlo: *L'igiene ossia la vera medicina popolare*, Capodistria, Tipografia Cobol – Priora, 1891.

Barduzzi, Domenico: *Sulla profilassi pubblica delle malattie veneree e sifilitiche in Italia*, Milano, Tipografia degli operai, 1909.

Becker, Peter, *Verderbnis und Entartung: Eine Geschichte der Kriminologie des 19. Jahrhunderts als Diskurs und Praxis*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2002.

- Bohorič, Marjan: *Spolno življenje*, Ljubljana, Deziderij, Mizerit, 1940.
- Brecelj, Anton: *Ob viru življenja: spolne zadeve v preglednih obrisih*, Celje, Družba sv. Mohorja, 1938.
- Chierici, Luigi: *Bacco, tabacco e venere*, Bologna, Chierici, 1869.
- De Castro, Vincenzo: *Igiene del corpo umano, o la casa di mia dimora*, Milano, Nuova società editrice A. Maglia & C., 1869.
- De Nicola, Alfonso: *Matrimonio e malattie sessuali*, Trieste, Licinio Cappelli, 1926.
- Demšar, Jernej: *Spolne bolezni : ljudstvu v pouk in svarilo*, Ljubljana, L. Schwentner, 1907.
- Demšar, Jernej: *Spolne bolezni : z ilustracijami*, Ljubljana, Tiskovna zadruga, 1919.
- Depangher, Michele: *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi*, Capodistria, Tipografia Cobol – Priora, 1905.
- Destovnik, Irena: *Moč šibkih: ženske v času kmečkega gospodarjenja*, Celovec, Drava, 2002.
- Döcker, Ulrike: *Die Ordnung der bürgerlichen Welt: Verhaltensideale un soziale Praktiken im 19. Jahrhundert*, Frankfurt / New York, Campus Verlag, 1994.
- Eder, X. Franz: *Sexualized Subjects: Medical Discourses on Sexuality in German-Speaking Countries in the Late Eighteenth and the Nineteenth Centuries*, str. 1. Vir: <http://www.cas.umn.edu/wp952.htm>, 9. 2. 2006.
- Erman, Petra: *Spolna vzgoja na Slovenskem v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja : diplomsko delo*, Ljubljana : [P. Erman], 2006.
- Fischer-Dückelmann, Anna: *Die Frau als Hausärztin*, Stuttgart, Süddeutsches Verlag-Institut, 1911.
- Foà, Pio: *Igiene sessuale*, Milano, Federazione italiana delle biblioteche popolari, 191?.
- Fontana, Arturo: *Diagnosi e terapia della sifilide e delle malattie veneree*, Torino, Unione Tipografico – editrice torinese, 1933.
- Freund, Emanuel: *Kako se obvarujete sifilistične kuge? : opomin vojakom in mladim možem*, Trst, Edinost, 1917.
- Gerling, Reinhold: *Dekleta, ki niso za zakon: opomini in nasveti*, Zagreb, Neva, 1929.
- Grossich, Antonio: *Trattatello di igiene*, Fiume, E. Mohovich, 1882.
- Hawkes, Gail: *Sex and Pleasure in western culture*, Cambridge, Malden: Polity, 2004.
- Holländer: *Kako će se žena očuvati do začeca i trudnoće*, Zagreb, Neva, 192?.
- Hufeland, Christoph Wilhelm: *Makrobiotika ali nauki, po katerih se more človeško življenje zdravo ohraniti in podoljšati*, [prevod Matija Prelog], Maribor, samozaložba, 1864.
- Iellersitz, Antonio: *La puericoltura – l'igiene dell'infanzia e dell'adolescenza delle scuole di Trieste: Storia dell'istituzione fino dal 1895: Funzionamento pratico dal 1911 al 1921*, Trieste, Tipografia moderna M. Susmel, 1927.
- Jakša, Jože: *Kako spoznamo spolne bolezni*, Ljubljana, Žena in dom, 1937.
- Jasbitz, Giovanni Battista: *La felicità, ossia il tesoro della sapienza*, Trieste, Tipografia Weis, 1856.
- Jeglič, Anton Bonaventura: *O vzgoji otroka: navodilo duhovnikom in staršem*, Ljubljana, samozaložba, 1914.
- Jeglič, Anton Bonaventura: *Pouk dečkov ob času dozorelosti*, Ljubljana, samozaložba, 1915.
- Jeglič, Anton Bonaventura: *Pouk deklic ob času dozorelosti*, Ljubljana, samozaložba, 1915.
- Jeglič, Anton Bonaventura: *Staršem*, Ljubljana, Katoliška tiskarna, 1910.
- Jeglič, Anton Bonaventura: *V boj za srečno in veselo krščansko življenje*, Prevalje, Družba sv. Mohorja, 1921.
- Jeglič, Anton Bonaventura: *Ženinom in nevestam: pouk za srečen zakon*, Ljubljana, Katoliška tiskarna, 1910.
- Jeglič, Anton Bonaventura: *Važen pouk materam*, Ljubljana, samozaložba, 1915.
- Kos, Dušan: *Ljubezen in zakonska zveza v ognju grešnosti: prispevek k zgodovini morale na Slovenskem med 16. in 18. stoletjem*. V: *Zgodovina za vse*, l.2008, št. 1, str. 5–36.
- Laquer, Thomas W.: *Sesso solitario: storia culturale della masturbazione*, Milano, Il sagggiatore, 2007.
- Ligorio, Edoardo: *Il medico di se stesso*, Firenze, A. Salani, 1901.
- Mantegazza, Paolo: *Elementi d'igiene*, Sesto san Giovanni, Casa editrice Madella, 1912.
- Materinstvo*, Gorica, Narodna knjigarna, 1926.

- Mauclair, Camilo: *Žena i prostitucija*, Zagreb, Neva, 1929.
- Müller, Anton: *Higijena prve poročne noči: potokaz za zaročene mlade pare*, Zagreb, Neva, 1929.
- Ottoni, Gregorio: *L'igiene del matrimonio*, Padova, Tip. alla Minerva dei Fratelli Salmin, 1871.
- Piccoli, Ettore: *Morale fisica*, Torino, Unione tipogr. Editr., 1913.
- Polajnar, Janez: »Pfuj! To je gerdo!« : *k zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva*, Celje, Zgodovinsko društvo, 2008.
- Potrata, Josip: *Higijena matere*, Gorizia, Unione editoriale goriziana, 1936.
- Rifelli, Giorgio, Ziglio Corrado: *Per una storia dell'educazione sessuale, 1870-1920; documentazione a cura di Patrizia Moro.* - Scandicci : La nuova Italia, 1991.
- Sorcinelli, Paolo: *Avventure del corpo: culture e pratiche dell'intimità quotidiana*, Milano, Bruno Mondadori, 2006.
- Studen, Andrej: Prostitutke postavijo pod pravstveno-policijski nadzor, *Kronika XIX. stoletja: 1884–1899*, str. 41–42.
- Studen, Andrej: Za zdravje je potrebna snažnost: razpravljanje o nasvetih za telesno higieno v 19. stoletju na Slovenskem. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, l. 2005, št. 2, str. 19–29.
- Tičar, Josip: *Boj nalezljivim boleznim!: poljudnoznanstveni sestavki za spoznavanje in moderno obrambo važnih kužnih bolezni z navodili za nego bolnikov*, Ljubljana, Tiskovna zadruga, 1922.
- Vacca, Berlinghieri, Andrea: *Trattato dei mali venerei*, Venezia, 1802.
- Vode, Angela: *Spol in usoda I-II*, Ljubljana, »Žena in dom«, 1938–1939.
- Zugen, Eugen: *Večni greh ljubezni med moškim in žensko*, Zagreb, Neva, 1929.
- Žgeč, Franjo: *Ali spolna vzgoja res ni potrebna?*, Maribor : Ljudska tiskarna, [s.a.]

Zusammenfassung

»SIE LERNT CUPIDO KENNEN, BEVOR SIE DEN STANDESBEAMTEN TRAF.«

Slowenische und italienische Autoren über die Probleme der Sexualität in der Epoche des Bürgertums

In der bürgerlichen Epoche gab es im slowenischen Gebiet eine besondere Einstellung gegenüber allem, was mit Sexualität verbunden war. Themen wie die Frau und ihr Körper, Sexualität, Ehe, Verhütung, Masturbation und Geschlechtskrankheiten wurden von einem typisch katholischen Standpunkt aus behandelt, der sich meist auf die Betonung der Bedeutung der Jungfräulichkeit, der Tugend und der Enthaltsamkeit beschränkte. Die Morallehre blieb die ganze Zeit eine Domäne der Priester, Theologen und Pädagogen, während sich Ärzte nur selten an diesen Debatten beteiligten. Die slowenische Fachöffentlichkeit hatte eine ablehnende Haltung zu dieser Problematik, was allerdings nicht für das Gebiet von Triest, Istrien und Görz galt. Dort erschienen nämlich Publikationen, meist in italienischer Sprache, die eine doch deutlich größere Offenheit gegenüber diesen Themen zeigten. Diese Werke entstanden unter dem Einfluss des italienischen und französischen Kulturraumes. Meist wurden sie von Ärzten geschrieben, die ihre medizinischen Kenntnisse in Bologna und andernorts in Italien gesammelt hatten, daher unterschieden sie sich im Grunde nicht von der zeitgleich im Königreich Italien erscheinenden Literatur. Die konservative katholische Ausrichtung, die es zwar auch in Italien gab, hatte bereits im 19. Jahrhundert nicht mehr jene dominante Vormachtstellung, wie sie für den slowenischen Raum charakteristisch war. Außerdem spaltete sich das italienische katholische Lager noch zusätzlich auf und verlor in weiterer Folge einen beachtlichen Teil seines Einflusses auf die öffentliche Meinung. Sogar unter katholischen Autoren überwog nämlich die Überzeugung, dass es aufgrund der gesellschaftlichen Verhältnisse nötig ist, öffentlich über Sexualität und Prävention zu sprechen und auch die Jugend darüber zu belehren. Der Einfluss der von italienischen Universitäten kommenden liberalen Positionen war in mehreren Bereichen sichtbar. So haben die Autoren zum Beispiel vorehelichen Geschlechtsverkehr und das Aufsuchen von Prostituierten nicht verurteilt; statt

Enthaltsamkeit, die nach Meinung der Mehrheit undurchführbar war, empfahlen sie strenge Hygiene und die Verwendung von Kondomen. Eine ebenso offene Haltung zeigten sie auch gegenüber Geburtenkontrolle und Empfängnisverhütung, während vergleichbar tolerante Inhalte in slowenischer Sprache erst Ende der zwanziger Jahre des 20. Jahrhunderts erschienen. Die slowenischen und italienischen Autoren verband nur eine ähnlich un-nachgiebige Haltung gegenüber der Masturbation, aber auch hier war der unterschiedliche Zugang offensichtlich: Die italienischen Autoren sprachen offen über das Phänomen, wobei sie am liebsten mit allen möglichen und unmöglichen Folgen drohten, um die Menschen davor abzuschrecken. Die slowenischen Autoren ignorierten das Problem am liebsten. Die italienischen Autoren traten für frühere Eheschließungen ein und waren nicht gegen Geschlechtsverkehr mit einer festen Partnerin vor der Ehe. Über den Besuch von Prostituierten als »Heilmittel« gegen die Masturbation waren sie nicht begeistert, da die Gefahr von Ansteckungen als zu groß galt. Beide Seiten hatten also eine ablehnende Haltung zum Thema Masturbation, wobei die slowenischen Autoren das Phänomen vom moralischen Standpunkt betrachteten, seine Sündhaftigkeit betonten und Schamhaftigkeit und Beichte empfahlen. Die italienischen Autoren betrachteten Masturbation als medizinisches Phänomen und drohten vor allem mit den angeblichen schädlichen Folgen für die Gesundheit. Über die Gründe für diese unterschiedlichen Betrachtungsweisen kann nur spekuliert werden – die gesellschaftliche Atmosphäre war im kosmopolitischen Triest sicher ganz anders als im damals völlig provinziellen Ljubljana; außerdem war aufgrund des Hafens und der stärkeren Fluktuation der Bevölkerung das Problem von Geschlechtskrankheiten wohl viel größer und verlangte ein entschlosseneres Vorgehen.

Schlagwörter: *Italien, Triest, Istrien, Moral, Frauen, Masturbation, Sexualerziehung, Geschlechtskrankheiten*

Aleksander Lorenčič

Strukturni premiki na področju slovenskega podjetništva v obdobju »prve recesije«

LORENČIČ Aleksander, univ. dipl. zgodovinar, mladi raziskovalec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, aleksander.lorencic@inz.si

338.124.2

STRUKTURNI PREMIDI NA PODROČJU
SLOVENSKEGA PODJETNIŠTVA V OBDOBJU
»PRVE RECESIJE«

Po prvem četrtletju leta 2009 je Slovenija uradno zapadla v recesijo, ki je posledica globalne finančne in gospodarske krize. Recesija je nastopila prvič, odkar je naša država leta 1993 prešla v transformacijsko okrevanje in tako smo znova pričali padcu gospodarske aktivnosti, propadanju podjetij in visoki brezposelnosti. V razpravi avtor osvetli dogajanje v slovenskem podjetništvu v času »prve« recesije, ki pa ni bila posledica istega vzroka kot današnja, temveč je bila posledica prehoda iz socialističnega v tržno ter iz regionalnega v nacionalno gospodarstvo.

Ključne besede: tranzicija, podjetništvo, strukturne spremembe, recesija, kriza

LORENČIČ Aleksander, BA History, Young Researcher, Institute of Contemporary History, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana

338.124.2

STRUCTURAL CHANGES IN SLOVENE
ENTREPRENEURSHIP DURING THE "FIRST"
RECESSION

After the first quarter of 2009 Slovenia officially entered the recession that was the result of the global financial and economic crisis. This was the first recession since our country started transformation recovery in 1993. It resulted in lower levels of economic activity, collapse of companies and a high unemployment rate. In his article, the author sheds light on developments in Slovene entrepreneurship during the "first" recession, which, however, did not have the same causes as today's but was the result of the change from a socialist to a market economy and from a regional to a national economy.

Key words: transition, entrepreneurship, structural changes, recession, crisis

Odločitev za samostojno Slovenijo – prevzem odgovornosti za lastni gospodarski razvoj

Odločitev za samostojno in neodvisno državo je na ekonomskem področju omogočila, da je Slovenija prevzela v svoje roke ekonomsko politiko in s tem odgovornost za lastni gospodarski razvoj. Ekonomska dogajanja so tekla po značilnem transformacijskem vzorcu – najprej prevladujoče negativne posledice uvajanja tržnih reform, kasneje pozitivni učinki makroekonomske stabilizacije, prestrukturiranja in reform na mikroekonomski ravni.¹ Za »dvojno« trznicijo oziroma prehod iz socialističnega v tržno ter iz regionalnega v nacionalno gospodarstvo so bili značilni prehod iz industrijskega v storitveno gospodarstvo, propadanje velikih in nastajanje manjših podjetij ter recesija. Recesija je pojem, ki označuje nazadovanje oziroma upadanje gospodarske aktivnosti. Gospodarstvo je uradno v recesiji, ko pride do znižanja bruto domačega proizvoda (BDP-ja) ali negativne gospodarske rasti v dveh zaporednih četrletjih leta. Realna letna stopnja BDP-ja je bila v Sloveniji negativna vse do leta 1993, ko je bila prvič zabeležena pozitivna rast v višini 2,8 odstotka. Najhuje je bilo leta 1991, ko je realna letna stopnja BDP-ja padla kar za 8,9 odstotka.² Slovenijo je izguba trgov zelo prizadela. Zadnji in najmočnejši udarec je slovenskemu gospodarstvu zadalo ožjenje nekdanjega jugoslovanškega notranjega trga. Ta udarec je bil tretji v vrsti izgub – prva dva sta bila povezana z razpadom SEV (Svet za evropsko vzajemnost) in zalivsko vojno.³

Začetek vključevanja privatnega kapitala v podjetniški sektor s sprejetjem Zakona o podjetjih leta 1988

Podjetništvo je igralo izjemno pomembno vlogo v času prehoda v tržno gospodarstvo in je

»eno največjih in najpomembnejših družbeno-razvojnih ekonomskih faktorjev sodobnega časa.«⁴ Podjetja so v času Jugoslavije bila v tako imenovani »družbeni lasti« in so pripadala celotni družbi. Delavski sveti so igrali vlogo lastnika in skupaj z vodstvom podjetja predstavljali glavne upravljavce podjetij v družbeni lasti. Slovenska podjetja so torej delovala v nekakšnem tržnem sistemu, ki se je zelo razlikoval od centralnega planiranja v drugih komunističnih državah. Prav ti pogoji pa so spodbujali razvoj menedžerskih sposobnosti.⁵ Veliko večino sprememb v gospodarskem sistemu Slovenije lahko povežemo z odpravo družbene lastnine gospodarskih podjetij. Način oblikovanja družbene lastnine in njene izpeljave ni toliko vplival na oblikovanje gospodarskih podjetij, temveč je odločilno vplival na razvoj bank, drugih finančnih ustanov in trgov kapitala. Preko vpliva na inštitucije in trge pa je vplival tudi na varčevanje in oblikovanje kapitala.⁶ Slovensko gospodarstvo je imelo drugačno izhodišče kot gospodarstva drugih držav. Razlike so bile predvsem v večjem deležu podjetij, ustanovljenih pred letom 1990, večjem deležu malih podjetij, močnem zasebnem sektorju, ki je obstajal že pred privatizacijo, in v manj pomembni vlogi velikih podjetij z več kot 5000 zaposlenimi in z večjimi problemi pri prestrukturiranju.⁷ Gospodarska kriza in uvajanje elementov tržnega gospodarstva sta najbolj prizadela velika podjetja, ki so močno zmanjšala število zaposlenih, zmanjšal se je tudi delež njihovega prihodka in izvoza, ustvarila pa so skupaj manj akumulacije kot majhna podjetja. Iz pregleda po dejavnostih je razvidno, da je bila polovica velikih podjetij v začetku devetdesetih v industriji, petina pa v trgovini. Med njimi so bila podjetja z visokimi izgubami, predvsem v elektrogospodarstvu, premogovništvu, črni metalurgiji, pa tudi v izvozno usmerjenih panogah – v elektroindustriji, strojni, papirni, kovinskopredelovalni, lesni, tekstilni in proizvodnji prometnih sredstev,

¹ Aleksander Lorenčič: *Prva leta gospodarske tranzicije v Sloveniji*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino, letnik XLVIII, št. 2, str. 153.*

² *Urad za makroekonomske analize in razvoj (dalje: UMAR), Delovni zvezek, letnik VIII, št. 3, Ljubljana 1999, str. 5; Statistični urad Republike Slovenije.*

³ Neven Borak: *Spočetje ekonomske samostojnosti, Znanstveno in publicistično središče, 1. natis, Zbirka Forum, Ljubljana 1992, str. 203. Dalje: Borak: Spočetje ekonomske samostojnosti.*

⁴ Bogomir Kovač: *Uvod v podjetništvo: analiza poslovnega načrta, Univerza, Ljubljana 1990, str. 1–7.*

⁵ *Agencija Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo. Poročilo o lastninskem preoblikovanju podjetij, Ljubljana 1997, str. 3. Dalje: Agencija.*

⁶ Ribnikar, Ivan: *Pot od družbene lastnine k lastnini gospodarskih podjetij. V: Journal for Institutional Innovation Development and Transition, Urad za makroekonomske analize in razvoj, št. 1, 1997.*

⁷ *Agencija, str. 7.*

ki so ugotovile skupno polovico celotne izgube.⁸ Tam, kjer je gospodarstvo slonelo na velikih industrijskih gigantih, so imeli velike težave. Temu smo bili priča v Mariboru. Mariborska industrija je slonela na gigantskih podjetjih, ki so pa v času tranzicije v večji meri propadla, kar je sprožilo plaz negativnih učinkov – padec proizvodnje, veliko brezposelnost in s tem seveda veliko socialno ogroženost.⁹

V Sloveniji so se vrata podjetništvu odprla leta 1988, ko je bilo zakonsko omogočeno ustanavljanje zasebnih podjetij in ko se je začela privatizacija obstoječih podjetij.¹⁰ Leta 1988 sprejeti Zakon o podjetjih¹¹ je med drugim omogočil začetek vključevanja privatnega kapitala v podjetniški sektor. Zakon je dovoljeval tudi udeležbo tujega kapitala v družbenih podjetjih ter odpravil družbeno lastnino kot edino obliko lastnine. Poleg družbenih je predvidel tudi zasebna, pogodbeno in mešana podjetja v obliki delniških družb, družb z omejeno odgovornostjo, komanditnih družb in družb z neomejeno solidarno odgovornostjo članov. Zakon o podjetjih je povzročil različno sestavo podjetij. Najštevilčnejša so bila podjetja, katerih lastnik je bila še vedno »družba«, glavni organ pa je ostal delavski svet. Drugo obliko podjetja so predstavljala podjetja z značilnostmi plansko-tržnega sistema z napako. To so bila podjetja, v katerih so odpravili prepoved, da bi nekdo imel trajno udeležbo v premoženju. Tretja oblika pa so bila novoustanovljena podjetja, ki so imela značilnosti kapitalističnega podjetja. Uprave posameznih podjetij so si prizadevale prilagoditi se novim razmeram. V Iskri, največjem slovenskem SOZD-u, so konec leta 1989 ugotovili, da bo treba za izboljšanje razmer in preživetje izpeljati decentralizacijo ter potegniti črto med korporacijsko in podjetniško strategijo. V podjetjih so se začeli zavedati, da je potrebno začeti gospodariti in misliti

podjetniško in tržno.¹² Spremembe je prinesel tudi avgusta 1990 sprejeti Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o podjetjih. Ta je med drugim določal tudi ukinitve delavskih svetov. Pristojnosti, ki jih je imel delavski svet, so se tako prenesle na skupščino podjetja, upravni odbor in na direktorja. Spremenjeni zakon iz leta 1990 je odpravil tudi ločitev med pravico do lastnine in pravico do upravljanja lastnine. Po novem je pravica do upravljanja izvirala zgolj iz lastninske pravice.¹³ Leta 1988 je bil sprejet tudi Obrtni zakon,¹⁴ ki je odpravil omejitve zaposlovanja v obrtniškem sektorju. S kasnejšo liberalizacijo mednarodne trgovine in ureditvijo deviznega trga je bila omogočena hitra rast privatnega sektorja, predvsem v trgovini.¹⁵ Pomembno je na razvoj in dogajanje vplival še Zakon o prometu in razpolaganju z družbenim kapitalom¹⁶ oziroma tako imenovani Markovičev zakon. S to zakonodajo sta bila sprožena dva procesa, ki sta začela spreminjati strukturo gospodarstva iz tipične socialistične strukture v strukturo, značilno za tržna gospodarstva. Šlo je za polnjenje vrzeli v tistem delu strukture gospodarstva, ki jo v tržnih gospodarstvih zavzemajo majhna in srednja podjetja. Prvi proces je bil množično nastajanje majhnih podjetij, drugi proces pa drobljenje velikih podjetij; ogromno velikih državnih podjetij je namreč po letu 1990 razpadlo. Oba ta procesa sta v naslednjih desetih letih povzročila obsežen premik zaposlenih iz velikih podjetij v mikro in majhna podjetja. To pomeni, da je veliko število ljudi našlo poslovne priložnosti izven obstoječih podjetij, kjer so bili zaposleni. Nastalo je veliko število novih podjetnikov, kar je povzročilo veliko spremembo v pogledu ljudi na možne poti njihove delovne kariere. Psihološko je postalo povsem sprejemljivo kroženje ljudi iz ene organizacije v drugo in iz ene ekonomske aktivnosti v drugo. Nekdo, ki je začel kot direktor v starem podjetju, je ustanovil svoje podjetje, nato je šel v državno službo, se nato pridružil mednarodni svetovalni skupini, nato spet ustanovil podjetje in

⁸ UMAR, *Delovni zvezek, letnik 1, št. 2, Ljubljana 1992, str. 26.*

⁹ Lučka Lorber: *Strukturne spremembe mariborskega gospodarstva po letu 1991. V: Revija za geografijo, let. 1, št. 1, 2006, str. 63–78.*

¹⁰ Aleš Vahčič: *Stanje podjetništva v Sloveniji. V: Neven Borak (ur.): Slovensko podjetje v devetdesetih, Zveza ekonomistov Slovenije, Ljubljana 2000, str. 49–59. Dalje: Vahčič: Stanje podjetništva.*

¹¹ Uradni list SFRJ, št. 77, 31. 12. 1988.

¹² Jurij Fikfak, Jože Prinčič, Jeffrey David Turk: *Biti direktor v času socializma: med idejami in praksami, Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana 2008, str. 43–44.*

¹³ Uradni list SFRJ, št. 46, 10. 8. 1990.

¹⁴ Uradni list SRS, št. 35, 14. 10. 1988.

¹⁵ Luka Žakelj: *Razvoj malih in srednje velikih podjetij v Sloveniji in Evropski uniji. V: UMAR, Delovni zvezek, št. 6, 2004, str. 7–12. Dalje: Žakelj: Razvoj malih in srednje velikih podjetij.*

¹⁶ Uradni list SFRJ, št. 84, 22. 12. 1989.

podobno. Postalo je tudi povsem sprejemljivo biti začasno nezaposlen. Fleksibilnost zaposlovanja se je močno povečala in če je šlo za dobre poslovne priložnosti, so bili ljudje pripravljeni delati tudi na drugem koncu Slovenije, pa tudi drugod po svetu. Vse več ljudi je bilo zaposlenih v majhnih in srednjih podjetjih, vse več je bilo samostojnih podjetnikov. Rast dodane vrednosti je izvirala skoraj izključno iz sektorja majhnih in srednjih podjetij, ki so iz majhnih preraščala v srednja in velika.¹⁷ Kot zanimivost naj navedemo podatek, da je v letu 1990 bila zabeležena zelo visoka stopnja rasti števila podjetij, in sicer kar 1048-odstotna.¹⁸ Število gospodarskih subjektov v obdobju 1990–1994 pa se je povečalo za dobrih 64 odstotkov, in sicer od 67.598 v letu 1990 na kar 111.167 v letu 1994.¹⁹ Na razvoj malega podjetništva pa je vplival tudi Zakon o razvoju malega gospodarstva,²⁰ ki je bil sprejet leta 1991. Ta je zagotavljal pomoč pri ustanavljanju podjetij, poenostavljene upravne postopke in določena sredstva financiranja ter dal podlago za nastanek sklada za razvoj malega gospodarstva in pospeševalnega centra za malo gospodarstvo.²¹ Vsi ti zakoni so vplivali in bili podlaga za dejanski razvoj podjetništva. Povprečna letna stopnja rasti števila podjetij v obdobju 1991–1993 je bila kar 47 odstotna.²² Slovenska vlada je že na začetku devetdesetih let ocenila, da bo potrebno za pospešitve razvoja malega in srednje velikega podjetništva uvesti posebne oblike finančne podpore in je z Zakonom o razvoju malega gospodarstva omogočila ustanovitev Javnega sklada za razvoj malega gospodarstva, ki je malemu in srednje velikemu podjetništvu ponudil spodbude v obliki posojil, neposrednih investicij v podjetniško infrastrukturo, subvencije obrestnih mer za bančna posojila in garancije. Na lokalni ravni so bili oblikovani številni skladi in oblike financiranja iz občinskih proračunov, vendar so

¹⁷ Vahčić: *Stanje podjetništva v Sloveniji*, str. 49–59.

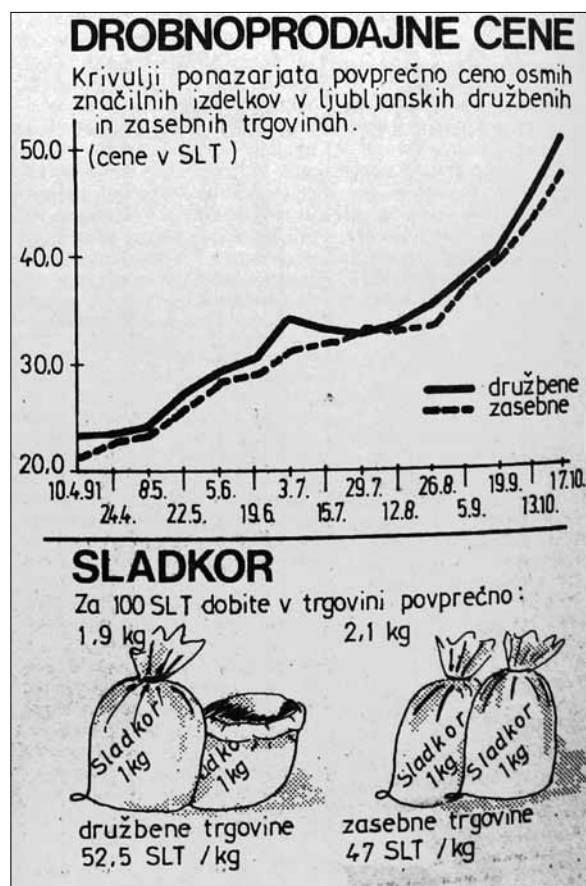
¹⁸ *The European Observatory for SMEs. First Annual Report. European Network for SME Research, Zoetermeer: EIM Small Business Research and Consultancy, 1993, str.15.*

¹⁹ Žakelj: *Razvoj malih in srednje velikih podjetij*, str. 31–33.

²⁰ *Uradni list RS, št. 18, 11. 10. 1991.*

²¹ Viljem Pšeničny, Marina Letonja, Jordan Berginc, Igor Pavlin, Jaka Vadnjak, Jan Žižek: *Podjetništvo: Podjetnik, podjetniška priložnost, podjetniški proces, podjem. Visoka strokovna šola za podjetništvo, Gea College, Portorož 2000, str. 40. Dalje: Pšeničny et al.*

²² *The European Observatory for SMEs. First Annual Report. European Network for SME Research, Zoetermeer: EIM Small Business Research and Consultancy, 1993, str. 15.*

Razmerje v drobno-prodajnih cenah v ljubljanskih družbenih in zasebnih trgovinah jeseni 1991 (Delo, 18. 10. 1991)

bila sredstva za mikrokredite in subvencioniranje obrestnih mer iz tega naslova skromna. Leta 1992 je bil ustanovljen tudi Pospeševalni center za malo gospodarstvo.²³ Zakonodaja ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih je omogočala hitro rast števila novih podjetij, saj od ustanoviteljev ni zahtevala večjega ustanovnega kapitala. To je imelo slabe posledice za ekonomsko varnost investorjev in poslovnih partnerjev. Kasneje sta odločilno na potek oziroma razvoj podjetništva vplivala še Zakon o lastninskem preoblikovanju podjetij²⁴ ter Zakon o gospodarskih družbah.²⁵ Zakon o gospodarskih družbah je bil sprejet leta 1993 in je bil kasneje še večkrat noveliran v obliki sprememb in dopolnitev. Pomembno je omeniti še nov Obrtni zakon²⁶ iz leta 1994. S tema zakonoma se je spremenilo vedenje podjetnikov pri izbiri pravne oblike njihovega po-

²³ Žakelj: *Razvoj malih in srednje velikih podjetij*, str. 31–32.

²⁴ *Uradni list RS, št. 55, 12. 11. 1992.*

²⁵ *Uradni list RS, št. 30, 10. 6. 1993.*

²⁶ *Uradni list RS, št. 50, 12. 9. 1994.*

slovanja. Zakon o gospodarskih družbah je vpeljal enotno zakonsko ureditev za vse gospodarske subjekte in s tem odpravil ločevanje na podjetniški in obrtniški sektor ter med drugim predpisoval tudi višji ustanovni kapital za ustanovitev družbe z odgovornostjo. Drugi predpisi pa so poleg tega postavili zelo visoke knjigovodske in računovodske zahteve. Dinamika ustanavljanja podjetij se je sicer po letu 1993 upočasnila, kar je bila posledica izčrpanega dela podjetniškega potenciala in večje konkurence na omejenem trgu, kjer je bilo vse težje najti prave poslovne priložnosti in posledica zahtev države po večjem ustanovnem kapitalu za ustanavljanje kapitalskih družb.²⁷

Velike izgube podjetij in možnost »divje privatizacije« kot posledica dolgotrajnega sprejemanja ustrezne zakonodaje

Zaradi počasnosti pri sprejemanju ustreznega zakona na področju lastninskega preoblikovanja podjetij, ki je bil sprejet šele konec leta 1992, je bila velika možnost zlorab. Spomnimo, da je v takratni koaliciji Demos prišlo do spopada dveh različnih gospodarsko-političnih konceptov, ki sta jih na zunaj poosebljala dr. Jože Mencinger ter ameriški ekonomist dr. Jeffry Sachs. V sporu teh dveh različnih konceptov je prva stran dajala prednost postopnemu preoblikovanju gospodarske ureditve, druga stran pa je predlagala hiter skok v kapitalizem. Na koncu je pri privatizaciji po številnih kompromisih in dopolnilih zakona prevladal neke vrste vmesni model med Mencingerjevim in Sachsovim.²⁸ Zaradi zapletov in dolgotrajnega sprejemanja privatizacijske zakonodaje sta bili decembra 1990 ustanovljeni dve državni ustanovi, da bi nadzorovali in urejali izvajanje privatizacije in prestrukturiranja v Sloveniji in pomagali pri njej. Agencija Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo je spremljala in nadzirala proces, pripravljala navodila in potrjevala privatizacijske programe. Sklad Republike Slovenije za razvoj je prestrukturiral podjetja. Postal je tudi lastnik podjetij, lahko se je pogajal in podpisoval prodajne pogodbe. Preden je bila sprejeta privatizacijska zakonodaja, je Sklad

za razvoj tudi prejemal izkupiček od prodaj in ga vlagal naprej. Privatizacije, ki so bile izvedene pred sprejemom ZLPP, so se izvajale po jugoslovanskih zakonih. Ti zakoni so dajali delavskim svetom in upravi podjetij možnost, da se privatizirajo ali pa ne. V tem okviru aktiven pristop k privatizaciji ni bil mogoč in nobena državna ustanova ni mogla zahtevati, da se določeno podjetje privatizira.²⁹ V letu 1991 so izgube podjetij znašale 31 milijard tolarjev oziroma skoraj 9 odstotkov bruto domačega proizvoda. Od tega je kar 24 milijard odpadlo na prvih sto podjetij.³⁰ Odgovor na aktualne probleme je bil zasnovan sredi leta 1992, ko je prva vlada dr. Janeza Drnovška sprejela dokument »Zasnova ekonomske politike«, v katerem je napovedala aktivnejši odnos do nastalih razmer. Dokument je predvidel tudi pripravo načrta posegov v podjetja, ki so iz različnih naslovov prejemala proračunski denar, pripravo načrta reprogramiranja in zmanjševanja dolgov podjetij (tudi tistih, nastalih v letih 1990–1991 z neplačevanjem prispevkov in davkov) in načrta prenašanja določenih obveznosti na državo oziroma državni dolg. Glede na državne ustanove, ki so bile vključene v preoblikovanje, lahko dejansko razlikujemo med štirimi skupinami podjetij. V prvi skupini so bila podjetja, ki postala državna last in jih je država preko ministrstev neposredno prestrukturirala. To so bila podjetja gospodarske infrastrukture, železarne in del naftnega gospodarstva. V drugi skupini so bila podjetja, največ jih je bilo iz industrije, ki so postala last Sklada Republike Slovenije za razvoj. V tretji skupini so bila podjetja, katerih dolgove bankam je prevzela Agencija Republike Slovenije za sanacijo bank in hranilnic. Četrto skupino pa so sestavljala podjetja, ki so preoblikovanje praviloma izvajala samostojno, vendar ob državni podpori in ponekod tudi ob aktivni vlogi bank upnic.³¹ Kot že omenjeno, je ZLLP bil sprejet šele novembra 1992 in o njegovi ustreznosti je bilo veliko govora še tudi po njegovem sprejetju. Direktorica Agencije Republike Slovenije za privatizacijo in prestrukturiranje Mira Puc je v intervjuju

²⁷ Pšeničny et al.: *Podjetništvo*, str. 40–43.

²⁸ Aleksander Lorenčič: *Prva leta gospodarske tranzicije v Sloveniji*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino, letnik XLVIII, št. 2*, str. 159.

²⁹ Rado Bohinc: *Ureditev privatizacije po veljavni slovenski zakonodaji*. V: *Privatizacija na Slovenskem, Zbornik, Slovenski inštitut za management Ljubljana d.d., DZS, d.d., Ljubljana 1993*, str. 7.

³⁰ Borak: *Spočetje ekonomske samostojnosti*, str. 207.

³¹ Jože Prinčič in Neven Borak: *Iz reforme v reformo. Slovensko gospodarstvo 1970–1991, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 2006*, str. 618–619. Dalje: Prinčič, Borak: *Iz reforme v reformo*.

septembra 1993 največji problem, ki je zaviral potek privatizacije videla v tem, da so se stalno pojavljale želje, »da bi zakon spet popravljali, kar pa je zavrhalno vplivalo na izvajanje privatizacije«. ³²

V času od leta 1990 do sprejema ZLPP konec leta 1992 so se torej mnoga podjetja statusno preoblikovala, dokapitalizirala ali reorganizirala na podlagi takratne jugoslovanske zakonodaje. Ker v tem času država še ni imela docela vzpostavljenega instituta nadzora nad statusnimi in premoženjsko-kapitalskimi spremembami podjetij, ki so imela družbeni kapital, je seveda bila velika možnost zlorab. V tem obdobju je tako lahko prihajalo do tako imenovane »divje privatizacije«. ³³ V obdobju od 1. 1. 1990 do 31. 12. 1992 je prišlo po podatkih Agencije za revidiranje do oškodovanja družbene lastnine v vrednosti 86.174 milijonov slovenskih tolarjev. Sama številka nam seveda pove izredno malo. S pomočjo izračuna oziroma revalorizacije denarnega zneska pa pridemo do izredno zanimive vsote. Vrednost zgoraj omenjenega revaloriziranega zneska na dan 2. 10. 2008 je znašala 1.238.454.581,87 EUR. Pri izračunu se upošteva gibanje indeksov cen v obravnavanem obdobju, ki so bili merilo inflacije. Znesek je visok, posebej če predpostavimo, da vsa oškodovanja in kazniva dejanja niso bila odkrita. Naj samo informativno dodamo, da je proračun Republike Slovenije za leto 1992 znašal dobrih 174 milijard slovenskih tolarjev oziroma dobri 2,5 milijarde evrov (revaloriziran znesek). ³⁴

Zmanjševanje deleža industrije in povečanje storitvenega sektorja

Kot omenjeno, je bilo v slovenskem gospodarstvu konec osemdesetih, predvsem pa v začetku devetdesetih let, opaziti pomembne strukturne premike, ki so kazali na to, da se je gospodarstvo postopno prilagajalo novim tržnim in sistemskim

spremembam. Strukturno se je približevalo razvitem gospodarstvu, za katere je bila značilna gospodarska struktura z visokimi deleži storitvenih dejavnosti, enakomernejša razporeditev podjetij po velikosti in velika dinamika nastajanja in odmiranja podjetij. Iz strukture dodane vrednosti po dejavnostih je bilo razvidno zmanjševanje deleža industrije in povečevanje pomena storitvenega sektorja. V okviru industrijskega sektorja (rudarstvo, predelovalna industrija, oskrba z električno energijo, plinom in vodo ter gradbeništvo), ki je v dodani vrednosti leta 1990 bil udeležen z 41 odstotki (leta 1987 še 50 odstotkov), so bili v najizrazitejšem upadanju gradbeništvo in predelovalna industrija ter rudarstvo. Storitveni sektor, ki je vključeval trgovino, turizem in gostinstvo, finančne in poslovne ter državne storitve, pa je imel že 54-odstotni delež (leta 1987 še 45 odstotkov). ³⁵ Ob koncu 20. stoletja so storitvene dejavnosti nase vezale že polovico aktivnega prebivalstva in prispevale enak delež v bruto domačem proizvodu kot industrijske dejavnosti. Industrija je krenila po poti kmetijstva. Na to so vplivali predvsem trije dejavniki: povečevanje storitvenih dejavnosti, vedno bolj učinkovita proizvodnja in napredujoča tehnologija. To dogajanje v devetdesetih lahko označimo kot deindustrializacijo. ³⁶ Proces deindustrializacije je pomenil prehod zaposlenih iz sekundarnih v terciarne in kvartarne dejavnosti in je bil osnovna značilnost postindustrijskega obdobja. Njen potek je bil odvisen predvsem od stopnje družbenoekonomskega razvoja posamezne države, ni pa deindustrializacija pomenila samo propadanja industrijskega sektorja ali gospodarstva nasploh, kot se pogosto označuje. Nasprotno, deindustrializacija je naravna posledica gospodarskega razvoja v naprednih ekonomijah in je povezana z dvigom življenjskega standarda. Je pa res, da je prinesla tudi nekaj težav. Težave so bile povezane predvsem z zaposlovanjem. Storitveni sektor ni zmožal v tako kratkem času zaposliti viška delavcev, ker splošna gospodarska rast ni bila dovolj visoka, pa tudi zaradi institucionalne okorelosti trga delovne sile, zakonodajnih ovir ali nizkih vlaganj v storitvene dejavnosti. ³⁷

³² Agens: časopis za privatizacijo, prestrukturiranje in razvoj, Agencija Republike Slovenije za privatizacijo in prestrukturiranje, Sklad Republike Slovenije za razvoj, št. 1, september 1993, str. 2.

³³ Lastninsko preoblikovanje slovenskih podjetij, Poročilo o delu Agencije RS za prestrukturiranje in privatizacijo, Agencija RS za prestrukturiranje in privatizacijo, Ljubljana 1999, str. 100.

³⁴ Aleksander Lorenčič: Gospodarska kriminaliteta: »Temna stran kulturnega in tehnološkega razvoja človeštva«. V: Zgodovina za vse, leto XVI, št. 1, 2009, str. 135.

³⁵ UMAR, Delovni zvezek, št. 2, letnik 1, Ljubljana 1992, str. 26–29.

³⁶ Žarko Lazarevič: Sočasnosti slovenskega gospodarskega razvoja. V: Zgodovinski časopis, letnik 61, št. 3–4, 2007, str. 393–410.

³⁷ Lučka Lorber: Gospodarska tranzicija Slovenije v procesu globalizacije. V: Geografski zbornik, letnik 39, 1999, str.

Spremembe v lastniški strukturi

Opazna je bila tudi sprememba v lastninski strukturi slovenskega gospodarstva, in to skoraj izključno na račun novonastalih podjetij, saj zakon o lastninjenju obstoječih družbenih podjetij še ni bil sprejet. Od aktivnih 13.309 podjetij konec leta 1991 je bilo 75 odstotkov zasebnih, 19 odstotkov družbenih ter 5,6 odstotka mešanih. Število zasebnih podjetij se je v enem letu povečalo za 90 odstotkov, vendar pa je bila njihova teža v poslovnih rezultatih celotnega gospodarstva še relativno majhna. Ta podjetja so zaposlovala 2,7 odstotka celotnega števila delavcev, ustvarjala 7,3 odstotka celotnih prihodkov, njihova poslovna sredstva pa so pomenila 2,8 odstotka celotnih poslovnih sredstev slovenskega gospodarstva. Veliko bolj so na pomenu pridobila mešana podjetja, ki so v letu 1991 povečala število zaposlenih v strukturi od 8,2 na 9,4 odstotka, delež prihodkov od 12,4 na 14,3 odstotka, delež poslovnih sredstev pa od 8,6 na 9,8 odstotka. V celotni izgubi gospodarstva so udeležena družbena podjetja z 90 odstotki, mešana s 7 odstotki in zasebna s 3 odstotnim deležem. Kljub tem premikom pa so bili skupni poslovni rezultati še vedno pretežno odvisni od družbenih podjetij, ki so ustvarjala 78 odstotkov celotnega prihodka v gospodarstvu in so zaposlovala 88 odstotkov delavcev.³⁸ S privatizacijo so se v Sloveniji izoblikovale tri tipične skupine podjetij. Javna, notranja in zunanja podjetja. Javna so kotirala na borzi, notranja in zunanja podjetja pa ne. Razlika med notranjimi in zunanjimi podjetji je bila ta, da so za razliko od zunanjih podjetij pri notranjih notranji lastniki pridobili večinski delež.³⁹ Privatizacijska metoda je imela dober namen, omogočala je visoko vključenost delavcev in zaposlenih v lastniško spreminjanje, a žal ni dosegla svojega namena. Danes vemo, da je v procesu lastninjenja in privatizacije prihajalo do velike koncentracije lastništva, ampak to je že tema za kakšno drugo razpravo.

133–166.

³⁸ UMAR, *Delovni zvezek, letnik 1, št. 2, Ljubljana 1992, str. 26.*

³⁹ Marko Simoneti, Matija Rojec, Marko Rems: *Lastniška struktura podjetij ob privatizaciji. V: Ekonomsko ogledalo, let. 7, št. 5, UMAR, 2001, str. 11.*

Spremembe v velikostni strukturi

Z lastninskimi spremembami je bilo tesno povezano spreminjanje velikosti strukture podjetij. Vrzel malega gospodarstva, ki je bilo na nekaterih področjih konkurenčno, na drugih pa dopolnjuječe velikim podjetjem, se je v našem gospodarstvu v začetku devetdesetih postopoma izpolnjeval. V letu 1991 se je podvojilo število aktivnih malih podjetij (ki so zaposlovala do 50 delavcev), tako da jih je bilo že 11.582 in so zaposlovala 36.569 delavcev ali 6,1 odstotka vseh zaposlenih. Mala podjetja so ustvarila 13,3 odstotka prihodka, 6,1 odstotka izgub ter kar 38 odstotkov akumulacije vsega gospodarstva. Določeni pozitivni premiki so se kazali tudi v sektorju srednjih podjetij, predvsem v povečanju deleža zaposlenih ter izvoznih prihodkov.⁴⁰ Vloga in pomen malih in srednje velikih podjetij sta se v naslednjih letih povečevala.⁴¹ Iz podatkov sledi, da so nanovo nastala mala podjetja, ki so vključevala podjetja z do 50 zaposlenimi, bila najpomembnejši vir ustvarjanja neto delovnih mest in da bi brez nastanka tega sektorja ob odprtem gospodarstvu, imela Slovenija ogromno nezaposlenost. Podatki kažejo, da je od leta 1990 aktivno prebivalstvo padlo od 944.932 na 866.721. Ta upad je bil posledica hitrejšega upokojevanja, emigracije, prostovoljnega odhoda iz aktivnega prebivalstva in povečanega števila dijakov in študentov. Obenem pa je število brezposelnih naraslo od 55.441 na 119.799.⁴² Dobršen del malega gospodarstva je predstavljala obrt, ki so jo opravljali obrtniki kot fizične osebe. V obrti je bilo preko 35.000 gospodarskih enot, od katerih je bilo največ obrti v klasičnem pomenu besede (61,9 odstotka), sledil je promet z 19,3 odstotka, gostinstvo z 9,3 odstotka, trgovina s 6,7 odstotka in poslovno tehnične storitve z 2,8 odstotka. Na tem področju je še delovalo okrog 13.000 »popoldanskih obrtnikov«. Skupaj z zaposlenimi je predstavljala obrt okoli 70.000 delovnih mest oziroma okoli 10 odstotkov celotnega števila vseh zaposlenih v Sloveniji. Baza slovenskega malega podjetništva je bila predvsem proizvodna obrtna dejavnost. Veliko je bilo »zasebnikov«, ki so zaradi nekaterih ugodnosti poslovali na oba načina: kot fizične in hkrati kot pravne osebe. Ti obrtniki so predstavljali največji

⁴⁰ UMAR, *Delovni zvezek, letnik 1, št. 2, Ljubljana 1992, str. 27.*

⁴¹ Pšeničny et al.: *Podjetništvo, str. 44.*

⁴² Vahčić: *Stanje podjetništva v Sloveniji, str. 49–59.*

del proizvodnih malih podjetij, ki so bila med zasebnimi podjetji sicer v manjšini. Strukturni premiki v obrtništvu so se kazali v prehajanju zasebne obrti v podjetništvo in »popoldanskih obrtnikov« v redno obrt in podjetništvo. Tretjina obratov je imela v povprečju enega ali dva zaposlena delavca, 7,5 % obratov proizvodne obrti pa je zaposlovalo pet ali več delavcev, niso pa bile tudi redke male tovarne s 50 ali celo 100 zaposlenimi. Ti obrati so sodili v vrh slovenskega obrtništvu in so bili praviloma izvozno usmerjeni, zato je bilo med njimi najbolj izrazito prestrukturiranje v malo podjetništvo.⁴³

Številni stečajni in visoka brezposelnost

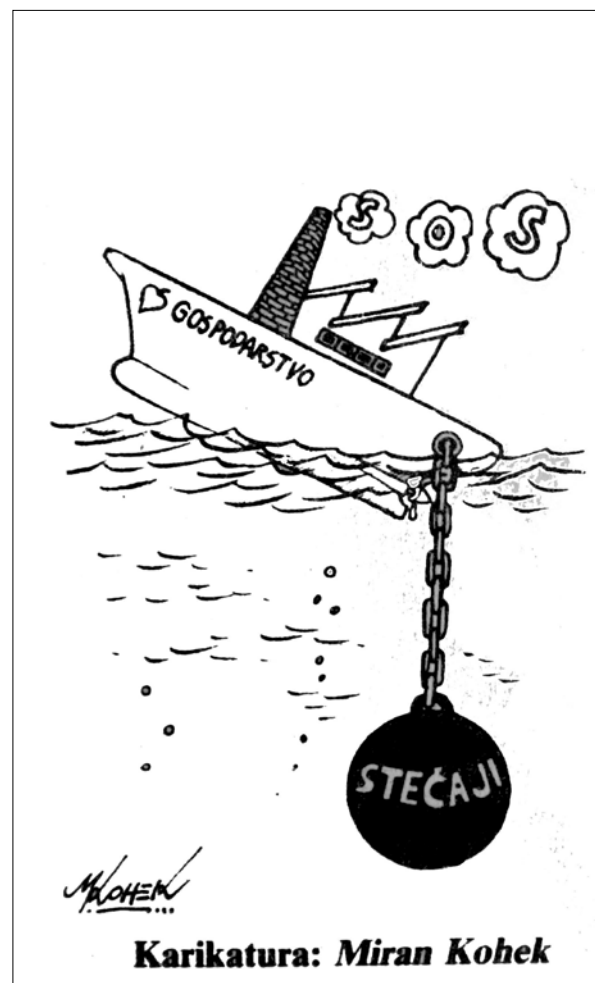
Privatizacija je imela številne negativne posledice. Prva, od zunaj najbolj nazorna in vidna posledica premikov v družbenoekonomskem sistemu so bili prav gotovo stečajni podjetji. Potem ko jih do leta 1989 praktično ni bilo, je število uvedenih stečajev v tem, predvsem pa v letu 1990 in 1991, naraslo prek meja, ki jih v času največjih gospodarskih kriz pozna svet.⁴⁴ Od julija 1991 do marca 1993 je 1522 podjetij, v katerih je bilo zaposlenih 125.698 delavcev, izpolnilo pogoje za uvedbo stečajnega postopka. Med njimi je bilo 1002 zasebnih podjetij z 2306 delavci.⁴⁵ Zanimiv je podatek, ki kaže na ustanovitve in prenehanje delovanja poslovnih subjektov – medtem ko je leta 1991 največ poslovnih subjektov prenehalo poslovati (10.532), jih je bilo leta 1992 največ ustanovljenih (23.630). Ti podatki kažejo na veliko povezanost prenehanja in ustanavljanja poslovnih subjektov s sprejemanjem Zakona o lastninskem preoblikovanju podjetij, ki je bil objavljen 11. novembra 1992, in Zakonom o gospodarskih družbah, ki je bil objavljen 10. junija 1993.⁴⁶ Ena od posledic krize in stečajev je bila tudi visoka brezposelnost. Zaposlenost v družbenem sektorju se je namreč od decembra 1990 do decembra 1991 zmanjšala za 10 odstotkov oziroma 75.000 delavcev, od oktobra 1987, ko je bila najvišja, pa za 19,6 odstotka oziroma za 165.000 delavcev. Od

⁴³ UMAR, *Delovni zvezek, letnik 1, št. 2, Ljubljana 1992, str. 27–28.*

⁴⁴ Jože Boncelj: *Bankrotirana družba, Izmišljeni lastniki, SAN-PRO, Ljubljana 1999, str. 149. Dalje: Boncelj: Bankrotirana družba.*

⁴⁵ Neven Borak: *Iskanje Guliverja ali kako preživeti?, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1994.*

⁴⁶ Boncelj: *Bankrotirana družba, str. 85.*

Karikatura, ki je opozarjala na problematiko stečajev v slovenskem gospodarstvu (Delo, 16. 3.1991)

avgusta 1991 se je dinamika odpuščanja delavcev, predvsem v gospodarstvu, nekoliko zmanjšala, v zadnjih 2–3 mesecih leta pa spet porasla. Tako je bilo trendno zmanjševanje zaposlenosti decembra že spet 12-odstotno, v gospodarstvu 14,5-odstotno, v negospodarstvu pa 2,2-odstotno letno. Število prijavljenih brezposelnih delavcev je v enem letu do novembra 1991 poraslo za 67,3 odstotka oziroma 36.000.⁴⁷

Nezadovoljni direktorji

Od konca osemdesetih in v začetku devetdesetih let tudi slovenski direktorji niso bili optimistični, kar zadeva razvoj slovenskega gospodarstva. Prej nasprotno. Podjetja so se spopadala s številnimi težavami, ki so bile posledica prestrukturiranja in prehoda v tržno gospodarstvo. V obdobju po

⁴⁷ Banka Slovenije, *Letno poročilo za leto 1991, str. 4–5.*

osamosvojitvi so podjetniki pogrešali predvsem stimulatívno podporno okolje za ustanavljanje podjetij, z zmanjševanjem davčnih spodbud za registracijo novih podjetij in z neurejenostjo zakonodaje na področju finančnega poslovanja. Ekonomska politika ni sledila potrebam razvoja malega gospodarstva. Slovenija je Strategijo razvoja malega gospodarstva dobila šele leta 1996.⁴⁸ Še decembra leta 1991, ko so se že odpirala vrata mednarodnemu priznanju Slovenije, so bila pričakovanja slovenskih direktorjev majhna, strah pa velik. Še posebej pri tistih, ki jih je prizadel zakon o denacionalizaciji. Direktorji uspešnih slovenskih podjetij niso bili zadovoljni z odnosom, ki ga je imela do njih oblast. V anketi, izvedeni sredi decembra 1991, so izpostavili, da jim je vlada dala le »iskrico upanja in nič več«. Z izjemo tistih, ki so dolga leta gradili izvozno strategijo, so se čutili nemočne, nebogljene, nekateri celo kot »goli fičfiriči«. To pa zato, ker niso poznali pogojev gospodarjenja v bodoče in ker niso vedeli, kako bo teklo lastninsko preoblikovanje njihovih podjetij. Vladi so svetovali, naj se ne izčrpava v političnih razpravah, temveč se rajši loti »praktičnega dela«. Tudi najuspešnejši direktorji, kot je bil direktor Krke Miloš Kovačič, so se čutili preveč odmaknjeni od političnih odločitev, politika jih ni »kaj prida upoštevala« in je niso zanimale njihove izkušnje, kako »zastaviti uspešno gospodarsko strategijo«. ⁴⁹ Prvi mož podjetja TGA Kidričevo (od leta 1992 Talum Kidričevo) Danilo Toplek je nekaj časa po nastopu mandata nove slovenske vlade 1990 o odnosu države in podjetja dejal: »Direktnih odnosov še nismo imeli, saj se naša vlada praktično šele seznanja s situacijo in z vodilnimi v posameznih podjetjih. Zagotovo pa bo vpliv glede na takšne vrste industrije, kot je v Kidričevem in podobnih infrastrukturnih objektih, zelo pomemben in prisoten. Čeprav slovenska vlada zatrjuje, da ne bo posegala direktno v gospodarstvo, sem prepričan, da bo slej ko prej spoznala, da bo na nekaterih področjih to vendarle potrebno«. ⁵⁰ Podjetje je imelo tudi blokiran žiro račun, in to ne enkrat. Prvo blokado so uspeli premostiti komaj po devetinspetdesetih dneh. Vzroki za resne težave in nezmožnost plačevanja so bili predvsem precenjena vrednost dinarja, težave zaradi odplačila domačih

kreditov (vzrok so bile nemoralne obresti, ki so bile od 35- do 45-odstotne) ter cena električne energije, ki je bila pri nas močno pretirana. Za primerjavo; v Nemčiji je znašala cena električne energije na tona aluminija 460 dolarjev, v podjetju iz Kidričevega pa kar 960 dolarjev!⁵¹ Direktor podjetja Danilo Toplek je o krizi, v kateri se je znašlo podjetje v času tranzicije, dejal še: »Aluminijska industrija v Sloveniji je v krizi, ki je posledica izredno poslabšanih domačih gospodarskih razmer in že dalj časa trajajoče nizke cene na svetovnem tržišču!«⁵² Podjetje so redno obiskovali državni funkcionarji in politiki in vse več je bilo resnih politikov, ki so kljub različni strankarski pripadnosti razmišljali v prid temu okoli 2000-članskemu delavskemu kolektivu.⁵³ Prav tako je v veliko krizo v času tranzicije zašlo eno najpomembnejših slovenskih podjetij v živilski industriji Perutnina Ptuj. Tako je Alojz Gojčič, nekdanji predsednik poslovnega odbora Perutnine, v kriznem prehodnem obdobju dejal: »Če se ekonomski odnosi v Jugoslaviji prekinejo, pomeni to za Perutnino izredno težek položaj. Jugoslovanski trg nam je potreben, brez njega ne preživimo. Perutnina je bila v osnovi vselej slovenska, jugoslovanska in svetovna firma. V Jugoslavijo izvozimo 20–30 odstotkov proizvodnje«. ⁵⁴ Prav tako je to krizno obdobje komentiral prvi mož Perutnine dr. Roman Glaser, ki je dejal: »Tako kot za vse slovensko gospodarstvo, je bilo leto 1991 težko tudi za Perutnino Ptuj. Na naš položaj so vplivali problemi z likvidnostjo, izguba jugoslovanskega trga, padec standarda naših kupcev, pa še nekaj vzrokov je. Je pa kljub temu leto 1991 Perutnina prebrodila dokaj normalno tako v proizvodnem kot finančnem poslovanju. Niti enkrat nismo imeli blokiranega računa«. ⁵⁵

Viri:

- Delo
- Tednik
- Agens: časopis za privatizacijo, prestrukturiranje in razvoj. Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za privatizacijo in prestrukturiranje, Sklad Republike Slovenije za razvoj

⁴⁸ Poročevalec Državnega zbora Republike Slovenije, št. 34, 20. 9. 1996, str. 133.

⁴⁹ Prinčič, Borak: *Iz reforme v reformo*, str. 618–619.

⁵⁰ Tednik, 14. junij 1990, leto XLIII, št. 23, str. 2.

⁵¹ Tednik, 2. november 1990, leto XLIII, št. 43, str. 3

⁵² Tednik, 23. maj 1991, leto XLIV, št. 20, str. 2.

⁵³ Tednik, 5. december 1991, leto XLIV, št. 48, str. 1.

⁵⁴ Tednik, 13. november 1990, leto XLII, št. 48, str. 3.

⁵⁵ Tednik, 16. januar 1992, leto XLV, št. 2, str. 2.

- Poročevalec Državnega zbora Republike Slovenije, št. 34, 20. 9. 1996
 - Uradni list Republike Slovenije, št. 30, 10. 6. 1993
 - Uradni list Republike Slovenije, št. 50, 12. 8. 1994
 - Uradni list Republike Slovenije, št. 55, 12. 11. 1992
 - Uradni list Socialistične federativne republike Jugoslavije, št. 46, 10. 8. 1990
 - Uradni list Socialistične federativne republike Jugoslavije, št. 77, 31. 12. 1988
 - Uradni list Socialistične republike Slovenije, št. 35, 14. 10. 1988
 - Uradni list, Socialistične federativne republike Jugoslavije, št. 84, 22. 12. 1989
 - Letno poročilo Banke Slovenije. Ljubljana: Banka Slovenije, 1991
 - Letno poročilo Banke Slovenije. Ljubljana: Banka Slovenije, 1992
 - Delovni zvezek, letnik I, št. 2, Ljubljana: Urad za makroekonomske analize in razvoj, 1992
 - Delovni zvezek, letnik VIII, št. 3, Ljubljana: Urad za makroekonomske analize in razvoj, 1999
 - Ekonomsko ogledalo, let. 7, št. 5. Ljubljana: Urad za makroekonomske analize in razvoj, 2001
 - Spletna stran Statističnega urada Slovenije, <http://www.stat.si/>
- Literatura:**
- Bohinc, Rado: Ureditev privatizacije po veljavni slovenski zakonodaji. *Privatizacija na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenski inštitut za management, DZS, 1993
- Boncelj, Jože: *Bankrotirana družba, Izmišljeni lastniki*. Ljubljana: SAN-PRO, 1999
- Borak, Neven: *Iskanje Guliverja ali kako preživeti?* Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1994
- Borak, Neven: *Spočetje ekonomske samostojnosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992
- Fikfak, Juri; Prinčič, Jože; Turk, Jeffrey David: *Biti direktor v času socializma: med idejami in praksami*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2008
- Kovač, Bogomir: *Uvod v podjetništvo: analiza poslovnega načrta*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 1990
- Lastninsko preoblikovanje slovenskih podjetij, Poročilo o delu Agencije RS za prestrukturiranje in privatizacijo*. Ljubljana: Agencija RS za prestrukturiranje in privatizacijo 1999
- Lazarevič, Žarko: Sočasnosti slovenskega gospodarskega razvoja. *Zgodovinski časopis*, letnik 61, št. 3–4, 2007, str. 393–410
- Lorber, Lučka: Gospodarska tranzicija Slovenije v procesu globalizacije. *Geografski zbornik*, letnik 39, 1999, str. 133–166.
- Lorber, Lučka: Strukturne spremembe mariborskega gospodarstva po letu 1991. *Revija za geografijo*, let. 1, št. 1, 2006, str. 63–78.
- Lorenčič, Aleksander: Gospodarska kriminaliteta: »Temna stran kulturnega in tehnološkega razvoja človeštva«. *Zgodovina za vse*, leto XVI, št. 1, 2009, str. 130–141.
- Lorenčič, Aleksander: Prva leta gospodarske tranzicije v Sloveniji. *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik XLVIII, št. 2, str. 149–164.
- Poročilo o lastninskem preoblikovanju podjetij*, Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo, 1997
- Prinčič, Jože; Borak, Neven: *Iz reform v reformo. Slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2006
- Pšeničny, Viljem; Letonja, Marina; Berginc, Jordan; Pavlin, Igor; Vadnjak, Jaka; Žižek, Jan: *Podjetništvo: Podjetnik, podjetniška priložnost, podjetniški proces, podjem*. Portorož: Visoka strokovna šola za podjetništvo, Gea College, 2000
- Ribnikar, Ivan: Pot od družbene lastnine k lastnini gospodarskih podjetij. *Journal for Institutional Innovation Development and Transition*. Ljubljana: Urad za makroekonomske analize in razvoj, št. 1, 1997.
- The European Observatory for SMEs. First Annual Report. European Network for SME Research, Zoetermeer: EIM Small Business Research and Consultancy, 1993, str. 15.
- Vahčič, Aleš: Stanje podjetništva v Sloveniji. *Slovensko podjetje v devetdesetih*, Neven Borak (ur.). Ljubljana: Zveza ekonomistov Slovenije, 2000, str. 49–59.
- Žakelj, Luka: Razvoj malih in srednje velikih podjetij v Sloveniji in Evropski uniji. *UMAR, Delovni zvezek*, št. 6, 2004, str. 7–12.

Zusammenfassung

STRUKTURELLE VERSCHIEBUNGEN IM SLOWENISCHEN UNTERNEHMERTUM IN DER ZEIT DER »ERSTEN REZESSION«

Die Transition bedeutete eine große Bewährungsprobe für das slowenische Unternehmertum. Dieses war auf jeden Fall ein Schlüsselement für das Funktionieren der Marktwirtschaft. Im Besonderen galt dies für die Zeit des Übergangs von einem gesellschaftspolitischen System zum anderen. Die slowenischen Unternehmen befanden sich im früheren [jugoslawischen] System in sogenanntem gesellschaftlichen Eigentum. Zu diesbezüglichen Veränderungen kam es in Slowenien bereits im Jahr 1988. Eine neue Gesetzgebung ermöglichte die Gründung von Privatunternehmen und den Beginn der Privatisierung bestehender Unternehmen. Die neuen Gesetze setzten zwei Prozesse in Gang, nämlich die massenhafte Entstehung neuer Kleinunternehmen und die Zersplitterung großer Unternehmen. Im Jahr 1990 wurde sogar ein 1048-prozentiges Wachstum der Zahl der Unternehmen registriert. Die Entwicklung des Kleinunternehmertums wurde auch durch das im Jahr 1991 beschlossene Gesetz über die Entwicklung des Kleinunternehmertums sowie das 1994 beschlossene Gewerbegesetz beeinflusst. Die zwei wesentlichen Prozesse innerhalb des Unternehmertums in der Zeit der Transition waren die Privatisierung und die Restrukturierung. Das Gesetz über die Eigentumsrestrukturierung von Unternehmen wurde nach größeren Schwierigkeiten erst im November 1992 beschlossen. Im Dezember 1990 wurden zwei staatliche Institutionen geschaffen, um die Durchführung der Privatisierung und der Restrukturierung in Slowenien zu beaufsichtigen und abzuwickeln. Die Agentur der Republik Slowenien für die Neustrukturierung und Privatisierung begleitete und kontrollierte den Prozess, arbeitete Anleitungen aus und bestätigte Privatisierungsprogramme. Der Fonds der Republik Slowenien für Entwicklung führte die Umstrukturierung von Unternehmen durch. Jene Privatisierungen, die vor Erlass des erwähnten Gesetzes über die Eigentumsrestrukturierung von Unternehmen durchgeführt wurden, erfolgten nach jugoslawischen Gesetzen. Die Unternehmen mussten sich, sofern sie weiterhin erfolg-

reich sein wollten, umstrukturieren, und zwar im Hinblick auf Eigentümerschaft, Größe, Finanzen, Organisation, Technologie, Personal und anderes mehr. Die Lage der Unternehmen zu Beginn der neunziger Jahre war nämlich sehr schlecht und ein großer Teil wirtschaftete mit Verlust. Zahlreiche Unternehmen erfüllten die Bedingungen für die Durchführung eines Konkursverfahrens oder einer Liquidation. Gerade den Strukturveränderungen und vor allem den neu entstandenen Kleinunternehmen mit bis zu 50 Beschäftigten, die die Hauptquelle zur Schaffung neuer Arbeitsplätze waren, hat es Slowenien zu verdanken, dass es keine noch größere Arbeitslosigkeit gab. In der Periode der Transition blickten auch die Direktoren der slowenischen Unternehmen sehr pessimistisch auf die Zukunft des slowenischen Unternehmertums. Vor allem waren sie mit der Haltung des Staates ihnen gegenüber unzufrieden. Der Erfolg der Transition war mehr oder weniger vom Staat abhängig, da dieser in einer entwickelten Marktwirtschaft in jene Unternehmen eingreifen konnte, die sich in seinem Eigentum befanden, sowie in Unternehmen des sogenannten öffentlichen Sektors, die unter direkter oder indirekter staatlicher Aufsicht standen. Außerdem war der Staat auch in Unternehmen präsent, die zwar im Grunde nach allein marktwirtschaftlichen Prinzipien hätten tätig sein können, aber nicht imstande waren, sich ohne staatliche Hilfe zu restrukturieren. Durch seine aktive Politik begünstigte der Staat mittelbar auch die Entstehung neuer privater, rasch wachsender Unternehmen. Der Übergang von der sozialistischen zur Marktwirtschaft, von der regionalen zur nationalen Wirtschaft und der Übergang zu großen Strukturveränderungen, die vor allem durch die Anpassungen an neue Märkte bedingt waren, bedeuteten eine große Herausforderung und Bewährungsprobe für den slowenischen Staat bzw. sein Unternehmertum. Trotz aller Schwierigkeiten der Transition bleibt festzuhalten, dass das slowenische Unternehmertum dank der Transition in neuer Form aufleben konnte und offener, konkurrenzfähiger und mit westlichen Staaten vergleichbar wurde.

Schlagwörter: *Transition, Unternehmertum, Strukturveränderungen, Rezession, Krise*

616.24-002.5(497.4)(049.3)

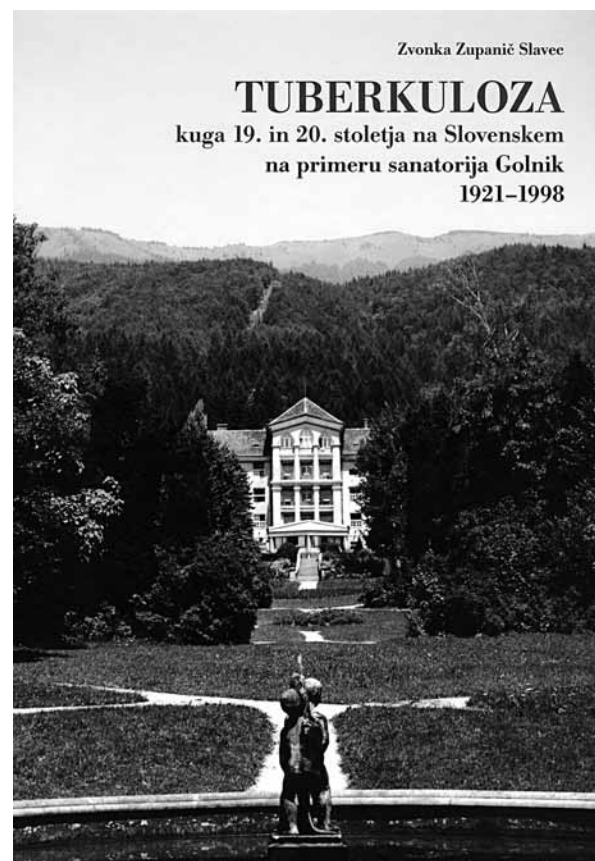
Tuberkli, tuberani, ... tuberkuloza!

Zvonka Zupanič Slavec, **Tuberkuloza – kuga 19. in 20. stoletja na Slovenskem na primeru sanatorija Golnik (1921–1998)**. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani, Bolnišnica Golnik, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2009. 344 strani.

Kaj imajo skupnega Goethe, Kafka, Poe, Andersen, Rousseau, Čehov, Petöfi, Andrić, pa Josip Jurčič, Janko Kersnik, Dragotin Kette, Ivan Grohar in Alma Karlin? Razen tega, da so (svetovno) znani umetniki tudi – večini manj znano – dejstvo, da so boleli, nekateri pa tudi umrli za 'kugo sodobnega časa', za tuberkulozo.

Bela kuga, sušica, jetika, tuberkuloza – vse to so različna imena za bolezen, ki je desetletja in celo stoletja dolgo zaznamovala ne samo številne posameznike, ampak celotno družbo. Ker je šlo za kronično, nalezljivo, pa tudi socialno bolezen, je bolnike stigmatizirala, podobno kot jih danes aids. Te še ne tako dolgo nazaj ene najpogostejših in najnevarnejših bolezni se v razvitih državah, tudi v Sloveniji – razen redkih izjem – spominjajo le še starejše generacije. Nekdaj tako rekoč po vsem svetu močno razširjena tuberkuloza je z razvojem antibiotikov postala dokaj redka; danes je še prisotna predvsem v revnejših državah, še vedno pa je med najbolj razširjenimi smrtnimi boleznimi. Tuberkuloza je bakteriološka bolezen, ki najpogosteje prizadene pljuča, včasih tudi druge organe, v končni fazi pa lahko povzroči tudi smrt okuženega človeka.

Tuberkuloza je tudi del slovenske (kulturne) zgodovine, saj je sestavni del biografij prenekaterih slovenskih pesnikov in pisateljev, slikarjev in glasbenikov, ki jih je ta bolezen zaznamovala in

vplivala na njihovo življenje in ustvarjanje. Tudi zaradi bolezni je iz njihovih del lahko véla melanholija, celo vdanost v usodo, lahko pa tudi čisto nasprotje, mrzlična aktivnost in uživanje življenja.

Še posebej se je tuberkuloza razmahnila s procesom industrializacije; težke življenjske razmere, prostorska utesnenost, podhranjenost, neustrezni higieni in delovni pogoji in velike fizične obremenitve so povzročali izčrpanost in telesno neodpornost, vse to pa je nudilo idealne pogoje za razvoj in širjenje bolezni, ki je kmalu zavzela neslutene razsežnosti. Jetika sicer takrat ni bila nova bolezen, nasprotno, sodi med najstarejše znane bolezni. Na slovenskih tleh se je prvič množično pojavila v 16. stoletju, iz zgoraj naštetih razlogov v fužinarskih naseljih na Gorenjskem. Drugi močnejši izbruh je sledil v drugi polovici 19. stoletja in kulminiral na prehodu v 20. stoletje – takrat je bolezen zaznamovala področje od Gorenjske pa vse do Prekmurja. Bolezen, ki je posegala na vsa področja življenja in dela, najbolj pa je seveda zaznamovala družine obolelih, še do danes ni povsem premagana.

Skozi zgodovino sta tuberkulozo vedno spremljali izjemno visoka obolevnost in smrtnost. Dolga stoletja je bila neobvladljiva; prvi večji korak pri zdravljenju te bolezni je pomenilo odkritje Roberta Kocha 1882. leta: odkril je bakterije – povzročitelje tuberkuloze, ni pa še uspelo niti njemu niti ostalim, ki so si za to prizadevali, iznajti cepiva zanjo. Pravo revolucijo je (sredi vojne vihre, 1943. leta) pomenilo odkritje antibiotičnega zdravila – streptomcina, ki je oznanil začetek zmage nad to do tedaj neobvladljivo boleznijo. Že v časih pred odkritjem omenjenega antibiotika so vedeli, da lahko počutje bolnikov občutno izboljšajo s krepitvijo telesne odpornosti in z ugodno klimo, zato so v procesu zdravljenja uporabljali zlasti klimatsko zdravljenje (klimatoterapijo in helioterapijo), povezano s kvalitetno prehrano. Tako so v podnebno ugodnih legah gradili sanatorije, v mestih pa so za preventivo ustanavljali protituberkulozne dispanzerje. Tudi na slovenskih tleh ni bilo nič drugače.

Klimatska zdravilišča (sanatoriji), namenjena zdravljenju jetike, so se na slovenskih tleh razvila po prvi svetovni vojni, saj so bila sprva namenjena zdravljenju za jetiko obolelih vojnih invalidov. Kot prvo so takó ustanovili zdravilišče v Topolšici (1919), malo kasneje na Golniku (1921) in Vurbergu pri Ptujju (1923), medtem ko so Valdoltro namenili za zdravljenje tuberkuloze šele po koncu druge svetovne vojne (1946). Zdravljenje v klimatskih zdraviliščih je temeljilo zlasti na počivanju in nenehnem vdihavanju svežega zraka v t.i. ležalnicah. Poglejmo, kako je izgledal predpisan 'delovni' dan v takšnem zdravilišču: »Vstajali so ob 6. uri, prvi zajtrk je bil ob 7. uri, nato je sledila ura in pol različnih terapij po zdravniški odredbi ali sprehodi in ležanje. Ob 9. uri je bil drugi zajtrk, med 9.30 in 11.30 je bil čas za ležanje v ležalnicah. Ob 12. uri je bilo na vrsti kosilo, po njem so bolniki med 12.30 in 15.30 počivali v ležalnicah, kjer je bil predpisan popoln mir. Ob 16. uri so dobili popoldansko malico, nato je sledilo od 16.30 do 17.30 ponovno ležanje v ležalnicah. V času med 17.30 in 19. uro so se bolniki sprehajali, oz. so bili prosti, temu pa je sledila večerja. Med 20. in 21. uro so bili ponovno v ležalnicah, ob 21. uri pa so šli na počitek v spalnice.« Na videz ležerno, nenaporno, skoraj kot na počitnicah. A ne pozabimo: to so bili težki bolniki – med vsemi takratnimi boleznimi je tuberkuloza imela najvišjo obolevnost, bolniško odsotnost in tudi smrtnost – in s podpornim zdravljenjem so v sanatorijih poskušali bolezen omiliti

in jo nadzorovati. Resnici na ljubo pa je treba tudi povedati, da si tovrstnega zdravljenja ni moglo privoščiti veliko obolelih; glede na dolgotrajnost je bilo zdravljenje v sanatorijih privilegij premožnejših (za razliko od Topolšice so si na Golniku zdravljenje plačevali praviloma bolniki sami). Povprečna ležalna doba je bila običajno nekaj mesecev, zdravljenje pa je lahko trajalo tudi nekaj let. Dolge ležalne dobe so med pacienti in osebjem (ki je živelo na Golniku) stkale globlje medčloveške odnose. Tudi do kakšne poroke je prišlo na osnovi tega poznanstva.

V monografiji je izjemno sistematično in natančno podan pregled razvoja protituberkuloznega sanatorija na Golniku, ki je reprezentativen za obravnavo tuberkuloze v 20. stoletju, prav tako njegove metode dela in rezultati zdravljenja. Golniški sanatorij se je lahko enakovredno kosal s katerikoli podobnim v razvitem svetu. Z maksimalnim prizadevanjem in predanostjo zdravniškega osebja (oskrbo bolnikov so opravljale šolske sestre sv. Petra iz Maribora), katerega je odlikovala izjemna predanost poklicu in njegovemu poslanstvu, so dosegli, da se je umrljivost za tuberkulozo med letoma 1890–2007 zmanjšala od 500 (na Kranjskem) na 2 bolnika (v Republiki Sloveniji) na 100.000 prebivalcev.

Golniški sanatorij je pridobival na ugledu in tako ni presenečenje, da so ga poleg uglednih domačih in tujih strokovnjakov obiskale tudi nekatere znane osebnosti, med njimi kraljica Marija Karadorđević, škof Gregorij Rožman ter bana Dravske banovine Drago Marušič in Marko Natlačen.

Med drugo svetovno vojno so protituberkulozno zdravilišče Golnik spremenili v regionalno splošno bolnišnico z internim in kirurškim oddelkom. Nemci so med drugo vojno dokončali železniško stavbo in jo namenili kirurškemu zdravljenju, ter zgradili infekcijsko stavbo (tam so se zdravili oboleli za tifusom, pegavico ipd.). Jetike takrat niso zdravili.

Revolucionarne spremembe v zdravljenje tuberkuloze je prinesla uporaba novega zdravila streptomcin (od leta 1947).

Po drugi svetovni vojni je golniška bolnišnica dobila status zveznega inštituta za tuberkulozo, kar je tja pripeljalo tudi precej znanih bolnikov,

med njimi Jovanko Budisavljević, Vladimirja Bakarića, Staneta Kavčiča in druge.

Ležalna doba se je krajšala – 1956. leta je trajala približno 137 dni, leta 1998 pa 'le' še 12 dni – zato so sčasoma v bolnišnici omogočali zaposlitveno (predavanja Ljudske univerze, predvajanje zabavnih filmov, glasbene in športne prireditve, skupinsko telovadbo, uporabo knjižnice) in delovno (knjigoveznica, kartonažna delavnica, tečaj fotografitiranja, tečaj tiskanja, strojepisni tečaj, tečaj angleščine) terapijo. Zaposleni pacienti so za svoje delo dobivali plačilo, dobiček pa je imela tudi bolnišnica: sčasoma so tako razvili lastno tiskarno, v kateri so tiskali formularje za zdravstvene zavode.

Uspešnost zdravljenja tuberkuloze z antibiotiki je posledično privedla do uvajanja preventivnega pristopa k zdravljenju, ki je nadomestil dotedanji kurativni pristop. Že pred drugo svetovno vojno je bila na tem področju zelo aktivna *Protituberkulozna liga*, ki je organizirala ustanavljanje protituberkuloznih dispanzerjev – do druge svetovne vojne jih je bilo že 21 (v Celju npr., kjer je ledino na področju odkrivanja tuberkuloze oral dr. Ivo Rajšp, so ga ustanovili leta 1924) –, s pomočjo katerih so odkrivali in spremljali tuberkulozo, rentgensko slikali pljuča, predvsem pa opravljali izobraževalno delo med prebivalstvom; v petdesetih letih je bilo tovrstnih dispanzerjev že okrog petdeset. Po vojni so na Golniku vzpostavili slovenski register za tuberkulozo, ki je koordiniral epidemiološke ukrepe proti tuberkulozi, vključno s fluorografitiranjem in t.i. besežiranjem, zaščitnim cepljenjem otrok in mladine z vakcino BSG.

V zadnjem delu knjige je, zlasti z medicinskega vidika, predstavljena zmaga nad tuberkulozo: diagnostika, načini zdravljenja, pedagoško in raziskovalno delo ter vodenje protituberkulozne bolnišnice Golnik, ki se je preobrazila v vodilno bolnišnico za celostno zdravljenje pljučnih bolezni, vključno pljučnega raka in alergijske astme. Lahko rečemo, da se v zgodovini protituberkuloznega sanatorija (kasneje bolnišnice in klinike za pljučne bolezni in alergijo), odraža družbena zgodovina 20. stoletja, gledana skozi prizmo premagovanja kroničnih pljučnih bolezni in njihovih posledic. V tem kontekstu slovenski prostor ni bil oaza; naši pljučni bolniki so bili deležni podobnega zdravljenja kot v tujini.

Znanstvena monografija *Tuberkuloza – kuga 19. in 20. stoletja na Slovenskem na primeru sanatorija Golnik* je zadnja v vrsti monografij izjemno aktivne in ustvarjalne Zvonke Zupanič Slavec (predstojnice Inštituta za zgodovino medicine Medicinske fakultete Univerze v Ljubljani), ki celostno obravnavajo posamezne medicinsko-zgodovinske teme; naj jih omenim le nekaj: *Endemski sifilis – škrljevska bolezen na Slovenskem*, *Družinska povezanost grofov Celjskih – Identifikacijska in epigenetska raziskava njihovih lobanj*, *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem v času med prvo in drugo svetovno vojno*, *Razvoj slovenske kirurgije srca*. Nedvomno je monografija *Tuberkuloza*, ki jo poleg avtorice uvedeta zgodovinar Stane Granda in mikrobiolog Vladimir Kotnik, briljantno delo, ki je zasnovano kot celostna in problemska predstavitev tuberkulozne bolezni in njenega zdravljenja v slovenskem prostoru, kar avtorica izjemno spretno prepleta z zgodovino (ne samo medicinsko, tudi socialno, prostorsko in arhitekturno) sanatorija Golnik. Res je v ospredju knjige medicinski aspekt, a ne samo ta; avtorica pred nami razgrne številne vidike: ekonomske, socialne, psihološke, sociološke in druge, ki so kot posledica tuberkulozne bolezni zaznamovali družbo 20. stoletja. Monografijo bogati obsežno in skrbno izbrano fotografsko gradivo, ki je že samo po sebi neprecenljiv vir informacij: na približno 700 fotografijah so zabeležene razvojne spremembe golniškega sanatorija, pred nami zaživijo obrazi zdravnikov in ostalega medicinskega osebja ter številnih pacientov, iz njih pa lahko razberemo tudi vsakdanji utrip golniškega sanatorija/bolnišnice skozi čas. Monografijo, ki ima obsežen znanstveno-kritičen aparat, bogatijo tudi zgodbe 'iz prve roke', ki dopolnjujejo in zaokrožajo z besedo in s sliko orisano golniško medicinsko preteklost. Obsežno delo, strukturno sistematično zasnovano in razčlenjeno v številna poglavja in podpoglavja, je skrbno uredila Ksenija Slavec.

Čisto na koncu pa še pojasnilo k naslovu: *tuberkli* (lat. *tuberculum*) so tuberkulozni vozlički; če se zmeščajo in zagnojijo, nastanejo kaverne oz. votline, največkrat v pljučih. Po njih je tuberkuloza dobila tudi ime, njene bolnike pa so v žargonu imenovali *tuberani*.

Marija Počivavšek

94(497.4-18) "1879/1893"(049.3)

Zgodovini.ce, sedmič

Filip Čuček, **Uspehi spodnještajerskih Slovencev v Taaffejevi dobi: gospodarske, socialne, kulturne in politične razmere na Spodnjem Štajerskem v času Taaffejeve vlade (1879-1893)**. Celje: Zgodovinsko društvo, 2008. 340 strani. (Zgodovini.ce ; 7)

Z vladami pri nas nismo nikoli zadovoljni. Povsem razumljivo in prav. V prizadevanjih, da izpolnijo svoj program, prej ali slej pridejo na spolek teren, jim spodrsne in – ene prej, druge kasneje – padejo. Druga vlada Edvarda Taaffeja (1879-1893) je spolek teren nacionalno in politično neverjetno pisane monarhije očitno zelo dobro obvladovala, saj se je obdržala daleč najdlje v zgodovini ustavne stare avstrijske politične monarhije. Ko je padla, Slovenci z njenim izkupičkom niso bili najbolj zadovoljni, a vseeno, dr. Filip Čuček v prvem stavku zapiše, da je Taaffejeva vlada Slovincem prinesla največji napredek v Avstro-Ogrski monarhiji. Kako od nezadovoljstva pridemo k uspehom, nam mladi avtor razlaga z več primeri v njegovem znanstveno-monografskem prvcu. V oceni vseh teh primerov ne bom našteval, raje se na kratko posvetim nekaterim splošnejšim mislim o obravnavani dobi, ki so se mi ob branju sprožile.

Pretehtan in premerjen pogled z zgodovinsko distanco je torej pogosto povsem nasproten občutkom, ki prevevajo sodobnike obravnavanega obdobja. Zgodovinopisje očitno lahko izmeri zadovoljstvo in uspehe povsem drugače. Spodnještajerski Slovenci so namreč prav v času Taaffejeve vlade dosegli številne pomembne uspehe. Z vstopom v koalicio so se postopoma pričele spreminjati razmere, ki v času prejšnjih liberalno-nemško obarvanih vlad niso dopuščale slovenske nacionalne emancipacije. Vedno bolj agresivno nastopanje slovenske politike je z zblizanjem z oblastjo prineslo številne koncesije. Za to »paktiranje« z oblastjo se je v našem polpreteklem zgodovinopisju uveljavil termin »drobtiničarska politika«, ki je v pogledih

na preteklost pogosto deloval zasramovalno. Ob prebiranju Čučkovega dela pa na te drobtinice pričenmo gledati drugače. Drobtinice so nam prej namreč pogosto – v nasprotju denimo s slavljenim narodnim testamentom, programom Zedinjena Slovenija, ki v slovenski narodni zgodovini zagotovo dosega mitološke razsežnosti – zvenele povsem drugače. Prav zanimivo je torej, da so Slovenci – na Spodnjem Štajerskem in v drugih deželah – dosegali pomembne uspehe ravno v času, ko so program Zedinjene Slovenije postavili v drugi plan. Politika malih korakov se je izkazala kot izredno pomembna etapa razvoja, četudi jo dosedanji pogosto preveč selektivni pogled na slovensko zgodovino in njeno obravnavanje zgolj skozi izpostavljene mejnike nikoli ni izpostavljajal. Slednja ugotovitev seveda ne velja zgolj za obdobje stare Avstrije, ampak bi jo zlahka prezrcalili tudi na nekatera kasnejša obdobja v slovenski zgodovini. Ko govorimo o 19. stoletju sta tako v nasprotju s Taaffejevo dobo denimo mejnika kot sta leto 1848 ali pa taborsko gibanje že dolgo priljubljena in pogosto obdelovana tema. Če pustimo ob strani danes sproti porajajoče aktualno-politične, narodotvorne, domoljubne ali druge lokalne interese, je resno vprašanje za slovensko

zgodovinopisje, zakaj o dolgi Taaffejevi dobi vedo kaj več povedati zgolj specialisti za 19. stoletje.

Z druge strani pa pogled na »neatraktivno« Taaffejevo dobo, kot zgolj na narodno emancipacijsko etapo uspehov, premalo popoln. Kot se lahko začuti razpoloženje te dobe, ki ga Čuček skozi številne citate in upoštevanje relevantne literature precej natančno podaja, so uspehi (spodnještajerskih) Slovencev tedaj temeljili predvsem na strahu. Če z ene (slovenske) strani lahko na dobo gledamo kot na narodne (predvsem jezikovne) uspehe, slednje lahko z druge strani zlahka ocenimo tudi kot rezultat dunajske politične trgovine. Pogled s Taaffejeve strani nakazuje, da je prav strah pred ponovnim prevzemom oblasti nemških liberalcev bil njegov najmočnejši adut pri kovanju nove koalicije. Slovenci so se v pomemben konzervativno-slovenski del vladne koalicije - t.i. Hohenwartov »železni obroč« - vključili predvsem zaradi slabih izkušenj predhodnih vlad nemških liberalcev. Pozicija spodnještajerskih slovenskih politikov je bila tu le še bolj posebna, saj so bili na nivoju štajerske dežele vedno v bistveno slabši poziciji kot denimo njihovi kranjski kolegi. Prav zato so si štajerski narodnjaki še toliko bolj obetali koncesij od vladajoče koalicije v državnem zboru. Toda vsaj navzven enotna štajerska narodna »stranka«, od leta 1882 organizirana v Slovenskem političnem društvu, z vladnimi drobtinicami ni smela biti zadovoljna. Gotovo so pričakovali več, a so v obroču vseeno vztrajali. Zakaj? Po mojem mnenju zato, da so si kupovali čas. Tako vsaj sam ocenjujem to dobo in morda bi se avtor strinjal z menoj. Svojo narodno (obrambno in napadalno) politiko so namreč štajerski politiki začinjali intenzivno graditi na edini uspeha obetajoč možni način – od spodaj. Za ta načrten projekt pa so potrebovali čas. V razmeroma stabilnem obdobju avstrijske ustavne monarhije so se tako ustvarile razmere, da so »očetje naroda« pričeli z (kot bi se izrazil G. L. Mosse) »nacionaliziranjem množic«, prebivalstvo v južnem delu štajerske dežele so morali zainteresirati za »narodno stvar«.

Prav tu vidim največjo kvaliteto Čučkovega dela - v natančnih in zelo povednih primerih teh narodnih prizadevanj. Avtor je v obravnavano obdobje opravil kvaliteten potop in v zgodovinski interpretaciji dobro umestil in ovrednotil gospodarske, socialne, kulturne in predvsem politične razmere na Spodnjem Štajerskem. Po uvodnih po-

glavjih, ki dobro podajajo politične razmere na nivoju avstrijske polovice monarhije, sledimo lahko skozi poglavja uspehom, ki so jih Slovenci dosegli pri uveljavljanju slovenskega jezika v šolah in uradih, pri gospodarski emancipaciji (posebej razvoju hranilništva in posojilništva), zelo natančno in municiozno Čuček predstavlja volitve v občinske in okrajne zastope ter v deželni in državni zbor. Številna poglavja, kot npr. tisto v zvezi s prestižnim bojem za osvojitev spodnještajerskih okrajnih zastopov, so sploh prvič tako natančno obdelana v slovenskem zgodovinopisju.

Razlika med položajem spodnještajerskih Slovencev pred in po obdobju Taaffejevega drugega mandata je, kot so ugotovili tudi že drugi zgodovinarji, velika. Po Čučkovi monografiji in podajanju številnih argumentiranih trditev smo lahko v to samo še bolj prepričani. Nemci so bili na področju južne Štajerske v času po Taaffejevem zatonu dokončno potisnjeni v svoje mestne »trdnjave«, Slovenci pa so s svojo zaostreno nacionalno politiko začeli odločno prodirati v nemške jezikovne otoke. Glavni spopad med Slovenci in Nemci se je vedno bolj koncertiral na Celje, kar nakazuje že opisana epizoda v letu 1890 z ustanovitvijo in proslavami celjskega sokola in nemške *südmarke*. Nacionalistični izpadi so se po padcu Taaffejeve vlade naslednje leto na obeh straneh le še bolj spustili s povodca. Toda to je že obdobje, ki časovno presega okvir obravnavanega dela. Verjamem pa, da se bo avtor tudi tem problemom v prihodnosti še posvetil in nam jih na podoben način tudi natančno osvetlil.

Čučkovo delo je predelana doktorska disertacija, ki jo je v program svoje znanstvene knjižne zbirke *zgodovini.ce* že kot sedmo edicijo sprejelo Zgodovinsko društvo Celje. S to knjižno izdajo se je zbirka zagotovo še trdneje zasidrala kot ena izmed temeljnih produkcij modernega slovenskega zgodovinopisja. Medtem je v isti zbirki izšlo tudi že osmo delo, zelo kmalu za Čučkovim. Toda tej novosti se bomo raje bolj posvetili v naslednji številki *Zgodovine za vse*.

Borut Batagelj

930.85(497.4)(049.3)

Bog oče slovenske umetnije

Damir Globočnik, **Kulturnozgodovinske študije**. Ljubljana : Slovensko društvo likovnih kritikov, 2009. 227 strani. (Zbirka Eseji)

Delo Damirja Globočnika, umetnostnega zgodovinarja in likovnega kritika ter muzejskega svetovalca v Gorenjskem muzeju, bralcem naše revije ni neznano. Na straneh *Zgodovine za vse* je objavil več razprav s področja, ki se mu predano posveča – zanimata ga predvsem karikatura in satirična ilustracija kot dokument časa in svojevrsten zgodovinski vir. Njegov opus je obsežen: *12 jeznih mož - 12 zgodb o slovenski karikaturi* (1997), *Vodiški čudeži - zgodba o Vodiški Johanci* (1999), *Pesnikova podoba - o portretih in karikaturah dr. Franceta Prešerna 1850-1952* (2000), *Afera Theimer* (2001) ter *Prešeren in likovna umetnost* (2005) je izbor monografij, ki jih je v dobrem desetletju napisal na to temo. Napisal in (z izjemo zadnje knjige) v samozaložbi tudi izdal.

To pot nam ponuja v branje 16 razprav oziroma interpretacij različnih likovnih podob. Pri tem avtorja te podobe ne zanimajo s strogo likovnega, temveč za nas precej zanimivejšega sporočilnega vidika. Risbe, slike, karikature in panjske končnice v tem kontekstu postanejo bogat in zanimiv dopolnilni zgodovinski vir, ki pričajo o naročniku, slikarju in predvsem o predstavnem svetu tedanjosti.

Svoje popotovanje v preteklost s pomočjo likovnih del začnemo v dandanes modnih Ilirskih provincah. Od vznesenih prizorov Ilirije, ki jo oživila Napoleonova roka in obeliska hvaležnosti francoskim »okupatorjem« pa do prozaičnega »zibanja« Francozov na plečih (ne)zadovoljnih Kranjcev.

Sledi zapis o Jakobu Alešovcu in njegovem Brenclju, ki je z besedo in sliko »pikal« slovenske

Damir Globočnik

KULTURNOZGODOVINSKE ŠTUDIJE

veljake in njihove zdrahe ter se boril zoper nemškutarje. Kljub tej hvalevredni orientaciji (ali prav zaradi nje) pa Brenclj svojemu stvarniku Alešovcu ni prinesel sreče – ko je odslužil, so ga odrinili v pozabo in revščino.

Dragotin Dežman (Karl Deschmann), kontroverzna politična osebnost, o kateri se še dandanes krešejo mnenja zgodovinarjev, je bil svojčas zaradi viharja, ki ga je povzročil s svojim revidiranjem stališč – slovenstvo je pač zamenjal za nemštvo, hvaležna tarča pamfletistov in karikaturistov, ki so željno občinstvo zalagali z vedno novimi domislicami o »vitezu srebernih grabelj«.

Konec 19. stoletja so se risarji ubadali tudi z revolucionarnim odkritjem evolucijske teorije, s katero nam je Darwin predstavil zamolčano sorodstvo – preskok od stvarjenja človeka po božji podobi k razmišljajočemu dvonožcu s sorodniki v drevesnih krošnjah, so karikaturisti dodobra obdelali v različnih preobrazbah ali metamorfozah.

V isto obdobje sodi tudi panevropska obsedenost z železnim kanclerjem Bismarckom, ki se je v predstavnih svet sodobnikov vtisnil tako močno, da se slikarjem karikatur niti ni bilo treba več ubadati s celotno figuro ali celo samim obrazom, temveč je zadoščalo vrh krogle, ki je simbolizirala kanclerjevo ogolelo lobanjo, posaditi tri laske, črtice ali celo bajonetke pa so vsi med Parizom in Sankt Petersburgom pri priči vedeli, za koga gre.

Humoristični listič *Brivec*, ki je v Trstu izhajal v dveh periodah – leta 1891 ter med letoma 1896 in 1902, služi avtorju kot primer kulturne izmenjave z brati Čehi. Njihovi karikaturisti so (ob pomanjkanju domačega tovrstnega blaga) skrbeli za ažurnost in kakovost Brivčevih satiričnih osti, pri čemer jim je šla na roko podobna politična klima in skupna sovražnika – mačeha Avstrija in njen ljubljencek »Nemški Mihel«.

Ivana Vavpotiča kot izjemnega, a nerazumljivega ilustratorja Prešernovih pesmi najdemo v naslednji razpravi, ki se ubada s kranjsko zaplankanstvo in tradicionalno zelotsko vnemo »tamošnjih«, a tudi občeslovenskih varuhov morale. Ti so presunljivo vreščali ob vsaki še tako nedolžni mesenosti v likovni in besedni (Cankar!) umetnosti in v svoji »nadpapeški« vnemi v boju zoper peklenščka nečistosti uprizarjali silovite pogrome, ki so spremljali celo postavljanje »neprimernih« ilustracij v knjižarske izložbe, da o viharju z razgaljeno Pesnikovo muzo niti ne govorimo. V ta sklop sodi tudi zgodba o užaljenem »portretiranču« dr. Evgenu Lampetu, enemu izmed znamenitejših klerikalnih voditeljev, ki so si ga včasih bolj večinoma pa manj taktno privoščili njegovi umetniško navdahnjeni zoprniki.

Zgodbo o liberalnem listu *Osa*, ki so ga likovno plemenitili Birola, Gaspari in Smrekar, začini Globočnik z zapisom o namišljenem srečanju dveh pesnikov – Prešerna in Grüna, ki so ju obudili zato, da so bralstvu prikazali silovit napredek Slovencev na kulturnem in literarnem področju in na ta način osmešili Grünove (in nemške nasploh) opazke o »kmetiskosti« slovenščine.

V zborniku študij je kar dve poglavji dobil Hinko Smrekar – v prvem (*Smrekarjeve ilustracije za Humoristični leksikon*) je pisanje o njegovem delu, kot se zdi, le primerna »pretveza« za (zelo simpatičen) portret Smrekarja samega kot umetnika,

a tudi borca za svoj prostor pod soncem in simpatičnega žicarja mecenov in dobrotnikov vseh vrst. Ob branju nekaterih njegovih dopisov in prošenj se ne moremo ubraniti smeha, tako zelo namreč spominjajo na basen o mravlji in murnu, le da tu slišimo zgodbo iz murnovih ust.

Drugo poglavje je posvečeno črnovojniku Smrekarju in njegovim mukam, da se reši pred klicem dolžnosti in junaško smrtjo na bojnem polju. Tudi v tem primeru mu je uspelo, čeprav preko mučnih ovinkov skozi norišnico in garnizonski arest.

Naslednji Globočnikov portretiranec ne bi mogel biti bolj različen od švejkastega Smrekarja – Rudolf Maister je našel svojo življenjsko vlogo v prelomnih mesecih ob koncu prve svetovne vojne, zablestel kakor komet, a prav tako hitro tudi ugasnil, vseeno pa je svetil dovolj časa, da je tudi za svoje umetniške sodobnike postal pravcata pop ikona, ki so jo »mobilizirali« tudi v plebiscitne namene.

Rihardu Jakopiču je posvečena zgodba z naslovom *Bog oče slovenske umetnije*. Titanskemu projektu, da svoj narodič navduši za dobro in moderno (impresionizem) je posvetil vse svoje napore (in ženin denar), a mnogokrat žel nevhvaležnost, podtikanja in posmeh. Že zaživa je postal spomenik in prerok čopičarskega ljudstva, zato ga upodobitev v Mojzesovi maniri še najlepše definira.

Kot primer družbeno angažirane, skorajda revolucionarne umetnosti je opisana grafična mapa z naslovom *Ogledalo*, delo Ljuba Ravnikarja. Ta je vanjo vpraskal ves srd, brezup in ponižanje ranljivega posameznika, vrženega v žrelo kapitalističnega Mamona.

Kot protiutež temu malce mračnemu prispevku služi razprava *Nekaj primerov humorja in satire v likovni umetnosti*, kjer se avtor s pomočjo literarnih in likovnih teoretikov ter drugih razumnikov poda na raziskovalno popotovanje po smešnem v likovni umetnosti, spotoma pa skuša rešiti še uganke o tem, ali Slovenci sploh premoremo smisel za humor. No, odgovor je pritrديلen, čeprav se v likovni (in besedni) umetnosti precej tega humorja skriva tudi na manj pričakovanih mestih (v likovni opremi prvih slovenskih tiskov, mrtvaškem plesu in nekaterih drugih freskah), nekateri umetniki

(Jožef Tominc) pa so za tarčo posmeha izbrali kar samega sebe. Še več humorja je premogla umetnost za vsakogar – različni (tudi pridigarski in strašilni) tiski za odvrčanje od greha in skušnjav. Pogosteje kot sebe in svoje šibkosti pa so slikarji (in naročniki) smešili svoje nasprotnike, sovražnike ali kar »splošno sprejete« objekte zasmehovanja (Jude, ljudi z različnimi pomanjkljivostmi...).

Na koncu se Globočnik obrne k panjskim končnicam – najdemokracičnejšemu mediju z največjim dosegom. Prizori, naslikani na panje v slovenskih čebelnjakih, so dosegli precej več ljudi kakor tiskane karikature ali originalna umetniška dela, skrita v cerkvah, bogataških domovih ali galerijah. Prav zaradi svoje dostopnosti so panjske končnice še kako odmevne in pomembne kot dokument časa, v katerem so nastajale. Od sredine 18. stoletja, ko se pojavijo, spoznavamo na njih predstavi svet tedanjosti, stiske, radosti in upe tistih, ki so jih poslikovali, pa tudi tistih, ki so taka dela naročali. Šegavi motivi (hudičevo brušenje babjih jezikov, mlin za pomlajevanje) se izmenjujejo z resnejšimi (boji s Francozi), posamezni zimzeleni motivi pa se selijo na končnice tudi iz »resne« umetnosti.

Predstavljene študije, ki jih je avtor tokrat zbral na enem mestu in ponudil bralstvu, so dobrodošlo in osvežujoče branje tako za poznavalce (umetnostne zgodovinarje in likovne kritike), kakor tudi za vse tiste, ki si žele vpogleda v ta segment slovenske likovne umetnosti na poljudnejši in prijaznejši način. Pri obravnavanem delu je hvalevredno to, da Globočnik na sicer precej racionalno odmerjenem prostoru vsak obravnavan problem osvetli z večih vidikov, ponudi nekaj osnovnih informacij in (svojo) razlago. Z dodanim kritičnim aparatom in literaturo pa bralca oboroži za morebitno nadaljnje raziskovanje.

Aleksander Žižek

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo in založilo: Zgodovinsko društvo Celje®
Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje, tel. 03 42 86 412, www.zdc.si
Uredniški odbor: Janez Cvirn, Bojan Cvelfar, Branko Goropevšek,
Tone Kregar, Dragan Matič, Andrej Pančur, Marija Počivavšek,
Ludwig Steindorff, Mario Strecha, Andrej Studen, Aleksander Žižek

Glavni in odgovorni urednik: Janez Cvirn

Tehnični urednik: Borut Batagelj

Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič

Prevod v angleščino: Simon Zupan

Prevod v nemščino: Tina Bahovec

Lektor: Anton Šepetavc

Bibliografska obdelava: Srečko Maček

Tisk: Grafika Gracer

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji.

Slika na naslovnici:

Molitev Veronike Deseniške. Prizor s predstave SLG Celje,
1970-1971 (Zgodovinski arhiv Celje)

Revija izhaja dvakrat letno

Naklada: 400 izvodov

Finančna podpora za natis revije:

Javna agencija za knjigo Republike Slovenije
Mestna občina Celje

ISSN 1318-2498

Revija je uvrščena v podatkovno bazo EBSCOhost.

The journal is listed in the database EBSCOhost.

Povzetki razprav so objavljeni in indeksirani v publikacijah *Historical Abstracts in America: History and Life*.
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*.

Letna naročnina: za posameznike in ustanove 15,00 €, za študente 10,00 €.
Cena posamezne številke v prosti prodaji je 8,00 €.

Naročniška služba:

Marija Počivavšek; 041 727289; marija.pocivavsek@guest.arnes.si

Dušan KOS
Damir GLOBOČNIK
Dunja DOBAJA
Eva MALLY
Žiga KONCILIJA
Meta ČERNIGOJ
Katja MIHURKO PONIŽ
Aleksander LORENČIČ

CENA: 8,00 €